

HOMBÁR

MÚZEUMI MŰHELY 9.

MÚZEUMI TANULMÁNYOK

Tornyai János Múzeum
és Közművelődési Központ
Hódmezővásárhely
2014

HOMBÁR

MÚZEUMI MŰHELY 9.
MÚZEUMI TANULMÁNYOK

Tornyai János Múzeum
és Közművelődési Központ
Hódmezővásárhely
2014

A Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ kiadványa
Hombár. Múzeumi Műhely 9.

Felelős kiadó:
Dr. Nagy Imre

Szerkesztők:
Bernátsky Ferenc, Csányi Viktor, Nagy Vera, Tóth Katalin

A tanulmányok lektorai:
Csatlós Árpádné, Diószegi László, L. Nagy Márta, Nagy Vera,
P. Szalay Emőke, Dr. Vörös Gabriella, Dr. Wolf Mária

Az angol szövegeket fordította:
Dr. Kulcsár Valéria

Nyomdai előkészítés, tipográfia:
Göbolyös Mihály

A táblákat szerkesztette:
Hausler Erzsébet
Göbolyös Mihály

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Nyomda:
NORMA Nyomdász Kft.

ISSN: 1588-3027

TARTALOM — CONTENTS

NAGY Imre	
Előszó	5
TÓTH Katalin	
Késő bronzkori leletegyüttesek Hódmezővásárhely-Gorzsa, V. számú homokbánya lelőhelyről	7
Late Bronze Age find assemblages from the site of Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand-pit V	15
K. ZOFFMANN Zsuzsanna	
Az alföldi szkíták embertani arculata jelenlegi adataink alapján (újabb leletek az Algyő–Bartók Béla utcai kora vaskori temetőből)	25
Anthropological features of the Scythians of the Great Hungarian Plain according to the available data (recent finds from the Early Iron Age cemetery of Algyő–Bartók Béla street)	32
CSÁNYI Viktor	
A székkutas-kakasszéki II. számú homokbánya római kori leletei	43
Roman Age finds from the site of Székkutas-Kakasszék Sand-pit II	55
WOLF Mária	
Homo Ludens from Gorzsa. Mill Game in a house of Árpadian Age	63
Gorzsa-i homo ludens. Malomjáték egy Árpád-kori házban	69
DOBÓ Bernadett	
Conservation of an Árpadian Age Mill Game. Problems and experiences	79
Egy Árpád-kori malomjáték konzerválásának kérdései és tapasztalatai	83
NAGY Vera	
Hódmezővásárhelyi írókások	89
Pottery trailers of Hódmezővásárhely	95
TERENDI Viktória	
Vásárhelyi élet-képek. Vizuális antropológiai elemzés	107
Genre photos from Hódmezővásárhely. A visual anthropological analysis	114
VINCZE Gábor	
Menekülés, nemzetmentés. Csángó-magyar csoportok áttelepedése Moldvából Magyarországra az 1940-es években	119
Escaping and salvaging a nation. Resettlement of Csango-Hungarian groups from Moldavia to Hungary in the 1940s	137
MÉSZÁROS Tamás	
Projektmenedzsment az időszaki kiállítások létrehozásában. Esetpélda: A Megfigyelt Művészet című kiállítás	139
Project management in the temporary exhibitions – A case study: exhibition “The Observed Art”	157
Rövidítések jegyzéke — List of Abbreviations	159

Tisztelt Olvasó!

A Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ tudományos tevékenységének újabb bizonyítékát tarthatja kezében az érdeklődő olvasó. A *Hombár. Múzeumi Műhely 9. Múzeumi Tanulmányok*, azaz a *Hombár* harmadik kötete az elmúlt négy-öt év kutatásainak azonban csak részleges lenyomata, hiszen a kutatómunka — ásatásokhoz, szerzeményezésekhez vagy kiállításokhoz kötődően — folyamatosan zajlik az intézményben és annak holdudvarában. Ennek köszönhető, hogy nem csupán az intézmény szorosan vett munkatársai, hanem olyan kutatók is publikálnak (ismét) ebben a kötetben, akiknek tudományos tevékenysége Hódmezővásárhelyhez vagy a múzeum gyűjtőköréhez is kapcsolódik.

Kötetünk a múzeumi szokásoknak megfelelően időrendbe állítva nyújtja át ezeket a tanulmányokat, köztük öt olyat, mely a régészet, illetve a régészeti restaurálás témájában született. Egy néprajzi, illetve egy vizuális antropológiai tanulmány és két történeti kutatás eredménye olvasható még ezen kívül a kötetben.

Tóth Katalin régész egy 2009-es gorzszai ásatásának leleteit dolgozta fel, mely a késő bronzkori Gáva-kultúráról nyújt új, az eddigi tudásunkat sok új szemponttal kiegészítő képet. Külön érdekessége a tanulmánynak a leletek előkerülési körülményeiből kirajzolható ”szakrális” vagy ”profán” deponálás kérdése.

K. Zoffmann Zsuzsanna egy, a szegedi Móra Ferenc Múzeum — jelesül a fiatalon elhunyt Bende Livia régész — által 2002–2003-ban az Algyő-Bartók Béla utcai lelőhelyen feltárt kora vaskori temető embertani arculatát dolgozta fel tanulmányában. A sírmellékletek alapján a temetkezések a szkítákhoz köthetők. K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus az elemezhető csontleletek alapján végezte el az emberi maradványok antropológiai vizsgálatát, és a korszak más eurázsiai leleteivel összehasonlítva igyekezett összetettebb képet felrajzolni a szkíta kor e csoportjának jellemzőiről.

Csányi Viktor régész a 2006-ban, a Székkutas-Kakasszék II. számú homokbánya területén próbafeltárás során előkerült római kori szarmata emlékek elemzését végezte el. A leletanyag töredékessége miatt statisztikai elemzéseket nem tudott végezni, de a részletesen bemutatott leletanyag lehetőséget teremtett arra, hogy a 2. század utolsó harmadától a 4. század végéig lakott területre vonatkozóan általános megállapításokat tegyen.

Wolf Mária, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének régész oktatója egy 2009-ben, Hódmezővásárhely-Gorzsa X. számú homokbánya területén feltárt Árpád-kori ház padozatában *in situ* megmentett — a padozatba karcolt — malomjáték előkerülési körülményeit és kulturális összefüggéseit írja le tanulmányában. Írásához szorosan kapcsolódik Dobó Bernadett, a szegedi Móra Ferenc Múzeum restaurátorának munkája a padozatból kiemelt (és időközben a Tornyai János Múzeum régészeti gyűjteményébe került) malomjáték restaurálási folyamatáról.

Nagy Vera néprajzos a hódmezővásárhelyi írókázók problematikáját járta körbe tanulmányában. Több évtizede folyó kutatásainak újabb izgalmas fejezetét olvashatjuk ismét, amikor egy kevésbé ismert és kutatott témakört vett vizsgálat alá, és nyújtott róla részletes áttekintést a 19. és 20. század kereszttetszetében.

Terendi Viktória, a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének Ph.D. hallgatója tanulmányában egy vásárhelyi amatőr fotós fényképeinek elemzésével nyújt társadalmi és kulturális részjelentést az 1930-as évek vásárhelyi közprétegeinek életmódjáról és értékrendjéről.

Vincze Gábor történész tanulmányában az eddig kevés figyelmet kapott moldvai csángó-magyar csoportok 1940-es évekbeli áttelepítésének történetét dolgozta fel, míg Mészáros Tamás történész az Emlékpont 2013-ban megrendezett *Megfigyelt művészet* című kiállításának esettanulmányával illusztrálja egy időszaki kiállítás létrejöttének projektmenedzsmentjét.

Hódmezővásárhely, 2014. szeptember 8.

Dr. Nagy Imre
múzeumigazgató

KÉSŐ BRONZKORI LELETEGYÜTTESÉK HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-GORZSA, V. SZÁMÚ HOMOKBÁNYA LELŐHELYRŐL

TÓTH Katalin

BEVEZETÉS

A Tornyai János Múzeum által végzett eddigi legnagyobb volumenű régészeti kutatásokra Hódmezővásárhely-Gorzsán, az V. számú homokbányában került sor (TÓTH 2011). A Hódmezővásárhelytől D-re körülbelül 14 km-re található bánya (1. kép 1) a megtelepülés szempontjából rendkívül kedvező természetföldrajzi adottságú területen, egy egykori vízfolyás, a Gorzsai-ér magaspartján helyezkedik el. A területről a felszíni leletek alapján egy megközelítőleg 10 000 m²-es lelőhelyről volt tudomásunk — késő bronzkori, szarmata kori és Árpád-kori településre utaló leletekkel —, melynek feltehetően a központját semmisítette meg a bánya legmagasabb fekvésű részén az 1980-as években a Vörös Csillag Tsz. által végzett homokkitermelés.¹ A lelőhelyen az M43-as gyorsforgalmi autópályát Szeged és Makó közötti szakaszának építéséhez felhasznált homok kitermelésével párhuzamosan 2009 májusa és októbere között végeztünk feltárást, mely során megközelítőleg 54 000 m²-es felületen 709 objektum került elő.² Egy kora újkőkori (Körös-kultúra), egy késő rézkori (Baden-kultúra), egy kora bronzkori (Nagy-rév-kultúra), egy késő bronzkori (Gáva-kultúra), egy szarmata kori és egy Árpád-kori település részletét, valamint 4 bizonytalan korú temetkezést tártunk fel.³

A KÉSŐ BRONZKORI TELEPÜLÉSRÉSZLET

A megkutatott területen a késő bronzkori település kiterjedése volt a legnagyobb, objektumai több mint 4 hektáros, megközelítőleg 400 méter hosszan húzódó felületen fordultak elő. Viszonylag sűrűn jelentkeztek a központi, elhordott homokdomb megmaradt lejtőjében, tehát a telepnek egy jelentős része minden bizonnyal elpusztult a korábbi homokkitermelés során. Az objektumok a kisebb, homokos altalajú dombokon sűrűsödtek, az alacsonyabb fekvésű, agyagos altalajú részeken elszórtan jelentkeztek. A megközelítőleg 130 késő bronzkori objektum többsége különböző típusú gödör volt, néhányban embercsontokat is találtunk.⁴ Feltártunk továbbá egy félig földbe mélyített épületet, valamint a közelében egy külső kemencét. Az alacsonyabb fekvésű területeken ásott, szabálytalan alakú agyagkitermelő gödrök némelyike rendkívül nagyméretű, esetenként 15–18 m hosszú, 10–15 m széles, helyenként 1,5–2 m mély volt. Szintén az alacsonyabb fekvésű részeken jelentkeztek — meglepően nagy számban (15 darab) — a kopolyák és a kutak. Utóbbiakból több esetben előkerültek a vízmerésre használt füles edények. A késő bronzkori település-ásatások egyre nagyobb számban előkerülő jelenségei közé tartozik a mentő feltárás során (2. kép 1)

¹ Hódmezővásárhely 221. lelőhely. Nyilvántartási azonosító száma: 55475. Stibrányi Máté: Terepbejárási dokumentáció a Hódmezővásárhely V. (Hódmezővásárhely-Gorzsai 01651/2, 8 hrsz) tervezett homokbánya engedélyeztetési eljárásához készülő örökségvédelmi hatástanulmányhoz. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat. Budapest 2007. TJM RégAd: 264–2008.

² Először régészeti megfigyelést, majd mentő feltárást végeztünk a bányaterület DK-i szélénél. Ezt követően próbafeltárás révén körülhatároltuk, majd megelőző feltárás keretében feltártuk a lelőhely megmaradt részét.

³ TJM RégAd: 310–2009, 359–2010, 393–2010, 432–2011. A leletanyag a Tornyai János Múzeumban a 2010.9.1–599. (mentő feltárás), 2011.2.1–309. (próbafeltárás) és 2011.29.1–8418. (megelőző feltárás) leltári számokon található. Az antropológiai anyag meghatározását Marcsik Antónia (TJM RégAd: 365–2010, 372–2010), az állatcsontok meghatározását Tugya Beáta (TJM RégAd: 374–2010, 375–2010, 376–2010) végezte el. A tárgyrajkokat Haraszti László (MFM), a tárgyfotókat Donka Gábor (TJM) készítette, a tanulmányt L. Nagy Márta (JAM) lektorálta. Mindannyiuk közreműködését ezúton is köszönöm.

⁴ A 4. gödörben egy 18–22 éves nő koponyája, a 9. gödörben egy 25–35 éves nő alsó végtagcsontjai, a 258. objektumban egy 16–18 éves egyén (nő ?) töredékes koponyacsontjai, felkarcsontja és 2 combcsontja, a 286. objektumban pedig egy meghatározhatatlan nemű gyermek/fiatal egyén koponyacsontjai kerültek elő. A Felső-Tisza-vidék késő bronzkori településeinek előforduló — feltehetően szakrális tevékenységre utaló — embercsontokról a közelmúltban jelent meg egy összegzés (URÁK–MARTA 2011).

a 78. gödörben talált, négy edényből álló edénydepó, valamint a megelőző feltárás során a 239. gödörben feltárt nagyméretű tárolóedény. A továbbiakban ezeket mutatom be.

AZ OBJEKTUMOK ÉS AZ EDÉNYEK LEÍRÁSA

78. gödör (2. kép 2; 3. kép): a telep DK-i szélé közelében (1. kép 2) egy kisebb méretű, ovális alakú gödörfolt jelentkezett. Nyelésében edények látszódtak, melyek felső része részben a szántás, részben a humuszosítás miatt megsérült. Közel függőleges falú, kissé egyenetlen aljú gödört bontottunk ki, melynek betöltése barna, homokos humusz volt, a felső részében hamus folttal. Északnyugati szélé érintkezett a 123. számú bizonytalan korú gödörrel, a közepén egymás mellett négy edény jelentkezett. Az 1. edény a gödör D-i részén, az alja felett 20 cm-re, szájával felfelé került elő. Ettől É-ra körülbelül 10 cm-re helyezték el a legnagyobb méretű 2. edényt, szintén szájával felfelé. Közvetlenül a 2. edény ÉNy-i szélé mellett egy szájával lefelé fordított tálat (3. edény) találtunk, megközelítőleg 10 cm-es betöltés felett. Ettől DNy-ra hozzávetőlegesen 20 cm-re bontottuk ki az oldalán fekvő 4. edényt, a gödör alja felett körülbelül 25 cm-re. Az edények mellett mindössze két állatsont — egy szarvasmarha bordacsont és egy juh/kecske kéz/lábközépcsont — került elő az objektumból. Átm.: 161x170 cm, m.: 36 cm.

A leletek: 1. Kívül fekete, belül barna, csonka kúpos nyakú, lekerekített kettős kónikus testű, erősen összeszűkülő, enyhén profilált aljú edény (4. kép 1; 6. kép 1). A has felső részét körben függőleges árkokkal díszítik. Felülete jól eldolgozott, fényezett. Nyakának felső része és a pereme hiányzik. Ma.: 25,7 cm, há.: 33 cm, tá.: 11,3 cm. 2. Kívül fekete, belül barna, az előzőnél szélesebb lekerekített kettős kónikus testű, kónikus nyakú edény töredéke (4. kép 2; 6. kép 4). Az alja, valamint a nyaka és a pereme hiányzik. Vállvonalát 4 szimmetrikusan elhelyezett, apró, kissé hegyesedő bütyök, vállát ívelten árkokkal díszítik. Felülete jól eldolgozott, fényezett. Ma.: 20 cm, há.: 45

cm. 3. Kívül világosbarna, szürke foltos, belül fekete, ívelten fordított csonka kúpos testű, egyenes peremű tál (5. kép 1; 6. kép 3). Alja enyhén profilált, felülete durva. Ma.: 14 cm, pá.: 35 cm, tá.: 13,5 cm. 4. Kívül fekete, belül barna, kihajló, lekerekített peremű, hengeres nyakú, lekerekített kettős kónikus testű edény (5. kép 2; 6. kép 2). Alja enyhén profilált, felülete jól eldolgozott, fényezett. Ma.: 29,5 cm, pá.: 24 cm, há.: 28,5 cm, tá.: 10 cm.⁵

239. objektum (7. kép 1): a település ÉNy-i szélé közelében (1. kép 2) a humuszban egy nagyméretű tárolóedény jelentkezett, melyet a szántás és a markológép is megbolygatott. Csak az alsó része maradt meg eredeti helyzetében. Hamvak nem voltak sem körülötte, sem benne. Gödrét a humuszban nem lehetett megfigyelni, csak az altalajban rajzolódott ki az edénynél alig valamivel nagyobb méretű beás, melynek alján szerves anyag maradványai jelentkezték. Az edény belsejét kitöltő földből előkerültek felső részének (köztük peremének) behullott darabjai. Átm.: 58x55 cm, m.: 36 cm.

A leletek: 1. Kívül világosbarna, helyenként világosszürke foltos, belül világosbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, nagyméretű, enyhén kihajló, lekerekített peremű, megnyúlt, enyhén öblösödő testű, erősen összeszűkülő, kissé profilált aljú tárolóedény (7. kép 2–3). Felülete durva, helyenként agyagmázzal fröcskölt, melyen függőleges ujjbehúzkodások láthatóak. Ma.: 70 cm, pá.: 45 cm, há.: 49 cm, tá.: 17 cm.⁶

AZ EDÉNYEK FORMAKINCSE, DÍSZÍTÉSE ÉS ANALÓGIÁI

A kihajló peremű, csonka kúpos nyakú, lekerekített kettős kónikus testű edény hasán függőleges árkokkal (4. kép 1; 6. kép 1) a Gáva-kultúra egyik leggyakrabban előforduló típusa (V. SZABÓ 2002, 45–46, 26. ábra IV. B. 2. típus).⁷ Párhuzamait ismerjük többek között Szabolcs megyéből (KEMENCZEI 1984, 162, Taf. CXXXII. 15), Nagyhalász-Telektanyáról (KEMENCZEI 1984, 159, Taf. CXXIX. 9) és Biharkeresztes-Láncos-majorból (V. SZABÓ 2002, 134. kép 1).⁸ A forma előzménye — he-

gyesebb szögben ívelődő, esetenként közel hengeres nyakkal — megtalálható egyrészt az úgynevezett pre-Gáva időszak (BD–HaA1) Tisza-vidéken körvonalazott emlékanyagában (V. SZABÓ 2002, 2. ábra, 4. B. 1. típus), másrészt a közelmúlt kutatásai alapján a Szamos-síkságon egyre markánsabban körvonalazódó, a Felső-szőcs-kultúra vége és a Gáva-kultúra kiteljesedése közötti időszakra (nagyraest a HaA1 időszakra, esetleg a HaA2 elejére) keltezett leletanyagban is. Utóbbi — Lápos II–Gáva I. kulturális horizontnak nevezett — emlékanyag egyik jelentős lelőhelye Petea/Csengersima (MARTA 2009, 87–93, 101–103, 228–231, 237–239, Typological plate 5. 1A, Plate 18. 7, 10).

Noha töredékes, valószínűleg ugyanezt az edénytípust képviseli a vállvonalán bütykökkel és ívelten árkokkal díszített 2. edény is (4. kép 2; 6. kép: 4), csak nagyobb méretű és szélesebb testű. Formájának jó párhuzamát ismerjük Hódmezővásárhely-Solt-Palé, Égető tanyáról, azonban annak nyakát vízszintesen körbefutó árkokkal, hasát függőleges árkokkal és bordák díszítik (V. SZABÓ 1996, 20, 44. kép 1). Szintén jó formai párhuzama került elő — hasán függőleges árkokkal — Nagyhalász-Telektanyán (KEMENCZEI 1984, 159, Taf. CXXIX. 9). Az ívelten árkokkal díszített edények gyakori a Gáva-kultúrában, de az eddigi adatok alapján általában más edénytípusokon jelenik meg.⁹ Apró bütykökkel kombinált változatát ismerjük például több Biharkeresztes-Láncos-majorban előkerült edénytöredékről (V. SZABÓ 2002, 134. kép 2, 135. kép 1, 3, 136. kép 1–3; V. SZABÓ 2004a, 6. kép 11), valamint egy baks-temetőparti töredékről (V. SZABÓ 2011, 8. kép 2).

A hengeres nyakú, kihajló peremű, lekerekített kettős kónikus testű edény (5. kép 2; 6. kép 2) is jellegzetes formája a Gáva-kultúrának (V. SZABÓ 2002, 45, 25. ábra III. C. típus). Díszítetlen analógiái előkerültek többek között Nagyhalász-Telektanyán (KEMENCZEI 1984, 65, 159, Taf. CXXIX. 7) és a Tiszabura–Nagyaganajos-háton feltárt 9. sírban (KIRÁLY 2012, 116, P 9/A. 1). Gyakoribbak díszített példányai, például árkokkal díszítéssel Somotorská hora lelőhelyről (DEMETEROVÁ 1986, 99, Tab. 5. 8) és Poroszló-Aponhátról (PATAY 1976, 199, Abb. 2. 4), vállán bütykökkel Valea lui Mihai/Érmihályfalva lelőhelyről (LÁSZLÓ 1973, Fig. 2. 7). Az

ívelten fordított csonka kúpos testű, egyenes peremű tál (5. kép 1; 6. kép 3) általánosan elterjedt forma, pontosabb meghatározásra nem alkalmas.

A 239. objektum megnyúlt, enyhén öblösödő testű, nagyméretű tárolóedényének (7. kép 2–3) pontos párhuzamát nem találtam. Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy a települések leletanyagában gyakoriak ugyan a nagyméretű tárolóedényekhez tartozó töredékek, azonban ezekből ritkán határozható meg az edénytípus. Valószínűleg egy hasonló formájú, de erősebben kihajló peremű edényhez tartozik néhány Szentcs-Belsőecser lelőhelyen feltárt töredék (PÁVAI 1992, 51, VII. tábla 2).¹⁰ Hasonló edények már a pre-Gáva időszakban megjelentek (V. SZABÓ 2002, 12, 4. ábra X. típus). A Szőreg-C (Szív utca) lelőhelyen előkerült edény kissé öblösebb testű, hasát két vízszintes sorban elhelyezett 4–4 bütyök díszíti (V. SZABÓ 1996, 25, 51. kép 3; V. SZABÓ 2004, 83, 6. lábjegyzet). Szintén hasonló a HaA1 periódus végére keltezett tiszacsege-sósikási edénydepó egyik edényének formája, de az is öblösebb testű, a pereme erősebben kihajló és síkzott (V. SZABÓ 2004, 81, 83, 1. kép, 3. kép 2, 6. kép 2). A BD–HaA1 időszakban jelent meg és mind a Gáva-kultúrában (KEMENCZEI 1984, 157, Taf. CXLI. 1; PÁVAI 1992, VIII. tábla 8; V. SZABÓ 1996, 32, 21. kép 3, 25. kép 5, 38. kép 7, 9, 47. kép 4), mind az Uramezős-kultúrában (PATEK 1968, Taf. CXVIII. 3, 7; KŐSZEGI 1988, 39. tábla 12; KALICZ-SCHREIBER 2010, 45–46, Taf. 27. 1) gyakori felületkezelési eljárásá vált a nagyobb méretű, durvább anyagú edények szemcsés agyagmázzal fröcskölt felületének párhuzamos, függőleges vagy vízszintes ujjbehúzkodásokkal való „díszítése” (V. SZABÓ 1996, 32).

Mindezek alapján a 78. objektum edényeit a Gáva-kultúrához sorolhatjuk, azonban — a kisszámú eddigi publikált településlelet, és ebből következően a kultúra belső kronológiájának bizonytalanságai (V. SZABÓ 1996, 36–37; DANI 1999, 117) miatt — a HaA2–HaB1 időszaknál pontosabb datálásuk jelen ismereteink alapján nem lehetséges. A 239. objektum egyelőre kevés párhuzammal bíró edényének a kronológiai meghatározása valószínűleg hasonló, bár kissé bizonytalanabb, hiszen hasonló formák elvéve már az úgynevezett pre-Gáva periódusban (BD–HaA1) is felléptek.¹¹

⁵ Az edények anyagát homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. Ltsz.: 2010.9.284–287.

⁶ Ltsz.: 2011.29.220.

⁷ V. Szabó Gábor: Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéhez. A proto Gáva-periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken. PHD értekezés. Kézirat. Budapest 2002. Köszönöm V. Szabó Gábornak, hogy kéziratát megismerhettem és eredményeit felhasználhattam.

⁸ Az edény hasát az árkok között gyakran — például Szeged-Óthalom (KEMENCZEI 1984, 163, Taf. CXXV. 3), Somotorská hora (PLEINEROVÁ–OLMEROVÁ 1958, 110, Obr. 2), Baks-Temetőpart (V. SZABÓ 2011, 8. kép 1) — 4 vagy 6 függőleges borda díszíti. Esetenként az árkokat a has alsó és/vagy felső részén bütykök kísérik. Ilyen díszítés jelenik meg többek között egy szőregi példányon (KEMENCZEI 1984, 163, Taf. CXXIV. 8), valamint az M3 autópálya Nyíregyháza K-ről elkerülő szakasza nyomvonalának 24. lelőhelyén feltárt edénydepók több edényén (L. NAGY 2012, 259, Taf. 1/B, Taf. 3. 6–7).

⁹ Megjelenik például egy Tiszavasvári-Büdszentmihály tanyáról származó lekerekített kettős kónikus testű, hengeres nyakú edény vállán (KEMENCZEI 1984, 167, Taf. CXXXII. 1), a gyomai edénydepó 3. tölcseres szájú edényén (KEMENCZEI–GENITO 1990, 119, Fig. 4. 1–4, Fig. 5. 1–3), a Tiszaladány-Nagyhomokos lelőhely 202. gödörében előkerült tölcseres nyakú, tojásdad felsőtestű, kónikus aljú edény vállán (V. SZABÓ 2004, 86, 10. kép 2), valamint a Hódmezővásárhely-Kopáncs, XI. dűlőben feltárt 9. gödör lekerekített kettős kónikus testű, hengeres nyakú edényének vállán (V. SZABÓ 2004, 86, 10. kép 4).

¹⁰ A lelőhelyet közli a Gáva-kultúra fiatalabb (HaB) időszakára (PÁVAI 1992, 61), V. Szabó Gábor először a pre-Gáva időszak és a Gáva-kultúra átmeneti periódusára (HaA1–HaA2 fordulójára) (V. SZABÓ 1996, 1. kép), később a pre-Gáva időszakra (BD–HaA1) datálta (V. SZABÓ 2002).

¹¹ Remélhetőleg a településrészlet teljes leletanyagának feldolgozása további támpontokat nyújthat a pontosabb keltezéshez.

A LELETEGYÜTTESÉK ELŐKERÜLÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A 78. objektum a Gáva-kultúra nagy kiterjedésű, de nem túl intenzív településének DK-i szélétől körülbelül 40 m-re került elő, egy kisebb, homokos altalajú dombon (1. kép 2). A közvetlen környezetében nem volt más biztosan késő bronzkori objektum, de a körülötte körülbelül 8–20 m-re elhelyezkedő sávban több késő bronzkori objektumot is feltártunk. A gödör betöltése rétegződés nélküli volt, az edények nem az alján, hanem 10–25 cm vastag betöltés felett helyezkedtek el. Az edényeken, valamint a két állatcsonton kívül más lelet nem került elő az objektumból. A négy edény közül három kimondottan jó minőségű, fényezett felületű, kettőt árkolásokkal, illetve bütykökkel kombinált árkolásokkal díszítettek. A szántás és a gépi humuszolás okozta bolygatás miatt nem dönthető el egyértelműen, hogy épen kerültek-e a gödörbe az edények. Az 1., 3. és 4. edényről elképzelhető, hogy azokat épen helyezték bele, hiszen csak a felső részük sérült meg. A 2. edénynek viszont az alja is hiányzott, tehát ez minden bizonnyal sérült állapotban került az objektumba. A 3. számú tál szájjal lefelé fordított helyzete azt a lehetőséget kizárja, hogy a gödörben tárolásra szolgált. Funkciójukat tekintve a két közepes és egy nagyméretű, szűk szájú edény folyadék tárolására is alkalmas lehetett. A nagyméretű tál tálalásra és tárolásra egyaránt szolgálhatott.

A 239. objektum a település ÉNy-i szélétől körülbelül 10 m-re került elő, szintén egy kisebb, homokos altalajú dombon (1. kép 2). A közvetlen környezetében — megközelítőleg a gödört körülvevő 10 m sugarú körben — tíz további késő bronzkori gödört tártunk fel. Noha az edénynek csak az alsó része maradt meg eredeti helyzetében, több körülmény is arra mutat, hogy épen helyezték a gödörbe, felső részét a szántás bolygatta meg. Erre utal, hogy a belsejéből a restaurálás közben előkerült felső részének több behullott darabja, a gödörnek az edénynél alig valamivel nagyobb mérete, valamint az, hogy az objektumból más lelet nem került elő. Az edény mind szájával felfelé fordított helyzete, mind mérete és széles szája alapján alkalmas lehetett élelmiszer, valószínűleg szemes termés tárolására.

A LELETEGYÜTTESÉK ÉRTÉKELÉSE – A KÉSŐ BRONZKORI EDÉNYDEPÓKRÓL

A 78. gödörben feltárt leletegyüttes összetételét tekintve jól illeszkedik a nagy és közepes méretű tároló és tálaló edényeket tartalmazó edénydepók csoportjába. A Tisza-vidék BD–HaB1 periódus közé keltezhető edénydepóit 2004-ben V. Szabó Gábor gyűjtötte össze, elemezte és csoportosította, alapvetően edényeik funkciójának vizsgálata alapján. Az általa elkülönített csoportok a következők: „nagy és közepes méretű tároló és tálaló edényeket tartalmazó depók, egymagukban álló, díszes nagy edények, valamint kisebb méretű ivó- és étkező edényekből és néhány nagyobb tálaló vagy tároló edényből álló készletek” (V. SZABÓ 2004, 86–87).

A Felsőszőcs-kultúra Nyírmada-Vályogvető lelőhelyen előkerült edénydepója (BD) egyértelművé tette, hogy a bronzkori Európában igen elterjedt, egy nagy edényt (amforát vagy amfora alakú edényt) és sok kis ivóedényt (bögrét vagy korsót) tartalmazó — „ivókészletként” értelmezett — edénydepók (STAPEL 1999, 106–108) nemcsak a kora bronzkor 2–3. fázisára jellemzőek területünkön (V. SZABÓ 2004, 92), hanem a késő bronzkorban is megjelennek (TÓTH–MARTA 2005, 131; MARTA–TÓTH 2006).

A közelmúltban L. Nagy Márta jelentős mértékben bővítette ismereteinket a késő bronzkori edénydeponálási szokásokról a Felső-Tisza-vidéken (L. NAGY 2012).¹² Bemutatta az M3 autópálya Nyíregyházát K-ről elkerülő szakaszának nyomvonalán fekvő 24. lelőhelyen, valamint a Nyíregyháza-Mega Park lelőhelyen feltárt nagyméretű — megközelítőleg 800 m hosszan húzódó —, impozáns sáncsal védett, kiemelten gazdag leletanyagú késő bronzkori településen feltárt edénydepókat.¹³ A Gáva-kultúra településén eddig példa nélküli módon 2 aranydepó és 2 bronzdepó mellett 11 edénydepót is feltártak, melyekben 10 edénytípus fordult elő (L. NAGY 2012, 255–261). A depók funkció alapján történő csoportosítását finomította, azt is figyelembe véve, hogy az edények milyen más tárgyakkal együtt kerültek az objektumba, és a tárgyaknak milyen kapcsolata lehetett egymással. Ez alapján a következő csoportokat határozta meg: egymagukban álló díszes, nagy edények, az edény(ek) mellett őrlőkövet és/vagy állatcsontot is tartalmazó depók, továbbá több tároló, illetve tálaló edényből álló depók. Elvégzett egy csoportosítást az edények

gödörben való elhelyezésének módja alapján is. Megkülönböztetett kizárólag szájukkal felfelé fordított edény(ek)ből és más leletekből (őrlőkö, állatcsont) álló depókat, olyan depókat, melyekben szájukkal lefelé és felfelé fordított edények is vannak egyéb mellékletek mellett, valamint összetörve és szétszórva a gödörbe helyezett edény(ek)ből álló depókat (L. NAGY 2012, 261–262).

Mindezek alapján a gorzsai leletegyüttes az olyan településen belül feltárt, nagy és közepes méretű tároló és tálaló edényeket tartalmazó edénydepók közé tartozik, melyekben volt szájával lefelé fordított edény, továbbá állatcsont is. A Gáva-kultúrából a következő lelőhelyekről ismerünk hasonló edénydepókat: Gyoma 133. lelőhely (KEMENCZEI–GENITO 1990; V. SZABÓ 2004, 9. kép 20–26),¹⁴ Nyíregyháza Mega Park 2625., 2943. és 3612. objektum (L. NAGY 2012, 258–259, Taf. 7 A–B, Taf. 8),¹⁵ M3 autópálya 24. lelőhely 793. és 1194. objektum (L. NAGY 2012, 256–257, Taf. 2–3, 5),¹⁶ Makó–Járandó (GULYÁS 2012, 74).¹⁷

Az utóbbi évtizedek kutatásai révén egyértelművé vált, hogy hasonló összetételű leletegyüttesek (edénydepók) meglehetősen nagy számban és széles körben kerülnek elő (EIBNER 1969; KÜHTREIBER 1994; CZYBORRA 1997; KRENN-LEEB 1999; NEUGEBAUER 1999; PALÁTOVÁ–SALAŠ 1999; STAPEL 1999; V. SZABÓ 2004; TÓTH–MARTA 2005; L. NAGY 2012). Míg korábban inkább az edénydepók „profán” jellegét hangsúlyozta a kutatás, újabban a deponálás háttérben álló rituális cselekmények hangsúlyozása került előtérbe. Különösen érvényes ez az úgynevezett „ivókészletekre”, valamint az „ivó- és étkészletekre.”¹⁸ Ezeket rendszerint olyan szertartásokhoz köti a kutatás, melyeken rituális étel- és/vagy italfogyasztás is történt. Földbe kerülésük okaként szóba jöhet egyrészt az, hogy az edények étel- vagy italáldozatot tartalmaztak, de az is elképzelhető, hogy csak magukat az edényeket deponálták, miután tartalmukat feláldozták vagy elfogyasztották. A szertartásokat követően feltehetően azért ásták el az edényeket, hogy megakadályozzák újbóli felhasználásukat a „profán szférában” (KÜHTREIBER 1994, 105; CZYBORRA 1997, 91; STAPEL 1999, 139–141).¹⁹

Ugyanakkor a településeken belül előkerült, nagy és közepes méretű tároló és tálaló edényeket tartalmazó depók elrejtését „esetenként profán, esetenként szakrális” okokkal magyarázhatjuk (V. SZABÓ 2004, 87–88). Sérült vagy hiányos edények előkerülése esetén magyarázatként szóba jöhet például az elpusztult, leégett házak edényeinek eltakarítása, vagy egyszerűen a használat során eltört darabok kidobása (V. SZABÓ 2004, 87). A gödrökbe épen, szájukkal felfelé fordítva behelyezett, nagyméretű edények szolgálhattak egyszerűen élelmiszer vagy takarmány tárolására is (L. NAGY 2012, 265). „Profán” okokon túlmutató deponálásra utalhat V. Szabó Gábor szerint, ha az edények épek vagy közel épek, illetve az egyes edények töredékei megközelítőleg hiánytalanul előkerülnek és egy kupacban helyezkednek el, nincsenek rajtuk másodlagos égésnyomok, továbbá nincsenek a gödörben épület-maradványok, patics- és tapasztásdarabok (V. SZABÓ 2004, 88). Szintén erre utalhat L. Nagy Márta szerint, ha az edények között van olyan, amit szájával lefelé fordítva helyeztek a gödörbe — az ilyen edény nem használható eredeti funkciójának megfelelően tárolásra —, továbbá egyes kísérő leletek, például az őrlőkövek és az állatcsontok (L. NAGY 2012, 263).

A kérdés kapcsán véleményem szerint azt is figyelembe kell vennünk, hogy nemcsak meghatározott szertartásoknak, rituáléknak, hanem a mindennapos tevékenységeknek (például evés-ivás) is lehetett szakrális vonatkozása (például ima, libáció stb.). Figyelemre méltó Joana Brük megállapítása, miszerint az emberi tevékenységek túlzott leegyszerűsítését eredményezi a „rituális és profán” cselekvések éles elválasztása. Ez a szemlélet a mai racionális, modern gondolkodásból indul ki, amely nem feltétlenül alkalmazható az archaikus társadalmakra, amelyekben a napi tevékenységet áthatották a rituális vonatkozások. A két jelleg összefonódott az emberi cselekvésekben és az ezek nyomán keletkezett tárgyi világban is (BRÜK 1999; TÓTH–MARTA 2005, 133).

A 239. gödörben feltárt edény értékelését jelentős mértékben megnehezíti, hogy bolygatott állapotban került elő. A Gáva-kultúra több településéről ismerünk kis vagy közepes méretű településgödörökben elhelye-

¹⁴ Hat szűk és egy széles szájú tárolóedény volt a depóban.

¹⁵ Mindháromban két-két nagy edényt tártak fel.

¹⁶ A 793. gödörből kilenc nagy tárolóedény, az 1194. gödörből négy edény és két őrlőkö került elő.

¹⁷ Két ép edényt és egy aljtöredéket tartalmazott.

¹⁸ Kiseb méretű ivó- és étkező edényekből és néhány nagyobb tároló és tálaló edényből álló készletek.

¹⁹ Arra vonatkozóan, hogy az edényeket milyen szertartások alkalmával használhatták, egyelőre csak feltételezéseink vannak. Számtalan társadalmi, politikai, családi eseményhez — többek között halotti szertartáshoz vagy emlékünnepekhez, évszakhoz kötődő rituáléhoz, szentelési vagy beavatási ceremóniához, szövetségi vagy alárendeltségi viszonyt megerősítő fogadalomhoz — kapcsolódhatott rituális italfogyasztás. Újabban a jelenség társadalmi-politikai aspektusának vizsgálata került a figyelem középpontjába (BOUZEK–SKLENÁŘ 1987 39; CZYBORRA 1997, 90–91; PALÁTOVÁ–SALAŠ 2002, 149–150; V. SZABÓ 2004, 90–93; TÓTH–MARTA 2005, 134; L. NAGY 2012, 265–268).

¹² Tanulmányának egy része elhangzott 2006-ban Debrecenben az Őskoros Kutatók V. Összejövetelén. Nagy Márta – Liviu Marta: Késő bronzkori edénydepók Nyíregyháza-Orosról. Előadás. Debrecen 2006.

¹³ A két lelőhelynév ugyanannak a lelőhelynek a részeit jelöli, melyeket különböző időpontokban (2004-ben, illetve 2010-ben) tártak fel egy út két oldalán (L. NAGY 2012, 255). Ezen a településen is előkerült 5 olyan gödör, melyekben — feltehetően további szakrális tevékenységekre utaló — embercsontok is voltak (URÁK–MARTA 2011, 157–161; L. NAGY 2012, 255).

zett, egymagukban álló, nagyméretű, díszes edényeket. Ezek a következők: Tiszaladány-Nagyhomokos 202. gödör (V. SZABÓ 2004, 86, 10. kép 1–2), Hódmezővásárhely-Kopáncs, XI. dűlő 9. gödör (V. SZABÓ 2004, 86, 10. kép 3–4),²⁰ Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő (DANI et al 2006, 11), Lazuri-Lubi tag/Lázári-Lubi-tag (MARTA 2007, 116, PHC 1. 8; MARTA–SZŐCS 2007, 155, Kat. 139), Dindești-Vii/Érdengeleg-hegy (MARTA 2007b, 116, PHC 1. 2; MARTA–SZŐCS 2007, 155, Kat. 140), M3 autópálya 23. lelőhely 248. és 573. objektum (L. NAGY 2012, 255–256, 261, Taf. 1. A–B), Nyíregyháza-Mega Park 2211., 2518. és 3186. objektum (L. NAGY 2012, 257–256, 261, Taf. 6. A–B, Taf. 8. A).²¹ Az eddigi adatok alapján deponálásuk hátterét egyelőre nem lehet egyértelműen megítélni. V. Szabó Gábor „*a véletlenszerűsége túlmutató adatnak*” tartja, hogy az eddig ismert magányosan deponált edények egy jól körülhatárolható időszakból származnak (HaA2–HaB1), továbbá hogy kimondottan jó minőségűek, fényezett felületűek, díszítettek (V. SZABÓ 2004, 88–89). Azonban az előbbieken említett edényekkel ellentétben a gorzsai példány egyszerű kivitelű, díszítetlen és nem túl jó minőségű. Praktikus, mindennapi használata élelmiszer, leginkább szemes termés tárolására valószínűbbnek tűnik, mint „profán” okokon túlmutató deponálásának feltételezése. A kultúra tele-

pein viszonylag ritkák a méhkas alakú, egyértelműen terménytároló funkciójú gödrök. Kis számukat esetenként magyarázhatjuk a talajvíz magasabb szintjével vagy a kevésbé kötött talajjal, de a jelenség azzal is összefüggésben lehet, hogy a gabona egy részét nagyméretű tárolóedényekben tárolták, melyeket vagy a házakban helyeztek el (V. SZABÓ 2004a, 139, 147), vagy a házak környezetében földbe ástak.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban egy a Gáva-kultúra Hódmezővásárhely-Gorzsa, V. számú homokbánya lelőhelyen feltárt településrészletén előkerült, négy edényből álló edénydepót, valamint egy földbe ástott tárolóedényt mutatam be. A késő bronzkori telep jelentőségét elsősorban az adja, hogy a Gáva-kultúra településeiről, települési struktúrájáról meglehetősen hiányosak az ismereteink. Az eddigi — rendkívül hézagos — adatok alapján V. Szabó Gábor elemezte a településeken talált objektum típusokat, a telepek belső szerkezetét, valamint megkísérelt felvázolni egy település hierarchiát (V. SZABÓ 2004a). A Gorzsán nagy felületen feltárt településrészlet remélhetőleg jó alapot fog nyújtani a korszak településeinek további vizsgálatához.

IRODALOM

BOUZEK–SKLENÁŘ 1987 Jan Bouzek – Karel Sklenář: *Jáma středobronzové mohylové kultury v Horních Počaplech, okr. Mělník. — Eine Grube der mittelbronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Horní Počaply bei Mělník*. AR 39 (1987) 23–39.
BRÜK 1999 Joana Brük: *Rituals and rationality: some problems of interpretation in European archaeology*. European Journal of Archaeology 2 (3) 1999, 313–344.
CZYBORRA 1997 Ina Czyborra: *Gefäßdeponierungen – Speise und Trank für Götter und Menschen*. In: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Red.: Alix Hänsel – Florian Innerhofer. Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Bestandskataloge 4. Berlin 1997, 87–92.

DANI 1999 Dani János: *A Gáva kultúra urnatemetője Vencsellő-Kastélykert lelőhelyről. — Das Urnengräberfeld der Gáva-Kultur vom Fundort Vencsellő-Schlosspark*. JAMÉ 41 (1999) 109–135.
DANI et al 2006 Dani János – Szilágyi Krisztián Antal – Szelekovszky Márta – Czifra Szabolcs – Kisjuhász Viktória: *Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. — Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005*. RégKut 2005 (2006) 5–31.
DEMETEROVÁ 1986 Soňa Demeterová: *Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku. — Die Anfänge der Gáva-Kultur in der Ostslowakei*. SlovArch XXXIV-1 (1986) 97–131.

EIBNER 1969 Clemens Eibner: *Ein mittelbronzezeitlicher Gefäßverwahrfund von Schrattenberg, p. B. Mistelbach, NÖ. Zur Interpretation der sogenannten Töpfereiwarenlager*. ArchA 46 (1969) 19–52.
GULYÁS 2012 Gulyás Gyöngyi: *Makó-Járandó, Makó 39. lelőhely*. In: Évkönyv és jelentés a K.Ö.Sz. 2009. évi feltáráisairól. — Field Service for Cultural Heritage 2009. Yearbook and review of archaeological investigations. Szerk.: Kvassay Judit, Budapest 2012, 74–75.
KALICZ-SCHREIBER 2010 Rózsa Kalicz-Schreiber: *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer*. Institut für Archäologische Wissenschaften der Eötvös Loránd Universität, L Harmattan, Budapest 2010.
KEMENCZEI 1984 Tibor Kemenczei: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. ArchHung 51, Budapest 1984.
KEMENCZEI–GENITO 1991 Tibor Kemenczei – Bruno Genito: *The Late Bronze Age vessels from Gyoma 133 S. E. Hungary*. CommArchHung 1990 (1991) 113–125.
KIRÁLY 2012 Ágnes Király: *A biritual cemetery of the Gáva culture in the Middle Tisza Region and some further notes on the burial customs of the LBA-EIA in Eastern Hungary*. In: The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. — Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17-18 June/Juni 2011. Ed.: Liviu Marta, Satu Mare XXVIII/1 (2012) 109–132.
KÖSZEGI 1988 Köszegi Frigyes: *A Dunántúl története a későbronzkorban. — The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*. BTM Műhely 1, Budapest 1988.
KRENN-LEEB 1999 Alexandra Krenn-Leeb: *Ein Keramikdepotfund der Leithaprodersdorf-Gruppe aus Enzersdorf an der Fischa, NÖ*. In: Depotfunde der Bronzezeit im mittleren Donauraum. Hrsg.: Alexandra Krenn-Leeb – Johannes-Wolfgang Neugebauer, Archäologie Österreichs 9/10 (1998/1999) 1999, 46–68.
KÜHTREIBER 1994 Karin Kühtreiber: *Ein urnenfelderzeitliches Gefäßdepot aus Drösing a. d. March, VB Gänserndorf, Niederösterreich*. ArchA 78 (1994) 99–113.
LÁSZLÓ 1973 Attila László: *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu. — Betrachtungen über die Keramik vom Typ Gáva der frühen Hallstattzeit*. Studii și Cercetări de Istorie Veche 24 (1973) 575–609.

MARTA 2007 Liviu Marta: *Обряд закопування амфор на поселення періоду низької бронзи з Сомешаньскій рівнини. — Single Amphorae Depositions in the Late Bronze Age Settlements from the Someș Field*. Carpatica 36 (2007) 4–16.
MARTA 2009 Liviu Marta: *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima. — Pete-Csengersima késő bronzkori települései*. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare 2009.
MARTA–SZŐCS 2007 Liviu Marta – Péter Szőcs Levente (Eds.): *Catalogul colecției de arheologie. — A régészeti gyűjtemény katalógusa. — Catalogue of the Archaeological Collection*. Satu Mare 2007.
MARTA–TÓTH 2006 Liviu Marta – Katalin Tóth: *Gefäßdepotfund der Felsőszőcs-Kultur in Nyírmada-Vályogvető*. In: Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5–6. Oktober 2005. Ushhorod 2006, 302–317.
L. NAGY 2012 Márta L. Nagy: *Neue Beiträge zu spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierungssitten im Oberen Theißgebiet*. In: The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. — Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17-18 June/Juni 2011. Ed.: Liviu Marta, Satu Mare XXVIII/1 (2012) 255–280.
NEUGEBAUER 1999 Johannes-Wolfgang Neugebauer: *Zu metall- und Keramikdepots der Bronzezeit aus dem Zentralraum Niederösterreichs*. In: Depotfunde der Bronzezeit im mittleren Donauraum. Hrsg.: Alexandra Krenn-Leeb – Johannes-Wolfgang Neugebauer, Archäologie Österreichs 9/10 (1998/1999) 1999, 5–45.
PALÁTOVÁ–SALAŠ 1999 Hana Palátová – Milan Salaš: *Bronze- und urnenfelderzeitliche Gefäßdepotfunde in Mähren*. In: Depotfunde der Bronzezeit im mittleren Donauraum. Hrsg.: Alexandra Krenn-Leeb – Johannes-Wolfgang Neugebauer, Archäologie Österreichs 9/10 (1998/1999) 1999, 103–114.
PATAY 1976 Pál Patay: *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*. FolArch 27 (1976) 193–201.
PATEK 1968 Erzsébet Patek: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. ArchHung 44, Budapest 1968.
PÁVAI 1992 Pávai Éva: *Késő bronzkori gödör Szentes-Belsőcserről. — Spätbronzezeitliche Grube an dem Fundort Szentes-Belsőecser*. MFMÉ 1989–90/-1 (1992) 49–62.

²⁰ Egy nagyméretű edény darabjai mellett egy összeégett tapasztásdarab, egy kerek dörzskő és három edénytöredék volt az objektumban.

²¹ Elképzelhető, hogy a Tiszától K-re lévő területről ismert, bizonytalan lelőkörményű, nagyméretű ép edények — például Biharugra (KEMENCZEI 1984, 153, Taf. CXXV. 23), Bodrogkeresztúr (KEMENCZEI 1984, 153, Taf. CXXXIII. 14) — egy része is ebbe a kategóriába sorolható (V. SZABÓ 2004, 86, 88–89).

- PLEINEROVÁ–OLMEROVÁ 1958 Ivana Pleinerová – Helena Olmerová: *Halštatské nálezy ze Somotorské hory. — Hallstattfunde von der Somotorská hora*. SlovArch VI–1 (1958) 108–119.
- STAPEL 1999 Andrea Stapel: *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich Altdorf-Römerfeld und Altheim, Landkreis Landsbut*. Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 3, Waxmann Münster – New York – München – Berlin 1999.
- V. SZABÓ 1996 V. Szabó Gábor: *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján. — Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád*. MFMÉ–StudArch 2 (1996) 9–109.
- V. SZABÓ 2004 V. Szabó Gábor: *A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához. — Das Gefäßdepot von Tiszacsege. Neue Angaben zur Sitte der spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierung in der Theißgegend*. MFMÉ–StudArch 10 (2004) 81–113.
- V. SZABÓ 2004a V. Szabó Gábor: *Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (Rei.Bz. D, HA, HB periódus) Tisza-vidéken. — Houses, Settlements, and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB)*. In: ΜΩΜΟΣ Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. Szerk.: Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér, Debrecen 2004, 137–170.
- V. SZABÓ 2011 V. Szabó Gábor: *Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról. — Wo die Bronze liegt... Vorläufiger Bericht zu Geländeuntersuchungen mit Metallsonden am spätbronzezeitlichen Fundort Baks-Temetőpart*. MFMÉ–StudArch 12 (2011) 91–126.
- TÓTH 2011 Tóth Katalin: *Előzetes beszámoló a Hódmezővásárhely-Gorzsa, V. számú homokbánya lelőhelyen végzett feltárásról*. Hombár. Múzeumi Műhely 6. Hódmezővásárhely 2011, 7–30.
- TÓTH–MARTA 2005 Katalin Tóth – Liviu Marta: *Gefäßdepot der Felsőszöcs/Suciu de Sus-Kultur in Nyírmada-Vályogvető. — A Felsőszöcs/Suciu de Sus kultúra edénylete Nyírmada-Vályogvetőn*. JAMÉ XLVII (2005) 107–143.
- URÁK–MARTA 2011 Malvinka Urák – Liviu Marta: *Human Remains of the Late Bronze Age Settlements in the Upper Tisza Area. New Researches and New Evidence*. In: Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 8–10 October 2010. Ed.: Sándor Berecki – Rita E. Németh – Botond Rezi, Târgu Mureş 2011, 155–162.

LATE BRONZE AGE FIND ASSEMBLAGES FROM THE SITE OF HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-GORZSA, SAND-PIT V

Katalin TÓTH

The article presents two find assemblages discovered at the site of Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand-pit V (Fig. 1: 1) during the excavation (Fig. 2: 1) conducted in 2009 at a large, around 400 m long settlement part belonging to Gáva Culture.

In pit 78 (Fig. 2: 2; Fig. 3) excavated next to the SW edge of the settlement part (Fig. 1: 2) a vessel hoard consisting of four pots, a cattle rib and a metacarpus/metatarsus of a sheep/goat were found. In the middle of the pit there were two vessels decorated with bunches of grooves, placed with their mouths upward (Fig. 4; Fig. 6: 1, 4), a bowl turned upside down (Fig. 5: 1; Fig. 6: 3) and a vessel lying on its side (Fig. 5: 2; Fig. 6: 2). Three vessels are of definitely good quality. They have got polished surface and represent characteristic shapes of the Gáva Culture (HaA2–HaB1). At the moment when they were placed into the pit, the vessels nos. 1, 3 and 4 must have been whole, while vessel no. 2 was injured. Upside down position of bowl no. 3 excludes the possibility of its storing function in the pit. The find assemblage belongs to the category of vessel hoards found at settlements, containing large and medium sized storage and table pottery including vessels turned upside down and animal bones (V. SZABÓ 2004, 87–88; L. NAGY 2012, 261–262).

Due to the research results of recent decades it became clear that vessel hoards of similar composition are found in rather high number and large area. While earlier scholars emphasised the “profane” character of the vessel hoards, recently the ritual acts being in the background of hoarding came to the front. This is especially true for the so-called “drinking sets” and for the “drinking and eating sets”. Researchers usually associate them with ceremonies during which ritual eating and/or drinking took place. Among the reasons of burying these objects, it was suggested that vessels could contain sacrificial food or drink, but it is also possible that only the vessels themselves were hoarded after their contents were sacrificed or consumed (for a summary, see: STAPEL 1999; V. SZABÓ 2004; L. NAGY 2012).

At the same time, hiding hoards of large and medium sized vessels found at settlements can be

sometimes explained by “profane” and sometimes by “sacral” reasons. In the case of the Gorzsa hoard, the fact that the vessels were more or less unhurt, and there were no remains of buildings in the pits (V. SZABÓ 2004, 88) refer to a hoarding far from “profane” reasons. This is also supported by placing one of the vessels upside down and two animal bone finds (L. NAGY 2012, 263).

At the same time we have to keep in mind that not only certain ceremonies, but also everyday activities could have had sacral relation. It is worth to consider Joana Brück’s assumption according to which the sharp differentiation of “ritual and profane” leads to excessive simplification of human activities. This approach springs from the rational, modern thinking of our age that can not be adopted in all cases on the archaic societies where ritual respects transfixed the everyday activities (BRÜK 1999; TÓTH–MARTA 2005, 133).

In pit 239 (Fig. 7: 1) excavated next to the NW edge of the settlement part (Fig. 1: 2) the lower part of a storage vessel was found strongly disturbed by ploughing and excavating machines. At some parts of the vessel vertical finger-scratched decoration can be seen on the surface splattered with clay slip (Fig. 7: 2–3). Chronological definition of this vessel having only few analogies is probably similar to the vessels from pit 78 (HaA2–HaB1), though somewhat less certain, because similar shapes sometimes occur already in the so-called pre-Gáva period (BD–HaA1). Though only the lower part of the vessel remained in its original position, several factors show that it was placed unhurt into a pit. This is attested by the fact that several fragments of the upper part were found inside the vessel during restoration, and also by the size of the pit that was practically identical with that of the vessel. No other finds came from this feature.

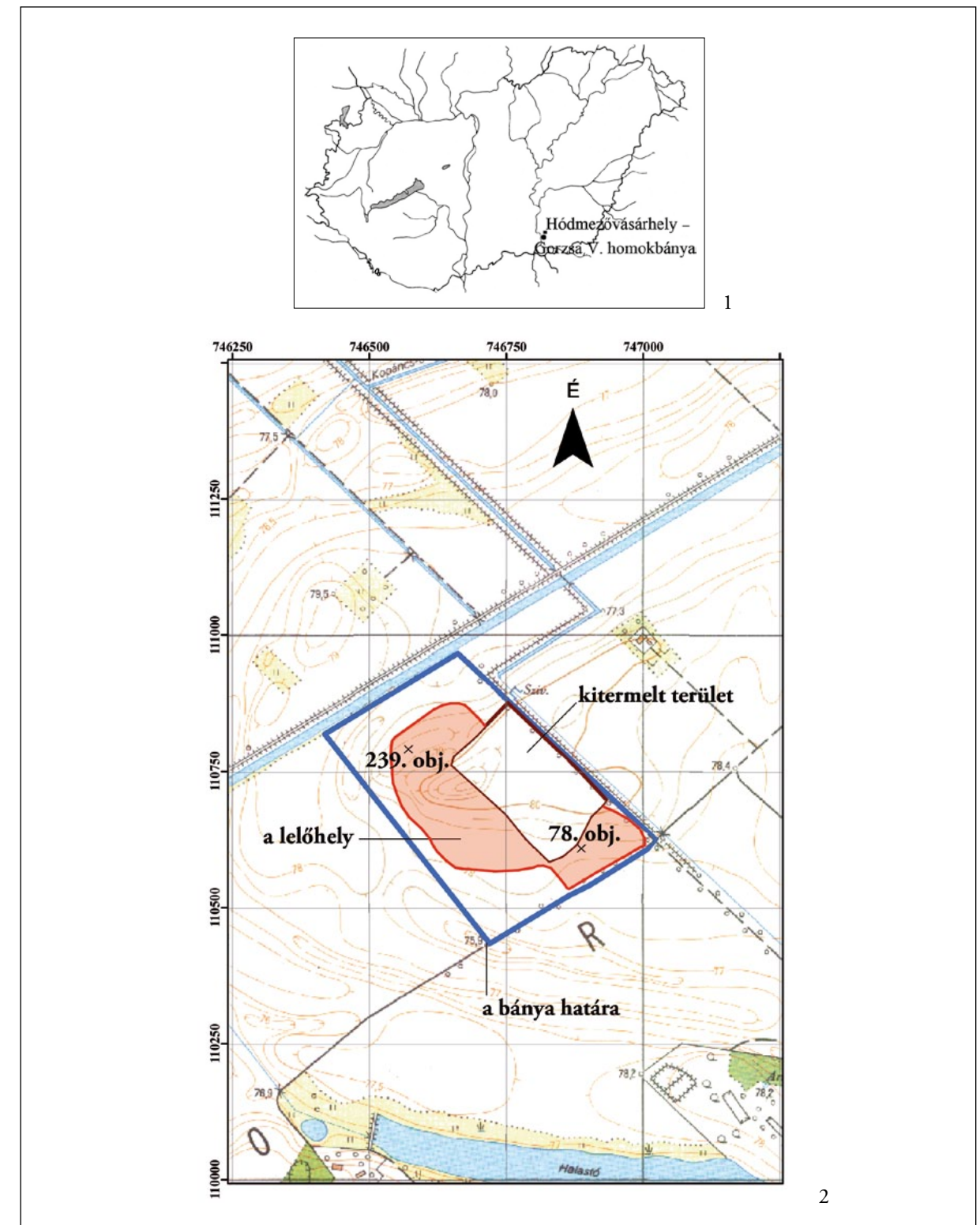
While large vessels earlier found by themselves in the settlement pits of the Gáva Culture (V. SZABÓ 2004, 88–89; L. NAGY 2012, 261–262) are of really good quality and richly decorated, the piece from Gorzsa is modest, undecorated and of medium quality. It seems to be more likely that it was used for everyday needs, for storing food (most probably hard food) – its position upside down, its dimensions and wide mouth made it

suitable for this function – so it was hoarded not for “profane” reasons. Beehive shaped pits, clearly used for storing food, are relatively rare at the settlements of the culture. This phenomenon can be explained by the fact that part of the grain was stored in large storage vessels situated in the houses (V. SZABÓ 2004a, 139, 147) or dug into the soil in the vicinity of the houses.

The Late Bronze Age settlement in question is significant on the first hand because we have relatively deficient information on the settlements of the Gáva Culture (V. SZABÓ 2004a). Hopefully, settlement part investigated at Gorzsa at large surface will provide a proper basis for the further examination of the settlements of the period.

Translated by Valéria Kulcsár

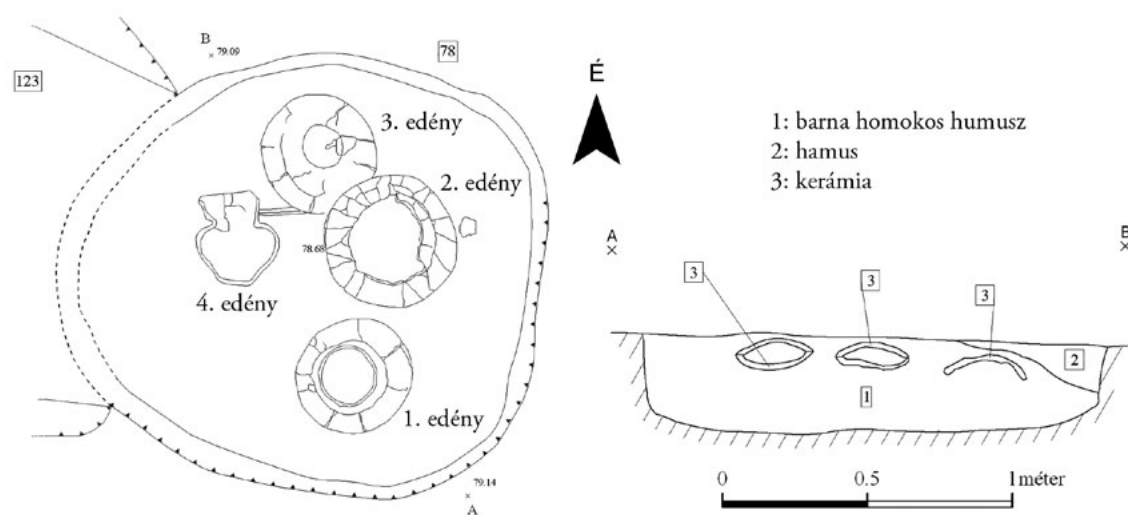
*Tóth Katalin
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ
6800 Hódmezővásárhely,
Dr. Rapcsák András út 16–18.
E-mail: katatjm@gmail.com*

1. kép: 1: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése; 2: a Hódmezővásárhely-Gorzsa, V. homokbányában feltárt terület a 78. és a 239. objektum előkerülésének helyével — Fig. 1: 1: Geographical situation of the site; 2: territory excavated at Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand-pit V, marking Features 78 and 239

1

2

2. kép: 1: A mentő feltárás területe; 2: a 78. objektum felszín- és metszetrajza — Fig. 2: 1: Territory of the rescue excavation; 2: ground plan and section of Feature 78

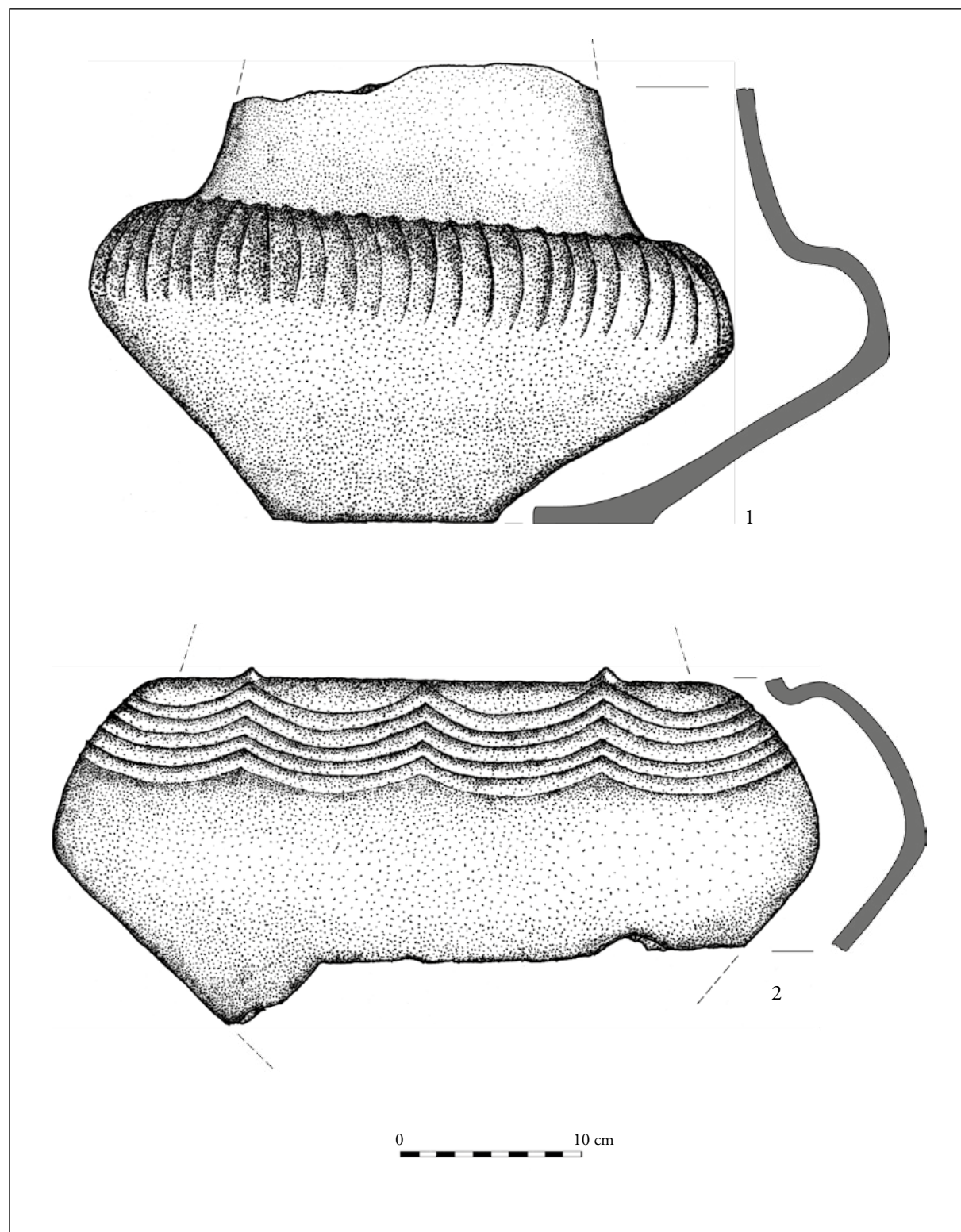

1

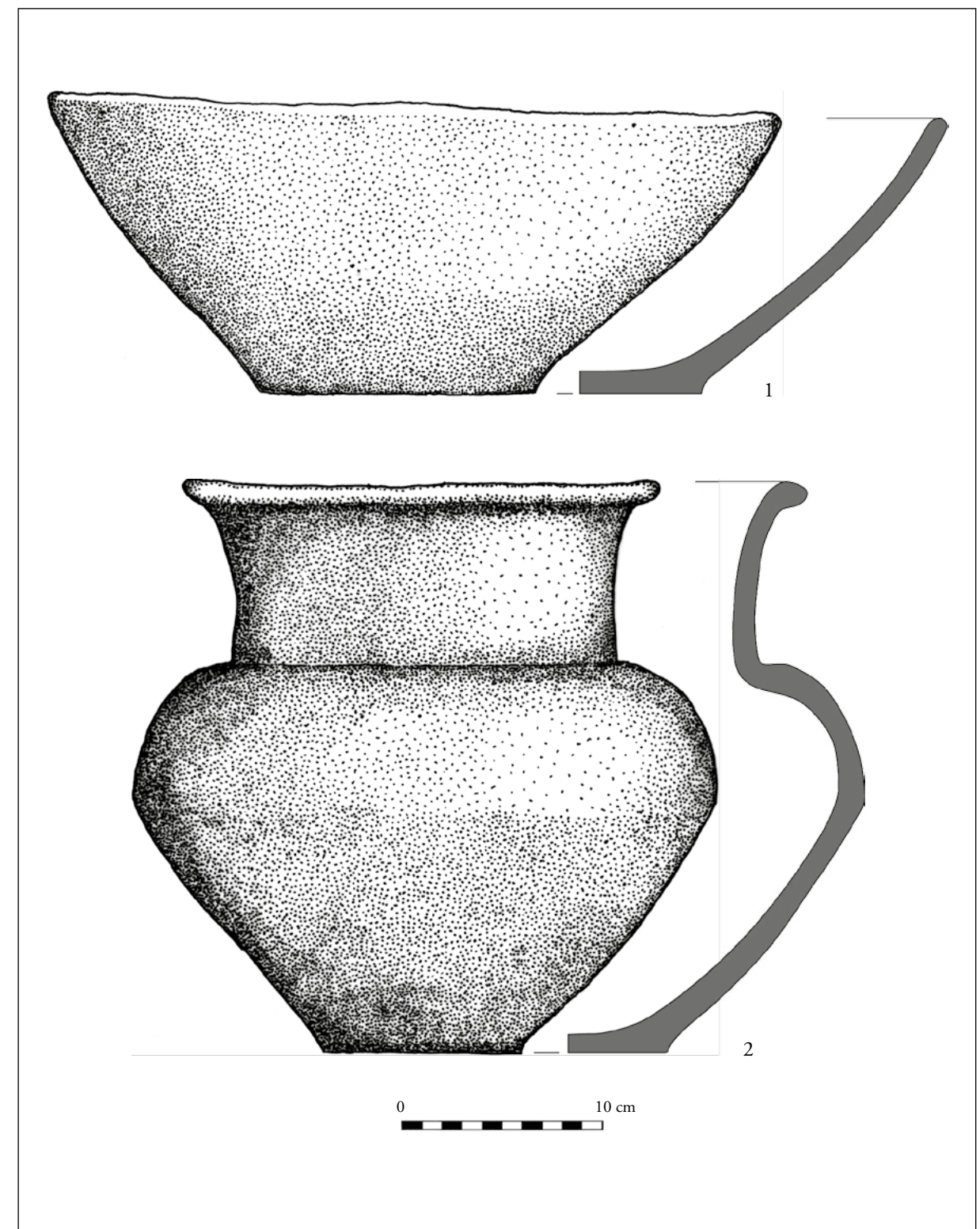

2

3. kép: 1: A 78. objektum bontás után; 2: részletfotó a 78. gödörben kibontott edényekről — Fig 3: 1: Feature 78 after excavation; 2: vessels found in Feature 78

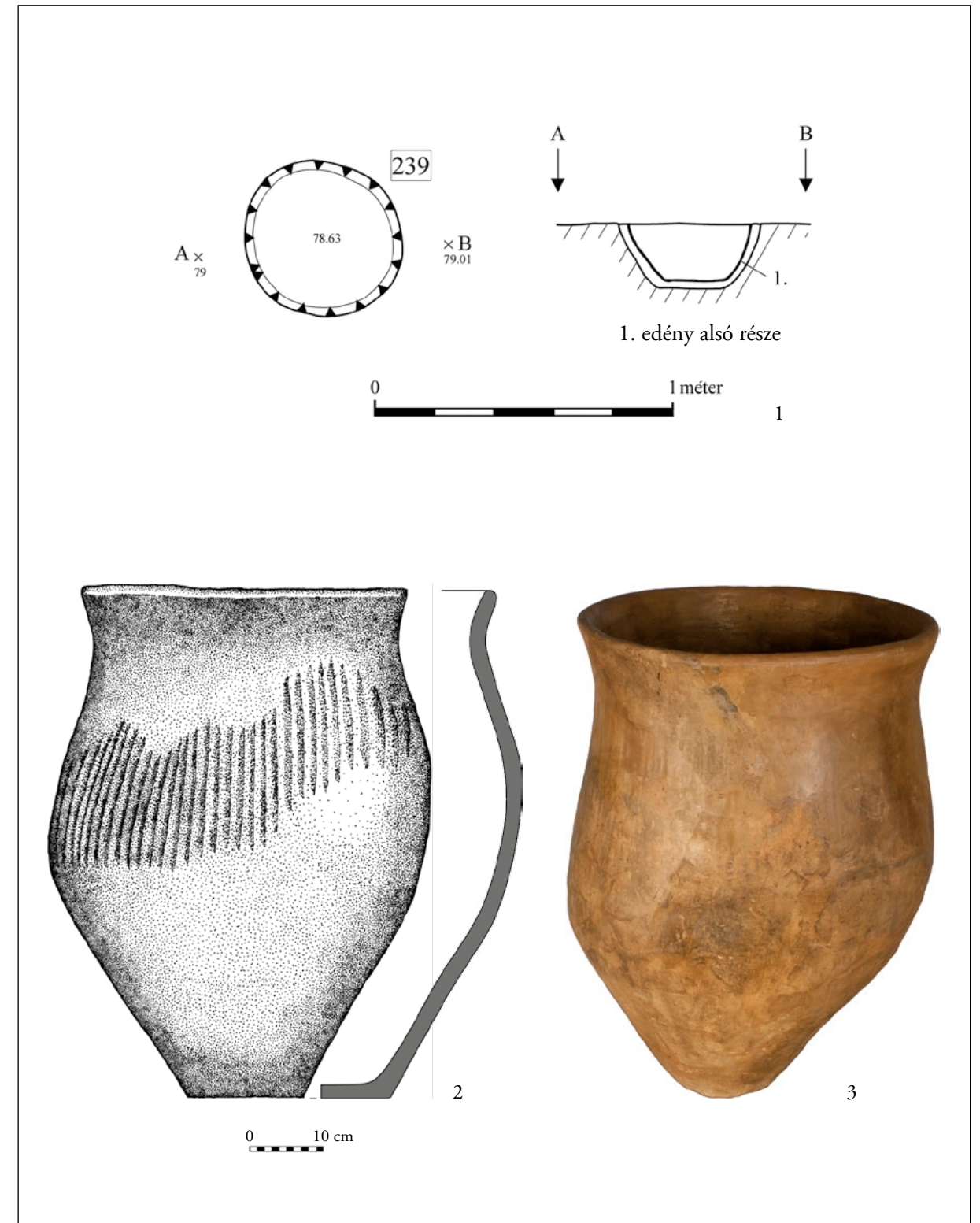
4. kép: 1: A 78. objektum 1. edénye; 2: a 78. objektum 2. edénye — Fig. 4: 1: Vessel 1 from Feature 78;
2: vessel 2 from Feature 78

5. kép: 1: A 78. objektum 3. edénye; 2: a 78. objektum 4. edénye — Fig. 5: 1: Vessel 3 from Feature 78;
2: vessel 4 from Feature 78

6. kép: 1: A 78. objektum 1. edénye; 2: a 78. objektum 4. edénye; 3: a 78. objektum 3. edénye; 4: a 78. objektum 2. edénye — Fig. 6: 1: Vessel 1 from Feature 78; 2: vessel 4 from Feature 78; 3: vessel 3 from Feature 78; 4: vessel 2 from Feature 78

7. kép: 1: A 239. objektum felszín- és metszetrajza; 2–3: a 239. gödörben feltárt tárolóedény — Fig. 7: 1: Ground plan and section of Feature 239; 2–3: storage vessel found in Feature 239

**AZ ALFÖLDI SZKÍTÁK EMBERTANI ARCULATA
JELENLEGI ADATAINK ALAPJÁN
(ÚJABB LELETEK AZ ALGYŐ–BARTÓK BÉLA UTCAI KORA
VASKORI TEMETŐBŐL)¹**

K. ZOFFMANN *Zsuzsanna*

BEVEZETÉS

A 2002. és 2003. év során Bende Livia régész (†) az Algyő–Bartók Béla utcai volt barakktábor területén egy nagy kiterjedésű temető részletét tárta fel, amely a régészeti leletek alapján a szkítákhoz köthető. A maximálisan kedvezőtlen talajviszonyok miatt a sírok-ból származó embertani maradványok igen-igen rossz megtartásúak, így vizsgálatuk nehezen volt elvégezhető, s a kapott eredmények annyira minimálisak, hogy értékelésük is majdnem lehetetlen.

Az antropológiai alapvizsgálatok a következők szerint történtek: a felnőtt eltemetettek nemének meghatározása ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963; a halálzási életkor meghatározása JOHNSTON 1961, NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960, SCHOUR–MASSLER 1941 és SJØVOLD 1975; a leletek morfológiai és metrikus leírása MARTIN 1924; a testmagasság kiszámítása SJØVOLD 1990; a metrikus adatok kategorizálása ALEKSZEJEV–DEBEC 1964 módszereit követte.

Az antropológiai leletek a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének gyűjteményében kerültek beletározásra. A vizsgálat során nyújtott segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bende Livia régésznek és Marcsik Antónia antropológusnak.

**A CSONTVÁZLELETEK ÁLTALÁNOS
JELLEMZÉSE**

Demográfiai megfigyelések

Amint az a bevezetőben már említésre került, a vizsgálati osteológiai anyag igen rossz kvantitatív és kvalitatív reprezentációjú, aminek megfelelően a nem

és életkor meghatározása gyakran csak kérdőjelesen, illetve tág határok között volt lehetséges (1. táblázat).

A temető feltárt részletében összesen 63 halott csontmaradványai kerültek megmentésre, közülük 53 egyént a csontvázas rítusnak, 10 halottat pedig hamvasztásos rítusnak megfelelően temettek el (1. táblázat). Egy sír nem tartalmazott embertani leleteket. A nem és halálzási adatokat összesítő 2. táblázat szerint egyetlen csecsemő csontváza sem került elő, igen kevés a kisgyermek-halott és aránytalan a felnőttek nemek szerinti megoszlása is. Ezek az abszolút irreális arányok is azt mutatják, hogy a temető csak részben került megkutatásra, s a valamikori valós demográfiai képet semmiképpen sem tükrözik.

A sírok között 5 esetben fordult elő többes temkezés. Ezek közül 3 sírban egy felnőtt és egy gyermek, 2 sírban pedig két felnőtt csontváza feküdt. A gyermekkel együtt eltemetett felnőttek közül ketten nők voltak, egy pedig férfi, a két felnőtt halottat tartalmazó sírban pedig mindkétszer egy férfi és egy nő került eltemetésre. A közös sírba temetettek közötti vérségi kapcsolatra a töredékes vizsgálati anyag alapján — a klasszikus embertani módszerekkel — nem lehet következtetni, az együtt eltemetett férfi-nő halottak (56-A és 56-B, azaz 102-A és 102-B) közötti házastársi kötelékre vonatkozóan egyébként a modern laboratóriumi vizsgálatok sem tudnak információt nyújtani. A felnőttek és gyermekek esetében a 96-A és a 96-B, illetve a 97-A és a 97-B jelzésűekről akár az is feltételezhető, hogy az anya, illetve apa és gyermeke került azonos sírba, a 100-A és a 100-B jelzésűeknél azonban az eltemetettek halálzási életkora kizárja az anya-gyermeke kapcsolatot.

A vizsgálati anyag nagyfokú fragmentáltsága és hiányossága folytán a vérségi/családi kapcsolatokra is utaló öröklődő epigenetikai jelek, anatómiai

¹ A 2007-ben lezárt és a MFMÉ-ben való közlésre leadott jelen kéziratba Bernert Zsolt 2010-ben megjelent munkájának adatai már nem kerülhettek felhasználásra (BERNERT 2010).

variációk megfigyelésére is csak kevés lehetőség adódott. Így az őskori sorozatok esetében igen gyakran jelentkező kicsiny, illetve közepes méretű varratcsontok csak 4 egyénnél voltak észlelhetők, egy férfinél (35.) és három nőnél (6., 18. és 56-B). A fossa olecrani perforáltsága a humerusok esetében más leletek körében ugyancsak meglehetősen gyakori; az algyői sorozatban azonban ezt a variációt is csupán három nőnél (5., 26. és 101.) lehetett konstatálni. A sutura squamomastoidea elnevezésű varrat jelentkezése a halántékcsonton két férfinél és négy nőnél volt észlelhető, ami tekintetbe véve, hogy a legtöbb koponya, töredékessége miatt, ilyen szempontból nem volt vizsgálható, már feltűnő gyakoriságot jelez a sorozatban. A varrat egy férfinél és egy nőnél (35. és 102-B) eltérő mértékben, de mindkét oldalon, egy nőnél (56-B) csak az egyik oldalon jelentkezett, míg egy férfinél és egy nőnél (36., 26.) eleve csak a koponya egyik oldala volt vizsgálható.

Külön említendő a 17. sírban eltemetett 14–16 éves korban meghalt fiatal lány, akinek a bal oldali halántékcsontra osztott, úgy, hogy a porus acusticus felső része a járomív tövével együtt a csont pikkelyéhez, a hallónyílás alsó része viszont, a csecsnyúlvánnyal és a sziklacsonttal alkot egy egységet. Anatómiai variációként fogható fel a 26. sírban nyugvó, adultus korban meghalt nő koponyáján a foramen magnum jelentős mértékű aszimmetriája is.

Kóros elváltozások

A mai Algyő területén temetkező közösség életmódjára, egészségi állapotára vonatkozó megfigyelésekre a vizsgálat során ugyancsak nem igen nyílt lehetőség, a koponyákból legtöbb esetben is csak töredékek, a vázcsontokból pedig általában a hosszúcsontok diaphysiseinek kisebb részletei őrződtek meg. A csonttöredékek alapján az alábbi kóros elváltozások előfordulását lehetett konstatálni.

1. Az említett rossz életkörülményekkel, pontosabban a nem megfelelő táplálkozási szokásokkal hozható kapcsolatba a vashiányos anaemia következményeként fellépő cribra orbitalia, amely a csontanyagban a szegődör belsejében jelentkező porozitás formájában mutatkozik meg, s az őskori sorozatokban csaknem a leggyakoribb kóros elváltozásként ismert. Az algyői sorozatban ezzel szemben csupán két egyénnél lehetett megfigyelni. Egy adultus korú férfinél (35. sír) gyenge, egy adultus korú nőnél viszont (101. sír) a kóros elváltozás igen jelentős mértékű. Mindkét esetben csak a bal oldali orbita volt vizsgálható, a jobb oldali orbita nem őrződött meg. Minden valószínűség szerint

a temetőt használó közösség tagjainak körében ez a betegség jóval gyakoribb lehetett.

2. Ugyancsak a táplálkozási hiányosságokra vezethető vissza a D-vitamin hiánya okozta rachitis is, amelynek feltehető jele a 102-A jelzésű maturus korban meghalt férfi tibiájának jelentős görbülete.

3. A gerincoszlop csigolyáin jelentkező elváltozások, melyek spondylosisra, illetve spondylarthrosisra utalnak, csupán egyetlen esetben fordultak elő (4. sír – egy maturus korú férfi gerincének háti és ágyéki szakaszán), a legtöbb csontváznál azonban csigolyák nem, vagy csak igen töredékesen őrződtek meg. Az egykori közösség körében ez a betegség valószínűleg jóval gyakoribb lehetett.

4. Ugyancsak a nehéz munkával és rossz életkörülményekkel összefüggő az őskorban gyakori arthrosis deformans is, amelynek nyomait az algyői sorozatban két egyénnél lehetett konstatálni. A 6. sírban eltemetett adultus korban meghalt nőnek mindkét könyökizülete e betegség okozta elváltozást mutat: jobboldalon a radius és ulna (a humerus hiányzik) izületi felszínei tárcsaszervű deformálódtak, a baloldalon viszont a humerus distalis végén látható elváltozás, itt viszont a radius és az ulna hiányzik. A 38. jelzésű sírból származó, maturus korú nőnél a betegség a baloldali állkapocsizületet támadta meg, a fossa mandibularis ellapult, felszíne porózussá lett és az izületi felszín peremén csontburjánzás lépett fel. A capitulum mandibulae erősen torzult, ellapult, felszíne eburneálódott. A kétségkívül fájdalmas betegség a beszédet és az evést is megnehezíthette, s nem lehet véletlen, hogy a nőnek több foga is még életében kihullott.

5. Daganat, illetve gyulladás okozta elváltozások egy maturus korú nő (19. sír) és egy adultus korú férfi (36. sír) csontjain voltak megfigyelhetők. A nőnél a kóros elváltozás a jobb oldali claviculán, a férfinél pedig bal oldali humerus felső harmadában jelentkezett. Ez utóbbi esetben a csont erősen megrúszadt, a felszínen sipolynyílások láthatók.

6. A csontokon megfigyelhető traumatikus sérülések szintén gyakoriak az őskori sorozatokban, a jelen vizsgálat tárgyát képező sorozat esetében azonban a gyenge megtartási állapot miatt, erre utaló elváltozások is csak ritkán voltak észlelhetők. A 4. sírban eltemetett maturus korú férfi mandibuláját olyan erős vágás érte, amely az alsó metsző fogak alveolusait átvágva, kiverte az érintett fogakat. A maxillák közül csak a jobb oldali őrződött meg, a vágás nyoma itt, sagittális irányban a I1 fogtól kiindulva, jól látható. A 26. sírban nyugvó adultus korú nő koponyájának jobb oldali falcsontján, a hátsó harmadban, a sutura sagittalisal szöveget bezárva,

ovális horpadás látható, porózus belső felszínnel. A gyógyult sérülést feltehetőleg ütés okozta. A koponya belső oldalán semmilyen elváltozás nem látható. Egy ugyancsak adultus korban meghalt férfinak (36. sír) a jobb oldali claviculáján — valószínűleg esés okozta — csontrepedés nyomai figyelhetők meg. A csont tengelyére merőlegesen futó sérülés környékén a csont megrúszadt, a felszínen sipolynyílás látható.

7. Külön említendő a fogazati megbetegedések, habár ezek megfigyelése végképp nehézségekbe ütközött. A 3. táblázat nemek szerinti megoszlásban, a megőrződött fogak számát mutatja, az előforduló cariesek, tályogok, és az ante mortem elvesztett fogak számát mutatja, feltüntetve az abrázio mértékét is. Összesen 8 férfi, 19 nő és 5 meghatározhatatlan nemű egyének őrződtek meg a fogai, habár teljes fogsorral a vizsgálati anyagban alig lehetett találkozni. Az adultus-maturus korcsoportba tartozó 8 férfinak 204 foga közül 16 fog esetében lehetett cariest regisztrálni, halál előtt elvesztett fogak csak a 2. sírban nyugvó férfinél fordultak elő, ezek hiányát azonban sérülés okozta. A 19 nő, akiknek fogai is megőrződtek főleg adultus korban haltak meg, jóval kevesebb a maturus, de két juvenis korú is előfordul közöttük. Az adatok szerint a nők 372 meglévő foga között 29 szuvas fordult elő, és csak egy maturus korban meghalt nő vesztette el 7 fogát még élete során. A caries előfordulási aránya a két nemnél teljesen megegyező (férfiaknál 7,84%, nőknél 7,80%), s a meghatározhatatlan nemű egyéneket is figyelembe véve az így összesen 32 egyén 677 foga esetében is csak némi emelkedést mutat az előfordulási arány (8,72%). Figyelemre méltó, hogy a 8 férfi közül a 16 caries előfordulása 4, a 19 nő közül a 29 caries viszont 8 egyénre korlátozódott. Az utóbbiak között egy juvenis korú lány is megtalálható, egyszerre 3 szuvas foggal.

A kóros elváltozásokról szóló fenti adatok alapján összességében megállapítható, hogy az algyői temetőt használó közösség körében valamennyi őskorban ismert betegség megfigyelhető volt, előfordulási arányukat azonban teljességében a csontanyag rossz megtartási állapota befolyásolta. Az azonban mindenképpen elmondható, hogy a táplálkozási hiányosságok (anaemia, rachitis), a környezeti hatások (spondylosis, arthrosis, csontgyulladások), illetve a nehéz munka okozta megbetegedések (enthesopathia esetenkénti előfordulása) más őskori népekhöz hasonlóan, a nem mindig megfelelő életkörülményekre utalnak.

Tipológiai adatok

A csontok fragmentáltsága miatt a morfológiai leírás is csak igen hiányosan volt elvégezhető. A csontok tö-

redékességét és hiányos megőrzöttségét jelzi az a tény is, hogy csupán két koponya néhány méretét lehetett meghatározni (4. táblázat), a vázcsontok esetében pedig csak 3 férfi és 2 nő testmagassága volt kiszámítható (5a és 5b táblázat).

Az agykoponyák tulajdonképpen egyetlen esetben sem voltak egészében rekonstruálhatók, s a töredékek alapján csak annyi sejthető, hogy brachykrania, s ezen belül planoccipitális brachykrania valószínűleg nem volt a sorozatban. Az 56-A jelzésű adultus korú férfi esetében az agykoponya kifejezett robuszticitást mutatott, a protuberantia occipitalis externa nagyméretű csórré alakult. Az arckoponyák közül a 26. sírban nyugvó adultus nőnél csak az arc keskeny volta volt megállapítható.

Csak a 35. sírba temetett adultus férfi koponyáját lehetett úgy ahogy rekonstruálni. Részleteiben helyreállítható ovoid körvonalú agykoponyája keskeny, igen magas, feltehetően dolichoid lehetett, a tarkó profilja curvoccipitális, enyhén kontyos profilú. A férfi rektanguláris arca igen keskeny, magas, hyperleptoprosop, a felsőarc közép magas, lepton, a mandibula széles. Az orbiták töredékesek, a nazális index mesorrhin, a fossa canina közepmély, alveoláris prognathia nem fordult elő. A számított testmagasság közepes kategóriájú. Taxonómiailag a fiatal férfi valamely leptodolichomorph típusvariáns (a nagy bigoniális szélesség miatti rektanguláris arc alapján esetleg atlantomediterrán típus) képviselője lehetett.

A néhány esetben meghatározható testmagasság a közepes és az igen nagy kategóriák között ingadozik. Ez egybecseng azzal a megfigyeléssel, hogy az egyének között, mindkét nemnél, egyaránt előfordulnak gracilis alkatúak (18. sír: maturus férfi, 102-B sír: adultus nő) és robusztus alkatúak is (19. sír: maturus nő, 38. sír: maturus nő, 56-A sír: adultus férfi, 102-A sír: maturus férfi). A sorozat többi egyedénél még ez a megfigyelés sem történhetett meg.

A fenti minimális megállapítások csak arra elegendőek, hogy kétséget kizáróan leszögezhető legyen, hogy az algyői temetőt használó közösség taxonómiailag heterogén volt. A különböző típusok meghatározására, előfordulási arányuk becslésére még nagy körvonalakban sem adódott lehetőség.

A HAMVASZTÁSOS TEMETKEZÉSEK

A temetőrészlet területén összesen 11 hamvasztásos temetkezés került feltárára, embertani leletanyaguk éppolyan gyenge kvantitatív és kvalitatív jellemzőkkel rendelkezik, mint a csontvázas leletek, így vizsgálatuk eredményei is minimálisak.

Az elhamvasztottak közül 2 gyermekkorban, a felnőttek között pedig a 2 férfi és a 4 nő adultus-maturus korban halt meg. 2 egyénnek a neme, illetve életkora nem volt megállapítható. A calcinált csontanyag mennyisége nagyon ingadozó, aminek oka minden bizonnyal az ásatás során alkalmazott gépi nyelés lehet. A csonttöredékek deformáltsági foka, fragmentáltsága és színe valamennyi esetben variál (6. táblázat), ami egyöntetűen az egyenetlen hamvasztás következménye. A beazonosítható csontrészek alapján csak az állapítható meg, hogy a hamvasztást megelőzően nem történt csonkítás, csaknem minden esetben ugyanis egyaránt előfordultak koponya- és vázcsont-részek is. Részletesebb elemzésre a leletanyag nem adott lehetőséget.

AZ ALFÖLDI SZKÍTA LELETANYAG TIPOLOGIAI ÁTTEKINTÉSE

Az algyői sorozat tipológiai heterogenitásáról mondtak megegyeznek a 7a, illetve 7b táblázat adataival, melyek a szabadszállási (DEZSŐ 1966), a tápiószelei (FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000) szkíta sorozatok, valamint más szórványleletek (BOTTYÁN 1943) legfőbb koponyaméreteinek és koponyajelzőinek kategóriánkénti megoszlását mutatják Valerij Pavlovics Alekszejev és Georgij Francevics Debec beosztását követve (ALEKSZEJEV–DEBEC 1964). A tipológia szempontjából igen fontos testmagassági méretek az adatok hiányos volta, valamint az eltérő becslési módszerek miatt a táblázatba nem kerülhettek bevonásra. Habár a leletek körében a középhosszú-hosszú, középszéles-keskeny, dolichokran agykoponya, a középszéles, közép magas, mesoprosop arc, a közép magas, mesen felsőarc és a mesorrhinia dominál, és csupán az orbita esetében megmutatkozó domináló hyperchamaekonch értékek mutatnak az átlagostól való eltérést, az egyes adatok nagy szórást mutatnak. A nemek között egyedül a koponya legnagyobb hosszánál mutatkozik eltérés: a nők koponyája az adatok szerint hosszabb, mint a férfiaké, más lényeges különbség azonban nincs.

A 8. táblázat a két nagyobb esetszámú sorozat, valamint az e két sorozat és a többi szórványlelet egybevonásával kialakított úgynevezett összesített alföldi szkíta koponyasorozat (az erdélyi Ciombrud lelőhelyről származó szkíta embertani leletek egyedi metrikus adatai közöletlenek) főbb metrikus paramétereit tartalmazza. A táblázat elsősorban a szórás, illetve a sigma ratio adatai szemléletesen mutatják a már fentebb említett taxonómiai heterogenitást, amely igen gyakran szignifikáns méreteket ölt, elsősorban az 1, 8,

17, 20 méretek, illetve a hozzájuk kapcsolódó jelzők esetében, de szignifikánsan nagy a szórás például a felsőarc esetében is. Azoknál a méreteknél és jelzőknél, melyeknél a kis esetszám miatt nem lehetett a szórást meghatározni, a variancia-terjedelem önmagában is utal a tipológiai összetettségre. Valamennyi megállapítás egyformán vonatkozik mindkét nemre.

A fentieknek megfelelően, a kategóriák által meghatározott méretek és jelzők egymáshoz való kapcsolódása alapján körvonalazható típusok közül a teljes Kárpát-medencei szkíta leletanyagban csaknem valamennyi variáns előfordul: keskeny, magas arcú, keskeny, hosszú agykoponyájú, leptodolichomorph variáns, meso-hypsikonch orbitával és meso-leptorrhin orral; középszéles-keskeny, alacsony arcú, keskeny-középszéles, középhosszú agykoponyájú, eury-(meso) dolichomorph variáns, hyperchamaekonch orbitával és chamae-hyperchamaerrhin orral; középszéles-széles, közép magas-alacsony arcú, rövid, széles agykoponyájú, (meso)eury-brachy(hyperbrachy)morph variáns, meso-chamaerrhin orbitával és meso-leptorrhin orral.

Az egyetlen értékelhető algyői lelet az első, leptodolichomorph variáns képviselője. Tápiószelelén a három megfigyelhető variáns részesedési aránya közel azonosnak mondható, míg Szabadszálláson az eurydolichomorph és a brachymorph változat egyenlő arányban jelentkezik, a leptodolichomorphok viszont itt kisebb százalékban vannak jelen.

Fontos megjegyezni, hogy az az alacsony arcú leptodolichomorph variáns, amely a Kárpát-medencében igen gyakori a korábbi periódusokban, a két sorozatban, illetve a teljes rendelkezésre álló alföldi szkíta leletanyagban úgy tűnik, nem fordul elő, és nem fordul elő a planoccipitális brachymorph variáns sem (BOTTYÁN 1943; DEZSŐ 1966; FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000).

A PENROSE-FÉLE DISTANCIA-ANALÍZIS EREDMÉNYEI

A két nagyobb sorozat, Tápiószele (FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000) és Szabadszállás (DEZSŐ 1966) lelőhelyekről, valamint harmadikként, a belőlük és a többi alföldi szórványleletből (BOTTYÁN 1943: Csanytelek, Mátraszele, Szentcsanakpart-Kettőshalom) a férfi és a standardizált női sorozatok esetszámát tekintve — Valerij Pavlovics Alekszejev és Georgij Francevics Debec módszere szerint (ALEKSZEJEV–DEBEC 1964) összeadva —, lehetőséget nyújtott egy Penrose-analízis (PENROSE 1954) elvégzéséhez is. Az analízis során az alábbi sorozatok kerültek összehasonlításra:

Szkíta sorozatok:

Szabadszállás–Józan (DEZSŐ 1966),
Tápiószele (FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000),
alföldi szkíták,²
besszarábiai szkíták (SCHWIDETZKY 1972),
fekete-tenger-vidéki szkíták (KONDUKTOROVA 1972),
Zolotaja Balka (KONDUKTOROVA 1972),
Neapol, keleti temető (KONDUKTOROVA 1972),
közép-Dnyeper-vidéki szkíták (KONDUKTOROVA 1972).

Mezőcsáti (= Kárpát-medencei preszkíta) kultúra.

Kelet-európai bronzkori sorozatok:

ukrajnai katakombák kultúra (KONDUKTOROVA 1973),
ukrajnai szrubnaja kultúra (KONDUKTOROVA 1973),
alsó-Volga-vidéki katakombák kultúra (GINZBURG–TROFIMOVA 1972),
alsó-Volga-vidéki szrubnaja kultúra (GINZBURG–TROFIMOVA 1972),
Abasevo kultúra (HALIKOV–LEBEGYINSZKAJA–GERASZIMOVA 1966).

Görögországi bronz- és vaskori sorozatok:

LH. II. periódus (ANGEL 1944),
LH. III. periódus (ANGEL 1944),
vaskor (submycen-protogeometrikus-geometrikus periódus) (SCHWIDETZKY 1972),

klasszikus periódus (SCHWIDETZKY 1972).

Hallstatt kultúra:

Býči Skála (STLOUKAL–SZILVÁSSY 1995),
Dél-Németország (SCHWIDETZKY 1972),
Nyugat-Alpok vidéke (SCHWIDETZKY 1972),
Magdalenska Gora (ANGEL 1968).

Hallstatt–LaTène periódus:

Bosznia (Donja Dolina, Glasinac, Jezerine) (SCHWIDETZKY 1972).

Az analízis eredményei alapján megrajzolt dendogramon (1. ábra) két nagyobb cluster különül el, melyek közül az első a görögországi bronz- és vaskori, valamint a Hallstatt kultúrába tartozó közép-európai sorozatokból áll, de itt található a Zolotaja Balka és

Besszarábia szkíta sorozata is. A második clusterben találhatóak az Alsó-Volga vidékének bronzkori sorozata az ukrainai katakombák sorozattal, valamint a Fekete-tenger vidékéről, a neapoli keleti temetőből és az Alföldről való szkíták sorozatai. Az Abasevo kultúra és a Hallstatt kultúrabeli Magdalenska Gora elkülönülő párost képez, de lényegesebb ennél a közép-Dnyeper-vidéki szkíták és az ukrainai szrubnaja kultúra sorozatának kapcsolata. A boszniai sorozat, amely részben Hallstatt, részben már La Tène-kori (Donja Dolina, Glasinac, Jezerine) (SCHWIDETZKY 1972) lehetséges, hogy a mintavétel hibája folytán különül el a többitől (régészetiileg, kronológiailag kétséges összevonás?). Az összesített alföldi sorozat a tápiószeleite és a szabadszállásit is magába foglalja, így azok értelemszerűen nem szerepelnek külön a dendogramban. A dendogram alapján az alábbiak állapíthatóak meg.

A három Kárpát-medencei szkíta sorozat esetében merőben más eredmények születtek. Amíg az összesített alföldi és a tápiószelei sorozat Penrose-kapcsolatai, kisebb-nagyobb eltérésekkel, de azonosnak mondhatóak, addig a szabadszállási sorozat egyetlenegy más sorozattal, még a többi szkíta sorozattal sem mutat Penrose-egyezést, nemcsak 0,5 ($C_R^2 \leq 0,166$), de 1,0%-os szignifikancia-határon belül sem ($C_R^2 \leq 0,197$). Csak a szignifikancia-határ 5,0%-nál való meghúzásakor ($C_R^2 \leq 0,303$) mutatkozik igen gyenge kapcsolat a szabadszállási sorozat és a tápiószelei, a fekete-tenger-vidéki Zolotaja Balka szkíta sorozatok, illetve a szabadszállási és a görögországi bronz- és vaskori sorozatok között.

Az oroszországi bronzkorral még ilyen laza kapcsolat sem mutatható ki. Hasonló kettősséget talált a romániai szkíta-kori leletanyagban Olga Necrasov (NECRASOV 1979) is: a bratei lelet és a sorozattöredék Cavacler lelőhelyről tipológiailag a kelet felől érkező szkítákhoz kötődik, míg szerinte az erdélyi Ciombrud lelőhelyen (az innen származó szkíta sorozat egyéni metrikus adatai nem kerültek közlésre), a szkítáktól csak kultúrájukat átvevő, főleg autochton populáció élt tovább. A mai Románia területén élt szkíták, ugyancsak Olga Necrasov szerint (NECRASOV 1960), igen nagy tipológiai hasonlóságot mutatnak az orosz sztyeppe-vidék jamnaja és szrubnaja kultúrák populációival. Feltételezhető, hogy Szabadszállás esetében is hasonló lehet a helyzet, azzal a különbséggel, hogy e térség autochton lakosságáról semmiféle antropológiai ismereteink nincsenek.

² A korábbi Penrose-analízisbe (ZOFFMANN 2006) csak néhány, Bottyán Olga által közölt (BOTTYÁN 1943) tápiószelei lelet került bevonásra.

Ugyancsak eltérő eredményeket mutat a közép-Dnyeper-vidéki szkíták sorozata, amely az orosz sorozatok közül csak az ukrainai szrubnaja kultúra sorozattal mutat szignifikáns egyezést, míg ilyen a görögországi sorozatok esetében egyszer sem jelentkezik. Szignifikáns azonosságot jelez a C_R^2 -érték viszont a Hallstatt kultúrabeli Býči Skála barlangban eltemetettek sorozatával.

A fennmaradt további hat szkíta sorozat nagyjából azonos kötődéseket mutat, oly módon, hogy eközben egymással való kapcsolataik alapján a szkíta népcsoportok egy meglehetősen zárt tömbje alakul ki. Kötődéseik közül a legintenzívebbnek bizonyul az ukrainai katakombá és a görögországi vaskori sorozatokkal való szignifikáns azonosság (vö. NECRASOV 1960), amely kétségtelenül a szkíta populáció eredetére, biológiai összetevőire utal. Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy a két fekete-tenger-vidéki sorozatnak (Zolotaja Balka és Neapol, keleti temető) nemcsak a görögországi vaskoriakkal, hanem már a görögországi bronzkoriakkal is kimutatható a szignifikáns kapcsolata. Ezzel szemben, az analízisben szereplő alsó-Volga-vidéki bronzkori népcsoportokkal, a szkítáknak semmiféle szignifikáns kapcsolata nem észlelhető. Elszigetelt, de nem meglepő jelenség a fekete-tenger-vidéki szkíták és a bronzkori Abasevo kultúra sorozatának szignifikáns azonossága.

A szkíták és a közép-európai Hallstatt kultúra közötti, mindkét oldalról több sorozatnál is észlelt

szignifikáns kötődésre magyarázatot a mind a szkíták, mind pedig a Hallstatt sorozatok erős görögországi kapcsolatai adhatnak, mely szerint a szkíta és Hallstatt népcsoportok szignifikáns egyezései csak indirekt-ként értelmezhetők. A Hallstatt és görög populációk kapcsolatai, e cikk kereteit meghaladva, kétségtelenül régészeti magyarázatra szorulnak.

Külön kell megemlíteni a mezőcsáti (= preszkíta) kultúra és az összesített Kárpát-medencei (vö. 1. lábjegyzet), valamint a Besszarábiából való szkíta sorozatok közti szignifikáns egyezést, amely elsősorban a mezőcsáti népcsoportok — régészetiileg közismert — keleti eredetére utal.

Végül, habár nem tartozik a jelen cikk témájához, talán érdemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a kelet-európai sorozatok közül (a kulturálisan külön egységet képviselő Abasevo kultúrát leszámítva) csupán az ukrainai katakombá sorozatnak vannak szignifikáns kapcsolatai a görögországi populációkkal.

Zárásként tehát megállapítható, hogy a vizsgálatban szereplő nyolc szkíta sorozat által reprezentált népcsoportok közül a szabadszállási és a közép-Dnyeper vidékiek — feltehetően — etnikai összetételük, biológiai eredetük okán (autochtonok?) egy-egy elkülönülő egységet képeznek, míg a többi, zárt tömböt alkotó sorozat Penrose-kapcsolatai, a szkítáknak az ukrainai bronzkori és a görögországi vaskori népessegekkel való genetikai kapcsolatait jelzi.

IRODALOM

- ALEKSZEJEV–DEBEC 1964 Valerij Pavlovics Alekszejev – Georgij Francevics Debec: *Kraniometrija*. Moszkva 1964.
- ANGEL 1944 J. Lawrence Angel: *A racial analysis of the ancient Greeks. An essay on the use of morphological types*. American Journal of Physical Anthropology Volume 2 Issue 4 (1944) 329–376.
- ANGEL 1968 J. Lawrence Angel: *Human skeletal material from Slovenia*. Mecklenburg Collection I. American School of Prehistoric Research, Bulletin 25, 1968.
- BERNERT 2010 Bernert Zsolt: *Anthropological data from the Hungarian Scythian Period collected from the cemetery excavated at M0 Ring Road, Site No. 008, Akácok dűlő*. AnnHN 102 (2010) 257–267.

- BOTTYÁN 1943 Bottyán Olga: *Szkítakori temetők embertani vizsgálata. Doktori disszertáció. — Anthropologische Untersuchung der Gräberfelder vom Zeitalter der Scyther. Doctoral dissertation*. Universitas Francisco-Josephina Acta Seminarium Mathematicarum et Naturalium. Kolozsvár 1943.
- DEZSŐ 1966 Dezső Gyula: *A population of the Scythian Period between the Danube and the Tisza*. AnthrH 7 (1966) 35–83.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963 Éry Kinga – Kralovánszky Alán – Nemeskéri János: *Történeti népessegek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations*. AnthrKözl 7 (1963) 41–90.

- FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000 Fóthi Erzsébet – Bernert Zsolt – Évinger Sándor: *A tápió-szelei szkíta kori temető embertani vizsgálata*. In: Az aranyzarvas nyomában. A Blaskovich fivérek és a magyar régészet kapcsolata. Szerk.: Gócsáné Móró Csilla, Kecskemét 2000, 65–93.
- GINZBURG–TROFIMOVA 1972 Vulf Venyaminovics Ginzburg – Tatyjana Alekszejevna Trofimova: *Paleoantropologija Szrednyej Azii*. Moszkva 1972.
- HALIKOV–LEBEGYINSZKAJA–GERASZIMOVA 1966 Alfred Haszanovics Halikov – Galina Vjacseszlavovna Lebegyinszkaja – Margarita Mihajlovna Geraszimova: *Pepkinszkij kurgan. Abasevskij cselovek*. Trudi Marijszkij arheologicseszkij ekspedicii 3 (1966) 37–48.
- JOHNSTON 1961 Francis E. Johnston: *Sequence of epiphyseal union in a Prehistoric Kentucky population from Indian Knoll*. Human Biol 33 (1961) 66–81.
- KONDUKTOROVA 1972 Tamara Szergejevna Konduktorova: *Antropologija drevnyego naszelenyija Ukraini*. Moszkva 1972.
- KONDUKTOROVA 1973 Tamara Szergejevna Konduktorova: *Antropologija naszelenyija Ukraini mezolita, neolita i epohi bronzi*. Moszkva 1973.
- MARTIN 1924 Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena 1924.
- NECRASOV 1960 Olga Necrasov: *Studiul antropologic al scheletului de la Bratei, datind din epoca I a fierului (Hallstatt). — Étude anthropologique du squelette de Bratei, datant de la première époque du fer (Hallstatt)*. Probleme de antropologie 5 (1960) 19–43.
- NECRASOV 1979 Olga Necrasov: *Structure anthropologique des populations anciennes et récents de la R. S. Roumanie*. In: Rassengeschichte der Menschheit. 6. Lieferung, Europa IV. Ed.: Ilse Schwidetzky, München–Wien 1979, 51–96.

- NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960 János Nemeskéri – László Harsányi – György Acsádi: *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden*. Anthropol. Anz. 24 (1960) 70–95.
- PENROSE 1954 Lionel Sharples Penrose: *Distance, size and shape*. AnnEug 18 (1954) 337–343.
- SCHOUR–MASSLER 1941 Isaac Schour – Maury Massler: *The development of the human dentition*. Journal of American Dental Association 28 (1941) 1153–1160.
- SCHWIDETZKY 1972 Ilse Schwidetzky: *Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v. d. Z.)*. Homo 23 (1972) 245–272.
- SCHWIDETZKY 1978 Ilse Schwidetzky: *Anthropologie der Schnurkeramik und Streitaxtkulturen*. Fundamenta B/3, VIIIb, 2 (1978) 241–264.
- SCHWIDETZKY–RÖSING 1989 Ilse Schwidetzky – Friedrich Wilhelm Rösing: *Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit*. Homo 40 (1989) 4–45.
- SJØVOLD 1975 Torstein Sjøvold: *Tables of the combined method for determination of age at death by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi*. AnthrKözl 19 (1975) 9–22.
- SJØVOLD 1990 Torstein Sjøvold: *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation*. HumEvol 5 (1990) 431–447.
- STLOUKAL–SZILVÁSSY 1995 Milan Stloukal – Johann Szilvássy: *Die menschliche Skelettreste*. In: Die Býči Skála-Höhle. Eine hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. Hrsg.: Hermann Parzinger – Jindra Nekvasil – Fritz Eckart Barth, Römisch Germanischen Forschungen 54 (1995) 128–145.
- ZOFFMANN 2006 Zsuzsanna K. Zoffmann: *Pre-historic anthropological finds in the Carpathian Basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represents*. Prachistoria 2006, in print.

ANTHROPOLOGICAL FEATURES OF THE SCYTHIANS OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN ACCORDING TO THE AVAILABLE DATA (RECENT FINDS FROM THE EARLY IRON AGE CEMETERY OF ALGYŐ-BARTÓK BÉLA STREET)

Zsuzsanna K. ZOFFMANN

The fragment of a large Scythian cemetery was unearthed at site Algyő-Bartók Béla Street, former barrack camp, which contained 53 inhumation and 10 cremation burials. The anthropological remains were very poorly preserved, which nearly hindered their examination. The only valuable find from Algyő (an adult male) represented the lepto-dolichomorphous variant.

Three type variants have so far occurred in the Scythian find materials in the entire Carpathian Basin: – lepto-dolichomorphous variant of a narrow and high face, a narrow and long calvaria, meso-hypsiconchic orbits and a meso-leptorrhine nose; – an eury-(meso)dolichomorphous variant with a medium wide-narrow and low face, a narrow-medium wide and medium long calvaria, hyperchamaeconchic orbits and a chamae-hyperchamaerrhine nose; – a (meso) eury-brachy(hyperbrachy)morphous variant with a medium wide-wide and medium high-low face, a wide and short calvaria, meso-chamaeconchic orbits and a meso-leptorrhine nose.

Regarding the two largest published anthropological series, the proportions of the three variants were nearly identical at Tápiószéle, while the eury-dolichomorphous and the brachymorphous variants occurred at the same proportions and the leptodolichomorphous variant was less represented at Szabadszállás.

The Scythian find material of the Great Hungarian Plain afforded a Penrose analysis (pooled, according to ALEKSZEJEV-DEBEC's (1964) method male and standardised female series) (significance limit: $C_R^2 \leq 0,166$, $P > 0,5\%$). The following series were compared in the analysis: – 3 Scythian series from the Carpathian Basin from Tápiószéle (FÓTHY-BERNERT-ÉVINGER 2000) and

Szabadszállás (DEZSŐ 1966) sites and a series composed from these sites and the rest of the stray finds in the Carpathian Basin (BOTTYÁN 1943: Csanytelek, Mátraszéle, Szentes-Jaksorpart-Ketőshalom) and also 5 more Scythian series from Bessarabia, the Black Sea regions and the middle reach of the Dnieper, – the series of the Pre-Scythian Mezőcsát culture, – 5 Bronze Age series from the Ukraine, the lower reach of the Volga and the Black Sea region, – 2 Bronze Age and 2 Iron Age series from the territory of modern Greece, – 4 series of the Hallstatt culture from Central Europe and – a Hallstatt-La Tène period series from the territory of modern Bosnia.

It can be demonstrated from the results (Fig. 1–2) that from the population groups represented by the eight Scythian series included in the analysis, the ones from Szabadszállás and the middle reach of the Dnieper form two individual units probably owing to their ethnic compositions and biological origins. The rest of the series composes a compact block, the Penrose connections of which indicate a genetic link between the Scythians and the Bronze Age population of the Ukraine and the (Bronze and) Iron Age populations of Greece. Their significant contact with the Central European Hallstatt culture can probably be indirectly interpreted with the intercalation of the ethnic groups living on the territory of modern Greece. The Szabadszállás series, which does not have any significant connection, seems to represent an ethnic group that adopted the culture of the Scythians while from a biological aspect it shows the survival of the autochthonous population, who, however, are as yet anthropologically unknown.

Translated by Zsuzsanna K. Zoffmann

K. Zoffmann Zsuzsanna
E-mail: zoffmann@freemail.hu

Sorszám	Sírszám	Nem	Életkor
1.	3.	férfi	23–39
2.	4.	férfi	39–45
3.	5.	nő (?)	mat.
4.	6.	nő (?)	23–39
5.	7.	?	9–10
6.	8.	?	23–x
7.	9.	nő (?)	ad.(mat.)
8.	10.	férfi (?)	ad.
9.	11.	nő	ad.
10.	12.	nő	ad.
11.	14.	nő	23–29
12.	15.	?	10–12
13.	17.	nő	14–16
14.	18.	férfi	mat.
15.	19.	nő	mat.
16.	23.	?	1,0–1,5
17.	24.	?	ad.
18.	26.	nő	30–36
19.	25.	?	ad.-mat.
20.	27.	?	7–9
21.	28.	férfi (?)	mat.
22.	29.	nő	mat.
23.	30.	?	8–9
24.	31.	?	6–8
25.	32.	nő (?)	ad.-mat.
26.	33.	?	2–3
27.	34.	?	13–15
28.	35.	férfi	23–27
29.	36.	férfi	ad.
30.	38.	nő	mat.
31.	40.	?	7–8
32.	43.	?	inf.I.
33.	44.	nő	ad.
34.	45.	nő	ad.
35.	46.	ad.	férfi
36.	47.	?	ad.-mat.
37.	54.	?	± 2
38.	55.	?	ad.-mat.
39.	56-A	férfi	24–30
40.	56-B	nő	26–32
41.	57.	férfi	ad.
42.	58.	?	inf.(I.)-II.
43.	59.	férfi	ad.-mat.

Sorszám	Sírszám	Nem	Életkor
44.	77.	nő	ad.-mat.
45.	78.	nő	ad.-mat.
46.	79.	?	inf.I.
47.	80.	nő (?)	ad.
48.	83.	nő (?)	14–16
49.	85.	?	23-x
50.	86.	nő	ad.
51.	91.	?	?
52.	93.	nő	ad.-sen
53.	95.	?	ad.-mat.
54.	96-A	nő (?)	15–17
55.	96-B	?	5–6
56.	97-A	férfi	ad.
57.	97-B	?	12–14
58.	98.	nő (?)	ad.
59.	99.	nő	ad.-sen.
60.	100-A	nő	16–18
61.	100-B	?	9–11
62.	101.	nő	ad.
63.	102-A	férfi	mat.
64.	102-B	nő	ad.

1. táblázat: Az eltemetettek neme és halálozási életkora — Table 1: Gender and age at death of the buried individuals

Korcsoportok	?	férfi	nő	Σ
Inf.	0	0	0	0
Inf.I.	5	0	0	5
Inf.I.-II.	0	0	0	0
Inf.II.	8+2	0	0	8+2
Inf.II.-juv.	1	0	0	1
Juv.	0	0	4	4
Juv.-ad.	0	0	0	0
Ad.	0	6+1	12+1	18+2
Ad.-mat.	3+1	1+1	3+1	7+3
Mat.	0	3	3+1	6+1
Mat.-sen.	0	0	0	0
Ad.-sen	1+1	0	2	3+1
?	1+1	0	0	1+1
Σ	19+5	10+2	24+3	53+10

2. táblázat: A csontvázak és hamvasztások síroiban eltemetettek nem és halálozási életkor szerinti megoszlása (csontvázak és hamvasztások síroiban) — Table 2: Distribution of individuals buried in inhumation and cremation graves by gender and age at death (inhumation and cremation graves)

Sírszám	Nem	Életkor	Meglévő fogak száma	Caries előfordulása	Abscessus előfordulása	Életben elvesztett fog	Abrázio
10.	férfi (?)	ad.	26	6	0	0	1
35.	férfi	ad.	26	0	0	0	1–2
36.	férfi	ad.	32	0	0	0	1
56-A	férfi	ad.	30	0	0	0	1
97-A	férfi	ad.	28	4	0	0	1
4.	férfi	ad.-mat.	9	2	0	6	3
18.	férfi	mat.	27	4	0	0	3
102-A	férfi	mat.	26	0	0	0	2
Σ férfi			204	16	0	6	
17.	nő	juv.	26	3	0	0	1
83.	nő (?)	juv.	4	0	0	0	1
6.	nő	ad.	30	0	0	0	2
11.	nő	ad.	12	2	0	0	2
12.	nő	ad.	28	4	0	0	2
14.	nő	ad.	13	0	0	0	1
26.	nő	ad.	26	4	0	0	1–2
44.	nő	ad.	10	2	0	0	2
45.	nő	ad.	30	0	0	0	1
56-B	nő	ad.	28	0	0	0	1
80.	nő (?)	ad.	12	0	0	0	1
98.	nő (?)	ad.	25	5	0	0	1
101.	nő	ad.	23	0	0	0	1
102-B	nő	ad.	26	4	0	0	2
77.	nő	ad.-mat.	19	5	0	0	2–3
78.	nő	ad.-mat.	17	0	0	0	2–3
5.	nő	mat.	6	0	0	0	2
19.	nő	mat.	21	0	0	0	3
38.	nő	mat.	16	0	0	7	2
Σ nő			372	29	0	7	
24.	?	ad.	2	0	0	0	1
46.	?	ad.	32	0	0	0	2
47.	?	ad.-mat.	28	2	0	0	2–3
55.	?	ad.-mat.	19	9	0	0	3
95.	?	ad.-mat.	20	3	0	0	3
Σ			677	59	0	13	

3. táblázat: Fogazat — Table 3: Indentation

MAR-TIN No.	Férfi 35.	Nő 26.
1.	–	–
5.	–	–
7.	35	30
8.	–	–
9.	–	–
10.	112	–
11.	–	–
12.	109	103 ?
13.	–	–
16.	29	27
17.	139	138
20.	124	124 ?
23.	–	–
24.	–	–
25.	387	–
26.	133	–
27.	134	135
28.	120	120
29.	119	–
30.	121	120
31.	97	98
40.	–	–
43.	–	–
44.	–	–
45.	119* ?	119* ?
46.	–	–

4. táblázat: Főbb koponyaméretek — Table 4: Main skull dimensions

MAR-TIN No.	Férfi 35.	Nő 26.
47.	123 ?	–
48.	69 ?	–
50.	27 ?	–
51.d.	37 ?	–
51.s.	–	–
52.d.	–	–
52.s.	–	–
54.	26 ?	–
55.	51 ?	–
57.	–	–
60.	52	–
61.	66	–
62.	45	–
63.	38	–
65.	123 ?	–
66.	109	–
69.	32 ?	–
70.	67	–
71a	31	–
8/1	–	–
17/1	–	–
20/1	–	–
9/8	–	–
47/45	103,4 ?	–
48/45	58,0 ?	–
52/51	–	–
54/55	51,0 ?	–

MARTIN (1924)	3.		4.		18.		35.		36.		56-A	
	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.
CLAVICULA												
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	–	40	36	–	–	42 !	38 !	–	35	46	46
HUMERUS												
1.	–	–	–	–	–	–	–	321	–	–	335	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	311	–	–	331	–
4.	–	–	–	66	–	–	–	63	–	–	62	–
5.	–	–	24	24	23	22	23	21	21	22	25	22
6.	–	–	20	19	18	17	18	18	15	15	19	18
7a	–	–	71	70	67	66	68	65	60	61	74	70
10.	–	–	50	–	–	–	47	47	–	–	48	49
RADIUS												
1.	–	–	–	230	–	–	–	–	–	–	–	–
4.	–	–	18	18	–	–	15	15	13	13	17	16
5.	–	–	12	12	–	–	12	12	10	11	14	14
ULNA												
1.	–	–	–	249	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	–	–	17	18	15	16	18	18	15	14	18	–
12.	–	–	15	14	14	16	15	15	13	12	15	–
FEMUR												
1.	–	–	453	–	–	–	450	444	–	–	–	–
2.	–	–	451	449	–	–	446	441	–	–	–	–
6.	29	31	30	32	29	–	27	28	28	28	32	32
7.	28	28	28	28	26	–	29	29	25	27	26	24
9.	34	35	35	36	33	31	35	37	31	30	–	35
10.	25	27	27	28	27	25	25	27	24	26	–	29
19.	–	49 ?	50	51	–	–	46	47	–	–	48 ?	–
TIBIA												
1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1b	–	–	–	–	–	–	–	354	–	–	–	–
8a	–	–	36	36	33	32	36	35	–	29	–	–
9a	–	–	28	29	24	24	22	23	–	24	–	–
FIBULA												
1.	–	–	–	–	–	–	353		–	–	–	–
TESTMAGASSÁG												
S.	–		1662		–		1651		–		1738 ?	

5a táblázat: Főbb vázcsontméretek és testmagassági adatok (férfiak) — Table 5a: Main skeletal dimensions and body height data (males)

MARTIN (1924)	5.		6.		14.		19.		26.		38.		56-B	
	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.
CLAVICULA														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	–	–	–	29	29	–	–	–	–	–	–	–	34
HUMERUS														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	316	–	–	–	319	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	316	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	54	–
5.	20	–	23	21	18	17	–	21	22	22	19	19	19	–
6.	14	–	17	18	15	14	–	16	16	16	19	17	16	–
7a	56	–	66	64	55	53	–	60	63	64	61	61	58	–
9.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	40	–
RADIUS														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4.	13	–	–	–	13	13	–	14	15	14	–	–	14	–
5.	10	–	–	–	10	10	–	11	11	11	–	–	11	–
ULNA														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	15	–	–	–	13	14	–	–	17	17	–	16	16	–
12.	15	–	–	–	13	12	–	–	13	12	–	12	13	–
FEMUR														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	26	24	–	–	23	23	26	25	25	28	28	30	27	27
7.	27	27	–	–	25	25	29	29	28	27	24	24	25	25
9.	–	33	–	–	27	29	34	35	33	34	–	30		–
10.	–	22	–	–	21	21	24	25	23	23	–	27		–
19.	–	–	–	–	–	–	42 ?		44 ?	44	–	–	–	–
TIBIA														
1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1b	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8a	–	–	–	–	–	–	–	–	31	30	–	–	35	35
9a	–	–	–	–	–	–	–	–	23	22	–	–	21	23
FIBULA														
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
TESTMAGASSÁG														
S.	–		–		–		–		1650 ?		–		1664 ?	

5b táblázat: Főbb vázcsontméretek és testmagassági adatok (nők) — Table 5b: Main skeletal dimensions and body height data (females)

Sír-szám	Nem	Életkor	Darab	Fragmentáltság	Szín	Beazonosítható csontrészek
9.	nő (?)	ad.(-mat.)	± 100	meso	szürkésfehér-krétafehér	koponyatöredékek, csövescsontok
25.	?	ad.-mat.	± 15	meso	krétafehér, kékes	koponyatöredék, radius, femur
29.	nő	mat.	± 1000	meso-mikro	krétafehér > kékes	tarkócsonttöredék, humerus
32.	nő (?)	ad.-mat.	± 50	meso-makro	krétafehér > kékes	koponyatöredékek, humerus, femur, patella
57.	férfi	ad.	± 50	meso-mikro	krétafehér > kékes	koponyatöredékek, humerus, femur
58.	?	inf.(I.)-II.	± 50	mikro	szürkésfehér > kékes	koponyatöredékek, hosszcsontok töredékei
59.	férfi	ad.-mat.	± 500	makro-meso	szürkésfehér > krétafehér, kékes	koponyatöredékek
79.	?	inf.I.	± 100	makro-meso	krétafehér > kékes, barnás	hosszcsontok töredékei
85.	?	ad.-sen.	± 50	meso	krétafehér, szürkésfehér	koponyatöredékek, hosszcsontok töredékei
86.	nő	ad.	± 100	makro-mikro	krétafehér, sötétszürke, fekete	koponyatöredékek, hosszcsontok töredékei
91.	?	?	± 10	mikro	fehér, szürkésfehér, barnás	—

6. táblázat: A hamvasztásos rítusú sírok embertani leletei — Table 6: Anthropological finds from cremation graves

Kategóriák	Szabadszállás		Tápiószele		Egyéb		Összes lelet		
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	össz
Koponyahossz (M.1.)									
igen-igen rövid	–	–	–	–	–	–	–	–	–
igen rövid	5	1	–	2	–	–	5	3	8
rövid	2	2	3	1	–	1	5	4	9
közepes	9	6	6	1	1	–	16	7	23
hosszú	4	1–	–	8	1	2	5	20	25
igen hosszú	–	2	4	1	2	–	6	3	9
igen-igen hosszú	–	1	–	–	–	–	–	1	1
Koponyaszélesség (M.8.)									
igen-igen keskeny	1	–	–	–	–	–	1	–	1
igen keskeny	4	1	2	2	2	2	8	5	13
keskeny	9	9	1	2	–	–	10	11	21
közepes	3	1–	6	6	1	1	10	17	27
széles	4	1	4	–	–	–	8	1	9
igen széles	–	1	–	–	–	–	–	1	1
igen-igen széles	–	–	–	1	–	–	–	1	1
Arcszélesség (M.45.)									
igen-igen keskeny	–	–	–	–	–	–	–	–	–
igen keskeny	–	–	–	–	2	–	2	–	2
keskeny	3	–	1	–	–	–	4	–	4
közepes	2	2	4	1	–	–	6	3	9
széles	–	–	–	1	–	–	–	1	1
igen széles	–	–	1	–	–	–	1	–	1
igen-igen széles	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Arcmagasság (M.47.)									
igen-igen alacsony	–	–	–	–	–	–	–	–	–
igen alacsony	–	1	–	–	–	–	–	1	1
alacsony	3	–	1	–	–	–	4	–	4
közepes	5	2	2	2	1	–	8	4	12
magas	–	2	–	–	1	1	1	3	4
igen magas	1	–	–	–	–	–	1	–	1
igen-igen magas	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Felsőarcmagasság (M.48.)									
igen-igen alacsony	–	–	–	–	–	–	–	–	–
igen alacsony	–	–	2	–	–	–	2	–	2
alacsony	3	–	2	–	–	–	5	–	5
közepes	3	2	3	2	2	1	8	5	13
magas	1	2	1	–	–	1	2	3	5
igen magas	–	–	–	–	1	–	1	–	1
igen-igen magas	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mandibulaszélesség (M.66.)									
igen-igen keskeny	–	–	–	–	–	–	–	–	–
igen keskeny	1	2	–	–	–	1	1	3	4
keskeny	3	4	1	1	–	–	4	5	9
közepes	6	2	3	3	1	–	10	5	15
széles	3	3	1	–	2	–	6	3	9
igen széles	1	2	–	–	–	–	1	2	3
igen-igen széles	–	–	–	–	–	–	–	–	–

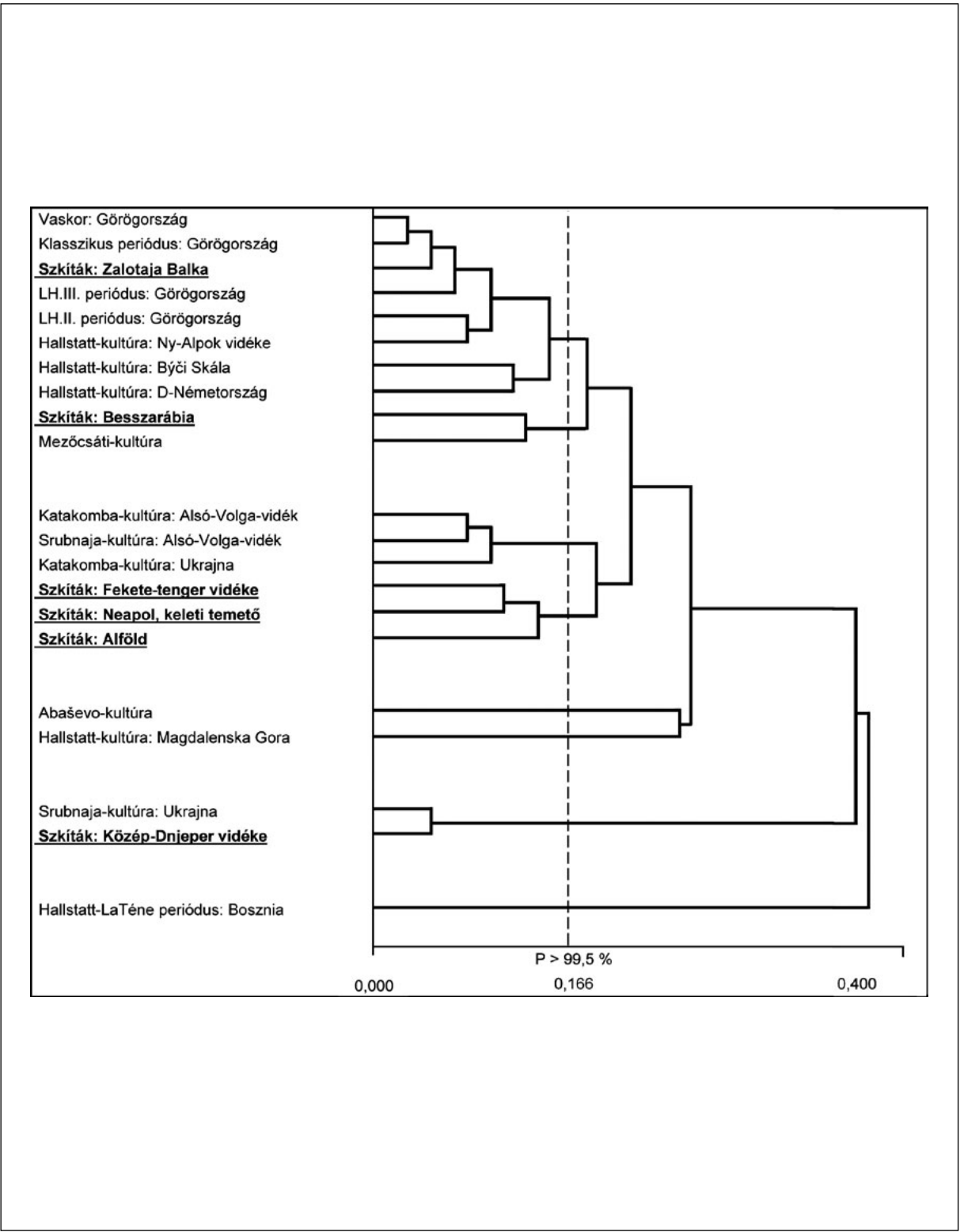
7a táblázat: A Kárpát-medencei szkíta koponyasorozatok főbb méreteinek ALEKSZEJEV–DEBEC (1964) kategóriái szerinti megoszlása — Table 7a: Distribution of main dimensions of Scythian skull series in the Carpathian Basin by the categories of ALEKSZEJEV–DEBEC (1964)

Kategóriák	Szabadszállás		Tápiószele		Egyéb		Összes lelet		
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	össz
Koponyajelző (8/1)									
ultradolichokran	–	–	–	–	–	1	–	1	1
hyperdolichokran	3	4	2	3	3	1	8	8	16
dolichokran	6	11	5	4	–	1	11	16	27
mesokran	6	3	3	2	–	–	9	5	14
brachykran	3	2	1	1	–	–	4	3	7
hyperbrachykran	1	1	1	–	–	–	2	1	3
ultrabrachykran	–	–	–	1	–	–	–	1	1
Arcjelző (47/45)									
ultraeuryprosop	–	–	–	–	–	–	–	–	–
hypereuryprosop	–	–	–	–	–	–	–	–	–
euryprosop	1	–	–	–	–	–	1	–	1
mesoprosop	3	1	–	2	–	–	3	3	6
leptoprosop	–	1	1	–	–	–	1	1	2
hyperleptoprosop	–	–	–	–	1	–	1	–	1
ultraleptoprosop	1	–	–	–	–	–	1	–	1
Felsőarcjelző (48/45)									
ultraeuryen	–	–	–	–	–	–	–	–	–
hypereuryen	–	–	–	–	–	–	–	–	–
euryen	2	–	1	1	–	–	3	1	4
mesen	2	–	3	1	–	–	5	1	6
lepten	1	2	–	–	1	–	2	2	4
hyperlepten	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ultralepten	–	–	–	–	1	–	1	–	1
Orbitális jelző (52/52)									
ultrachamaekonch	–	–	–	–	–	–	–	–	–
hyperchamaekonch	6	1	5	–	–	1	11	2	13
chamaekonch	2	1	3	2	–	–	5	3	8
mesokonch	1	3	–	–	2	–	3	3	6
hypsikonch	–	2	1	–	–	–	1	2	3
hyperhypsikonch	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ultrahypsikonch	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nazális jelző (54/55)									
ultraleptorrhin	–	–	–	–	–	–	–	–	–
hyperleptorrhin	–	–	–	–	1	1	1	1	2
leptorrhin	–	2	–	1	–	–	–	3	3
mesorrhin	3	1	4	1	1	–	8	2	10
chamaerrhin	4	–	3	–	–	–	7	–	7
hyperchamaerrhin	1	1	1	–	–	–	2	1	3
ultrachamaerrhin	–	–	–	–	–	–	–	–	–

7b táblázat: A Kárpát-medencei szkíta koponyasorozatok főbb jelzőinek ALEKSZEJEV–DEBEC (1964) kategóriái szerinti megoszlása — Table 7b: Distribution of main markers of the Scythian skulls in the Carpathian Basin by the categories of ALEKSZEJEV–DEBEC (1964)

MAR-TIN	Férfiak					Nők					
	N	V min-max	x	s	P%	N	V min-max	x	s	SR	P%
1.	37	165–198	181,0	7,76	1 > P > 0,1	38	160–193	175,7	6,36	109,73	5 > P > 2,5
8.	37	123–149	138,4	6,26	1 > P > 0,1	36	120–158	133,9	6,59	137,36	0,1 > P
9.	38	82–116	95,5	6,30	0,1 > P	35	86–102	93,9	3,93	91,32	70 > P > 50
17.	21	124–146	13,2	5,89	10 > P > 5	16	116–135	126,5	6,09	129,54	5 > P > 2,5
20.	28	105–124	114,4	5,15	2,5 > P > 1	20	102–124	109,8	5,21	137,03	2,5 > P > 1
45.	13	119–142	130,3	6,01	30 > P > 10	4	125–130	126,5	–	–	–
47.	14	109–132	117,3	6,11	90 > P > 70	8	96–118	111,5	–	–	–
48.	18	63–79	69,5	4,38	50 > P > 30	8	65–71	68,3	–	–	–
51.	22	37–47	42,1	2,54	1 > P > 0,1	12	38–43	41,0	1,48	86,89	70 > P > 50
52.	21	28–36	31,7	1,98	50 > P > 30	13	27–38	32,9	2,61	137,32	5 > P > 2,5
54.	21	20–30	24,9	2,10	30 > P > 10	8	20–25	22,5	–	–	–
55.	19	42–58	49,0	3,97	2,5 > P > 1	8	42–52	47,9	–	–	–
66.	22	88–111	100,4	5,93	70 > P > 50	18	79–110	93,0	8,15	140,57	1 > P > 0,1
8/1	34	70,2–86,7	76,4	4,26	1 > P > 0,1	35	66,7–98,8	76,4	5,62	175,51	0,1 > P
17/1	18	67,0–82,1	74,7	4,25	2,5 > P > 1	15	65,9–80,3	72,9	4,44	143,07	2,5 > P > 1
17/8	20	87,9–109,5	96,3	5,35	10 > P > 5	15	81,0–103,1	93,6	6,27	142,43	2,5 > P > 1
20/1	24	58,0–68,4	62,8	2,91	30 > P > 10	19	59,2–71,9	62,8	3,59	143,41	1 > P > 0,1
20/8	27	74,5–93,2	82,1	3,91	10 > P > 5	19	72,8–97,5	82,4	5,55	168,21	0,1 > P
9/8	35	60,3–83,5	69,1	4,58	0,1 > P	31	61,4–77,7	70,2	4,06	123,14	5 > P > 2,5
47/45	7	84,6–108,0	93,5	–	–	4	86,2–93,6	89,4	–	–	–
48/45	11	50,0–64,8	54,3	4,32	5 > P > 2,5	4	50,8–56,8	54,4	–	–	–
52/51	21	67,4–86,8	74,7	5,15	50 > P > 30	10	75,6–90,5	82,9	5,86	117,11	30 > P > 10
54/55	19	41,4–59,5	51,7	4,10	50 > P > 30	7	42,0–56,8	47,7	–	–	–

8. táblázat: Az összesített Kárpát-medencei szkíta koponyasorozat főbb metrikus paraméterei (BOTTYÁN 1943, DEZSŐ 1966, FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000 és ZOFFMANN adatai nyomán) — Table 8: Main metric parameters of the Scythian skull series in the Carpathian Basin (after data by BOTTYÁN 1943, DEZSŐ 1966, FÓTHI–BERNERT–ÉVINGER 2000 and ZOFFMANN)

1. ábra: A C_R^2 -értékek alapján megrajzolt dendrogram (férfiak és nők) — Fig. 1: Dendrogram made on the basis of C_R^2 values (males and females)

A SZÉKKUTAS-KAKASSZÉKI II. SZÁMÚ HOMOKBÁNYA RÓMAI KORI LELETEI

CSÁNYI Viktor

BEVEZETÉS

Székkutas északkeleti határrészén, a Kakasszék-ér északi magaspartján (1. kép 1; 2. kép), a Székkutas-Kakasszék II. számú tervezett homokbánya próbafeltárását végezték Bende Livia (†) és Lőrinczy Gábor a szegedi Móra Ferenc Múzeum, valamint B. Nagy Katalin és Tóth Katalin a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum régészei 2006 nyarán.¹ A régészeti feltárás során előkerült Árpád-kori emlékeket egyetemi szakdolgozatomban,² valamint egy 2009-ben megjelent tanulmányban ismertettem (CSÁNYI 2009). Jelen dolgozatomban a próbafeltárás során megfigyelt jelenségek másik csoportjával, a római kori szarmata település objektumaival és leletanyagával foglalkozom.

A próbafeltárás során megkutatott terület közepében számos római kori lelőhely található. Többek között a korai időszakra keltezett kakasszéki temető (GAZDAPUSZTAI 1960, 47; PÁRDUCZ 1960, 51; RÓZSA 2011, 11), illetve a Székkutas, Refle-tanya lelőhelyen 2005-ben részben feltárt 4. századi település (CSÁNYI–SÓSKUTI 2012) említhető. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke által szervezett és Gulyás Gyöngyi, Korom Anita, valamint Sóskuti Kornél³ által irányított topográfiai munkálatok eredményeként Székkutas közigazgatási határain belül 1999 és 2004 között 131 olyan régészeti lelőhelyet — felszíni telepnyomot — sikerült azonosítani, melyeken római kori megtelepedéssel is számolhatunk.

A nyilvántartás és az előzetesen elkészített örökségvédelmi hatástanulmány⁴ adatai alapján a beruházás területét négy nagy kiterjedésű, római kori és Árpád-kori lelőhely érinti.⁵

A próbafeltárást a tervezett homokbányának a négy nyilvántartott lelőhely közötti, mintegy 126 000 m²-es területén végezték. Két méter széles, párhuzamos kutatószelvényeket jelöltek ki egymástól 15 méterre, valamint a terület magasabban fekvő délkeleti részén, a 6. és a 11. kutatóárkok között egy nagyobb, összefüggő felület (5 800 m²) feltárására is sor került (1. kép 2). A megkutatott terület nagysága elérte a 10 000 m²-t, melyből 4 200 m² esett a kutatóárkokra. Összesen hat kutatószelvényt (1–6. kutatóárok) humusztoltak le teljes hosszában, további kilencet (7–15. kutatóárok) pedig csak az első néhány objektum jelentkezéséig (1. kép 2).

A 186 feltárt objektum közül 23 keltezhető nagy biztonsággal a római korra. A feltárás próbakutatás jellege miatt a település pontosabb szerkezetére vonatkozó megfigyeléseket nem lehetett végezni.⁶ Másrésről az eredeti felszín erősen lekopott, és a területen intenzív földművelés folyik, melyek következtében az összenyitott felületen is csak részleteikben lehetett észlelni az objektumokat. Azok eredeti mérete, formája és funkciója más és más volt, ezért az objektumok közötti összefüggésekre, használatuk időbeli különbözőségére sem derülhetett fény.

A TERMÉSZETFÖLDRAJZI KÖRNYEZET RÖVID LEÍRÁSA

A lelőhely a Maros hordalékkúpjának a szélén, a Békési löszháton terül el, a Kakasszék-ér tóvá terebélyesedő szakaszának egyik magaspartján, melyet két oldalról is víz vesz körül. A homokbánya területét kelet felől a 200 méter széles tóvá terebélyesedő ér medre határolja,

¹ Mindannyiuknak köszönettel tartozom az ásatás teljes anyagának rendelkezésemre bocsátásáért és a feldolgozás lehetőségéért. A tárgyrajzokat és a táblákat Hausler Erzsébet, valamint Göbolyös Mihály készítette. Segítségüket ezúton is köszönöm. A tanulmányt Dr. Vörös Gabriella lektorálta. Hasznos tanácsaiért fogadja köszönetem.

² Csányi Viktor: Egy Árpád-kori falurészlet feltárt emlékei Székkutas határában. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2008.

³ Gulyás Gyöngyi: Székkutas ÉNy-i határrészének régészeti topográfiája és településtörténete. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2002. TJM RégAd: 166–2002. Korom Anita: Székkutas déli határrészének régészeti topográfiája és településtörténete. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2002. TJM RégAd: 165–2002. Sóskuti Kornél: Székkutas északi és északkeleti határrészének régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2004. TJM RégAd: 200–2003.

⁴ Szalontai Csaba: Örökségvédelmi hatástanulmány a Székkutas II. nevű tervezett homokbánya tervéhez. Szeged 2006.

⁵ Székkutas 42. (nyilvántartási azonosító száma: 33697), Székkutas 43. (nyilvántartási azonosító száma: 33698), Székkutas 175. (nyilvántartási azonosító száma: 48808) és Székkutas 188. (nyilvántartási azonosító száma: 45105) lelőhely.

⁶ A 2 méter széles kutatóárkokban rendszerint csak egy-egy rövid árokszakasz, illetve egyéb település-objektumok részletei kerültek elő.

amely a Vető- és a Fehér-tanya vonalában kiöblösödik (2. kép 1). Ez az öböl benyúlik egészen a tervezett bánya széléig. Dél felől az egykori folyó nagy kanyarulata látható. A területen egy északkelet-délnyugati irányú völgyelet is megfigyelhető, amely a Kakasszék-ér egyik lefűződött ága lehetett. A környezetet a folyómederrel párhuzamos, délnyugat-északkeleti irányú, kiemelkedő háta tagolják. Ezek a magaspartok biztosítottak védelmet magasabb vízállás, valamint árvíz esetén az ember és jószágai számára. A vízzel körülvett dombháton, szigetszerű kiemelkedéseken telepedtek meg a római korban a szarmaták is.

Az általunk vizsgált terület mélyföldtanilag a dél-alföldi neogén medencéhez, a délkelet-alföldi nagyszerkezeti egységhez tartozik. A paleozóos és mezozóos medencealjzatra a pliocén és a negyedkor idején vastag üledékrétegek rakódtak le, melyeket a víz és az erózió formált és formál ma is (ANDÓ 1984, 57).

A térség meghatározó vízfolyásai a Tisza és a Maros. Vízrendszerük része egy körülbelül 100 km hosszú — egyes, ma még meglévő szakaszain különböző nevekkal illetett — egykori, a Tiszába csatlakozó bal parti mellékfolyó (B. NAGY 2003, 14). Ennek a része a mintegy 10 km hosszú Kakasszék-ér, valamint a Kakasszéki-tó (SZEREMLEI 1900, 61; BODNÁR 1928, 36). A „folyó” jelentőségét abban kell látnunk, hogy a múltban, így a római korban is fontos szerepe volt két terület, Erdély és az Alföld összekapcsolásában (EPERJESSY 1993, 3). A fennmaradt beszámolók szerint még a 19. században is közlekedtek hajók Vásárhely és Gyula között a Kakasszék-éren (SZEREMLEI 1900, 62; BODNÁR 1928, 36; B. NAGY-TÓTH 2000, 241).

A Kakasszék-ér nádasokkal és mocsarakkal körülvett medrétől kissé távolabb inkább csak időszakosan vízjárta területek voltak, melyek vízellátását az egykori folyó kisebb lefűződései biztosították, ugyanakkor az Alföldnek ez a része jelentős vízhiánnyal küzd.

A jó minőségű, mészlepedékes, illetve réti csernozjom talajú, napjainkban szántóföldként hasznosított területeken korábban magas fűvű sztyeppe növényzet lehetett a jellemző (RAKONCZAY 1987, 42–44). Kakasszék környékének gazdag növény- és állatvilága, a mocsarakkal védett vidék megfelelő feltételeket biztosított a Barbaricum emberének a megtelepedéséhez.

A FELTÁRT RÉGÉSZETI JELENSÉGEK ÉS A LELETANYAG LEÍRÁSA

5. objektum (3. kép 1): É–D-i irányú, széles, egyenesen oldalú és aljú árok részlete az 5. kutatószelvényben. Betöltése homokpöttyös szürke humusz volt. Sz.: 115–130 cm, m.: 32–44 cm. Leletanyag:⁷ 1. Világosszürke, korongolt, homokkal soványított *gömbös testű edény* kihajló, gömbölyű *peremtöredéke* (3. kép 2). Sz.: 5,1 cm, ma.: 2,4 cm. 2. Sárgásbarna, korongolt, finom szemcsésű csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, közepes falvastagságú *edény váltötöredéke* 0,3 cm széles, plasztikus bordadísszel (3. kép 3). Falv.: 0,7 cm.

11. objektum: ÉNy–DK-i irányú, keskeny, sekély, U-keresztmetszetű árok részlete a 6. kutatószelvényben. Metszete a közel merőlegesen húzódó, sötétebb betöltésű 9. számú árok. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 43 cm, m.: 8 cm. Leletanyag:⁸ 1. Világosszürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *hombár oldaltöredéke*. Falv.: 1,3 cm.

24. objektum (3. kép 4): kör alaprajzú, függőleges falú, ívelt aljú gödör az 1. kutatószelvény K-i részén. Betöltése a felső felében humuszos barna homok, alatta sárga szemcsés, világosszürke humuszos, kevert volt. Átm.: 106 cm, m.: 45 cm. Leletanyag:⁹ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* duzzadt peremű, a külső oldalán vízszintesen fényezett felületű *töredéke* (3. kép 5). Pá.: 26 cm. 2. Szürkésbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény oldaltöredéke*, külső oldalán az edény formázása közben sekélyen bekarcolódott párhuzamos vonalakkal. Falv.: 0,6 cm. 3. Szürkésbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú *edények oldaltöredékei* (3 db). Falv.: 0,5–0,7 cm. 4. Vörösbarna, másodlagosan fekete foltosra égett, kézzel formált, kerámiazúzalékkal soványított *fazék* kihajló, szögletes peremű *töredéke* (3. kép 7). Pá.: 14 cm, falv.: 0,7 cm. 5. Vörösbarna, fekete foltosra égett, kézzel formált, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazekak oldaltöredékei* (4 db). Falv.: 0,9–1,3 cm. 6. Vörösbarna, kézzel formált, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *fedők* lekerékített peremű *töredékei* (2 db) (3. kép 6). Pá.: 12 cm, falv.: 1,1–1,5 cm.

27. objektum: ÉNy–DK-i irányú, keskeny, sekély, U-keresztmetszetű, DK-i irányba enyhén lejtő árok részlete a 7. kutatószelvényben. Délnyugati irányba

kanyarodó folytatása az egybenyitott felületen jelentkezett. Végére ráasták a 102. számú újkori gödröt. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 25–43 cm, m.: 4–22 cm, h.: 12,8 m. Leletanyag:¹⁰ 1. Világosszürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,9 cm.

29. objektum:¹¹ 1. Sárga, finom szemcsésű homokkal soványított *amfora* sárgásfehér engobos, duzzadt, kissé szögletes *peremtöredéke* (3. kép 13). Pá.: 16 cm. 2. Szürkésbarna, csillámos homokkal soványított *tál* enyhén kihajló, kifelé enyhén duzzadt, gömbölyű *peremtöredéke* (3. kép 8). Pá.: 21 cm. 3. Szürke, csillámos homokkal soványított *tál* vízszintesen kihajló, szögletes *peremtöredéke* (3. kép 11). Pá.: 20 cm. 4. Szürke, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény* kihajló, gömbölyű *peremtöredéke* (3. kép 9). Pá.: 20 cm. 5. Sárgásbarna, csillámos homokkal soványított *tál* kifelé duzzadt, enyhén visszahajló, gömbölyű *peremtöredéke* (3. kép 10). Pá.: 27 cm. 6. Sárgásbarna, törésfelületén szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombár* vízszintesen kihajló, felső síkján két sekély, párhuzamos barázdával tagolt *peremtöredéke* (3. kép 12). Pá.: 28 cm. 7. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított, bekarcolt vonallal díszített *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,8 cm. 8. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, különböző falvastagságú *edények oldaltöredékei* (15 db). Falv.: 0,5–1,1 cm. 9. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (3 db). Falv.: 0,7–0,9 cm. 10. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, peremes aljú *edény töredéke* (3. kép 15). Falv.: 0,7 cm. 11. Szürkésbarna, másodlagosan foltosra égett, kézzel formált, kerámiazúzalékkal soványított *fazék* kihajló, duzzadt, legömbölyített *peremtöredéke* (3. kép 14). Pá.: 16 cm. 12. Sárgásbarna, törésfelületén szürke, kézzel formált, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazék* egyenesen levágott aljú *töredéke* (3. kép 16). Tá.: 13 cm.

30. objektum (3. kép 17): ÉNy–DK-i irányú, keskeny, az alja felé szűkülő oldalú, egyenes aljú árok részlete az 5. kutatószelvényben. A kutatóárok É-i falánál „csatlakozott” a 32. számú árokba. Betöltése barna, homokpöttyös humusz volt. Sz.: 74 cm, m.: 40 cm. Leletanyag:¹² 1. Sárgásbarna, fekete foltosra égett, kézzel formált, homokkal és kerámiazúzalékkal

soványított, vastag falú *fazekak oldaltöredékei* (6 db). Falv.: 1,1–1,4 cm. 2. Sárgásbarna, szürke törésfelületű, kézzel formált, durva soványítású, vastag falú *fazék* egyenesen levágott *aljtöredéke* (3. kép 18). Tá.: 14 cm, falv.: 1,5 cm.

31. objektum:¹³ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombár váltötöredéke*, melyen 4 mm széles borda húzódik (4. kép 7). Falv.: 1,2 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edények oldaltöredékei* (17 db). Falv.: 0,8–1,2 cm. 3. Sárga, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,7 cm. 4. Sárgásbarna, törésfelületén szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edény oldaltöredéke*. Falv.: 1,2 cm.

34. objektum (4. kép 1): ovális alaprajzú, K–Ny-i hossz tengelyű, közel függőleges oldalú, vízszintes aljú gödör részlete az 1. kutatószelvényben. Betöltése barna, homokpöttyös humusz volt. Betöltésében körülbelül 20 cm mélyen, mintegy 6 cm vastag és 15–20 cm átmérőjű agyagdarabok (2 db) voltak. Átm.: 136 cm, m.: 40 cm. Leletanyag:¹⁴ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény* kihajló, legömbölyített *peremtöredéke* (4. kép 2). Pá.: 11 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (8 db). Falv.: 0,7–1,1 cm. 3. Sötétszürke, vízszintesen fényezett felületű, korongolt, finom szemcsésű csillámos homokkal soványított, vastag falú *hombárok oldaltöredékei* (3 db). Az egyik váltötöredéken a perem alatt éles, plasztikus borda húzódik (4. kép 3). Falv.: 1,2–1,4 cm. 4. Világosszürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál oldaltöredéke* széles, sekély, párhuzamos hornyolatokkal (4. kép 4). Falv.: 0,8 cm. 5. Világosszürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények* talpgyűrűs *aljtöredékei* (2 db) (4. kép 5). Tá.: 7–8 cm. 6. Barnás és vöröses, kézzel formált, gyengén kiégetett, durva szemcsésű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *fazekak oldaltöredékei* (4 db). Falv.: 1,1–1,3 cm. 7. Barnásszürke, kézzel formált, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazék* egyenesen levágott aljú *töredékei* (2 db) (4. kép 6). Tá.: 10 cm.

366. objektum: sekély, kör alaprajzú, homorú aljú gödör az 1. kutatóárok területén. Betöltése humuszos barna homok volt. Átm.: 94 cm, m.: 15 cm.

¹⁰ Ltsz.: 2008.2.18.

¹¹ Az összenyitott felületen feltárt 29. számú árok az Árpád-korra keltezhető, ugyanakkor betöltéséből nagy mennyiségű szarmata edénytöredék került elő. Ltsz.: 2008.2.18–30.

¹² Ltsz.: 2008.2.38.

¹³ Az összenyitott felületen feltárt 31. számú árok az Árpád-korra keltezhető, ugyanakkor betöltéséből nagy mennyiségű szarmata edénytöredék került elő. Ltsz.: 2008.2.39–44.

¹⁴ Ltsz.: 2008.2.56–61.

⁷ Ltsz.: 2008.2.1–2.

⁸ Ltsz.: 2008.2.3.

⁹ Ltsz.: 2008.2.11–17.

Leletanyag:¹⁵ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vékony falú *edények oldaltöredékei* (2 db). Falv.: 0,4–0,6 cm. 2. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,7 cm.

43. objektum: ÉK–DNY-i irányú, keskeny, sekély, U-keresztmetszetű árok részlete a 13. kutatószelvényben. Betöltése homokpöttyös szürke humusz volt. Sz.: 61 cm, m.: 28 cm. Leletanyag:¹⁶ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombárok* külső oldalukon fényezett *oldaltöredékei* (3 db) (4. kép 8). Falv.: 0,–1,2 cm. 2. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál oldaltöredéke*. Falv.: 0,6 cm. 3. Vörösesbarna, törésfelületén fekete, másodlagosan megégett, kézzel formált, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazék aljtöredéke*. Tá.: 16 cm.

50. objektum: kör alaprajzú, az alja felé lejtő oldalú, homorú aljú gödör az 1. kutatóárok területén. Betöltése humuszos barna homok volt, helyenként sárga homokpöttyökkel. Átm.: 120 cm, m.: 50 cm. Leletanyag:¹⁷ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *hombár oldaltöredéke*. Falv.: 1,3 cm. 2. Vörösesbarna, átégett *tapasztások* (3 db).

51. objektum: megközelítőleg É–D-i irányú, lejtős oldalú, helyenként kiszélesedő árok részlete a 13. kutatószelvényben. Északi vége szabálytalanul kiszélesedett és érintette a 45. számú árkot. Betöltése homokpöttyös szürke humusz volt. Sz.: 127 cm, m.: 27 cm. Leletanyag:¹⁸ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (2 db). Falv.: 0,4–0,5 cm. 2. Szürkésbarna, törésfelületén fekete, másodlagosan foltosra égett, korongolt, durva szemcséjű homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,8 cm.

53. objektum: a D-i szelvényfal alá húzódó, ovális alaprajzú, lejtős oldalú, a közepe felé enyhén mélyülő aljú gödör részlete a 13. kutatószelvényben. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 57 cm, h.: 151 cm, m.: 46 cm. Leletanyag:¹⁹ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *hombár oldaltöredéke*. Falv.: 1,2 cm. 2. Sárgásbarna, fekete törésfelületű, kézzel formált, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazék oldaltöredéke*. Falv.: 1,2 cm.

54. objektum (4. kép 9): É–D-i irányú, széles, tagolt árok részlete a 3. kutatóárok területén. Az U-keresztmetszetű árokreszeket elválasztó gerinc kopott, nem túl markáns. Valószínűleg a 4. kutatószelvényben feltárt 60. számú árokreszettel együtt ugyanannak a nagyméretű, ÉNy–DK-i irányú ároknak a különböző szakaszai. Betöltése sárga pöttyös barna homok volt. Sz.: 310 cm, m.: 20–74 cm. Leletanyag:²⁰ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény oldaltöredéke* a vállán két párhuzamos, lapos bordával (4. kép 10). Falv.: 0,7–0,9 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (5 db). Falv.: 0,6–0,9 cm.

55. objektum: megközelítőleg Ny–K-i irányú, keskeny, sekély, U-keresztmetszetű árok részlete a 14. kutatószelvényben. Északi szélére ráasták az 57. számú gödört. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 38 cm, m.: 20 cm. Leletanyag:²¹ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (2 db). Falv.: 0,7–0,8 cm.

57. objektum (4. kép 11): kisebb, ovális alaprajzú, az alja felé lejtősen szűkülő oldalú, Ny-ról K felé mélyülő aljú gödör a 14. kutatószelvényben, melyet ráasták az 55. számú árok É-i szélére. Betöltése humuszfoltos sárga homok volt. H.: 100 cm, sz.: 95 cm, m.: 55 cm. Leletanyag:²² 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* erősen duzzadt, gömbölyű *peremtöredéke* (4. kép 12). Pá.: 20 cm, falv.: 0,4 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 1,1 cm.

59. objektum (5. kép 1): a Ny-i felében kiöblösödő oldalú, a K-i felében az alja felé lejtősen szűkülő oldalú gödör részlete a 14. kutatószelvényben. Betöltése homokpöttyös szürke humusz volt. H.: 195 cm, sz.: 60 cm, m.: 84 cm. Leletanyag:²³ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vékony falú *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,4 cm.

60. objektum (5. kép 5): széles, mély, két részre tagolt árok részlete a 4. kutatószelvényben. A Ny-i fele valamivel mélyebb és szélesebb volt, a K-i és a Ny-i részt széles gerinc választotta el. Valószínűleg a 4. kutatószelvényben feltárt 54. számú árokreszettel együtt ugyanannak a nagyméretű, ÉNy–DK-i irányú ároknak a különböző szakaszai. Betöltése sárga pöttyös

barna homok volt. Sz.: 350 cm, m.: 62–66 cm. Leletanyag:²⁴ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény* vízszintesen kihajló, gömbölyű szélű *peremtöredéke*. Falv.: 0,9 cm. 2. Sárgásbarna, fekete törésfelületű, kézzel formált, kerámiazúzalékkal és homokkal soványított *fazék oldaltöredéke*. Falv.: 1,1 cm.

87. objektum (5. kép 2): ÉK–DNY-i irányú, keskeny, viszonylag mély, U-keresztmetszetű árok az egybenített területen, amely csatlakozott a 29. számú Árpád-kori árokba. Vágta a 93. számú bizonytalan korú, valamint a 85. számú Árpád-kori árok, továbbá ráasták a 109. számú újkori gödört. Északkeleti vége a szelvényfal alá húzódott. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 42–92 cm, m.: 16–33 cm, h.: 29 m. Leletanyag:²⁵ 1. Szürke, homokkal soványított, hengeres *fül töredéke* (5. kép 3). Átm.: 1,7 cm, h.: 5,3 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombárok oldaltöredékei* (3 db). Falv.: 0,9–1,2 cm. 3. Szürkésbarna, törésfelületén fekete, kézzel formált, apró kavicsal és kerámiazúzalékkal soványított *fazék vagy bögre* egyenesen levágott, peremes *aljtöredéke* (5. kép 4). Tá.: 6 cm, falv.: 1,3 cm.

88. objektum (5. kép 6): É–D-i irányú, széles, szabálytalan oldalú, egyenetlen aljú árok részlete a 3. kutatószelvény K-i részén. Betöltése erősen humuszos, sötétbarna homok volt. Sz.: 174 cm, m.: 42 cm. Leletanyag:²⁶ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombár vagy gömbös testű edény* kihajló, enyhén duzzadt, legömbölyített *peremtöredéke* (5. kép 8). Pá.: 14 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* kifelé megvastagodó, legömbölyített peremű, a külső oldalán vízszintes sávokban fényezett felületű *töredéke* (5. kép 7). Pá.: 18 cm. 3. Sárga, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény* vízszintesen kihajló, enyhén visszahajlított, lekerekített végű *peremtöredéke*. Pá.: 11 cm. 4. Vörösesbarna, másodlagosan foltosra égett, korongolt, homokkal soványított *fazék* kihajló, szögletes *peremtöredéke* (5. kép 9). Pá.: 15 cm. 5. Szürke, másodlagosan foltosra égett, korongolt, vastag falú, durva szemcséjű csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *fazék oldaltöredéke* bekarcolt vonaldíszítéssel. 6. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény* átfúrt *oldaltöredéke* (5. kép 11). Falv.: 0,8 cm. 7. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, jól kiégetett *gömbös testű edények és hambárok oldaltöredékei* (12 db). Falv.: 0,6–1,1 cm. 8. Szürke, korongolt, homokkal soványított, gyengén kiégetett *fazék oldaltöredéke*. Falv.: 0,7 cm.

9. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény* talpgyűrűs *aljtöredéke* (5. kép 12). Tá.: 9 cm. 10. Sárgásbarna, törésfelületén fekete, kézzel formált, kevés apró kavicsal és kerámiazúzalékkal soványított *fazék* vízszintesen kihajló, gömbölyű *peremtöredéke* (5. kép 10). Pá.: 10 cm. 11. Vörösesbarna, kézzel formált, kevés apró kavicsal és kerámiazúzalékkal soványított *fazekak oldaltöredékei* (10 db). Falv.: 1,1–1,2 cm. 12. Vörösesbarna, átégett *tapasztás*.

98. objektum: a 2. kutatószelvény Ny-i végénél egy 12 m hosszú szakaszon a humusz enyhén lemélyült. A bontás során világossá vált, hogy egy nagyméretű, tölcéses szájníylású kút (vízgyűjtő) részlete került elő, amely É-i és D-i irányban is a szelvényfal alá húzódott. Mivel a víz feltört benne, nem bontották ki teljesen. Leletanyag:²⁷ 1. Sárgásbarna, korongolt, homokkal soványított *hombár* vízszintesen kihajló, legömbölyített peremű *töredéke* a perem alatt húzódó széles bordával (6. kép 1). Pá.: 16,5 cm. 2. Sárgásbarna, korongolt, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *gömbös testű edény* vízszintesen kihajló, legömbölyített *peremtöredéke* (6. kép 2). Pá.: 11 cm. 3. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombár* vízszintesen kihajló, szögletes *peremtöredéke* (6. kép 3). Pá.: 16 cm. 4. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *hombár* vízszintesen kihajló, széles, szögletes *peremtöredékei* (2 db) (6. kép 4). Pá.: 16 cm. 5. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény* vízszintesen kihajló, gömbölyű *peremtöredéke* (6. kép 5). Pá.: 13 cm. 6. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény* kihajló, gömbölyű *peremtöredéke* (6. kép 6). Pá.: 13 cm. 7. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* duzzadt, gömbölyű *peremtöredéke* (6. kép 7). Pá.: 11,5 cm. 8. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* duzzadt *peremtöredéke*. Pá.: 13 cm. 9. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* kifelé megvastagodó, felülről síkozott, szögletes *peremtöredéke* (6. kép 8). Pá.: 14 cm. 10. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *edények oldaltöredékei* (13 db). Falv.: 0,5–0,7 cm. 11. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,9 cm. 12. Szürke, kívül fekete, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (7 db). Falv.: 0,5–0,7 cm. 13. Szürkésbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (19 db). Falv.: 0,6–0,9 cm. 14. Szürke, korongolt,

²⁴ Ltsz.: 2008.2.90–91.

²⁵ Ltsz.: 2008.2.98–100.

²⁶ Ltsz.: 2008.2.101–112.

²⁷ Ltsz.: 2008.2.114–132.

¹⁵ Ltsz.: 2008.2.66–67.

¹⁶ Ltsz.: 2008.2.70–72.

¹⁷ Ltsz.: 2008.2.78–79.

¹⁸ Ltsz.: 2008.2.80–81.

¹⁹ Ltsz.: 2008.2.82–83.

²⁰ Ltsz.: 2008.2.84–85.

²¹ Ltsz.: 2008.2.86.

²² Ltsz.: 2008.2.87–88.

²³ Ltsz.: 2008.2.89.

csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (97 db). Falv.: 0,5–1,1 cm. 15. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények* egyenesen levágott, peremes *aljtöredékei* (3 db) (6. kép 9). Tá.: 9–13 cm. 16. Sárgásbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított *tál* talpgyűrűs *aljtöredéke*. Tá.: 6,5 cm. 17. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény aljtöredéke* (6. kép 10). Tá.: 8 cm. 18. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edény aljtöredéke* (6. kép 11). Tá.: 11 cm. 19. Sárgásbarna, fekete törésfelületű, kézzel formált, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított *fazék oldaltöredékei* (4 db). Falv.: 1,1–1,2 cm.

139. objektum: ÉK–DNy-i irányú, keskeny, U-keresztmetszetű, ÉK-i irányba enyhén lejtő árok részlete, melynek DNy-i vége bekanyarodott DK-i irányba, majd körülbelül 1,7 m után elvégződött. Északkeleti vége a szelvényfal alá húzódott. Betöltése homokfoltos szürke humusz volt. Sz.: 77 cm, m.: 43 cm, h.: 15,7 m. Leletanyag:²⁸ 1. Szürke, korongolt, homokkal soványított *edény* kihajló, legömbölyített peremű *töredéke*. Pá.: 15 cm. 2. Vörösésbarna, korongolt, homokkal soványított, vastag falú *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,9 cm. 3. Sárgásbarna, korongolt, durva szemcséjű homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,6 cm. 4. Vörösésbarna, korongolt, csillámos homokkal soványított, vastag falú *edény aljtöredéke*. Tá.: 8 cm.

168. objektum: K–Ny-i irányú, széles, sekély, tagolt árok részlete. A Ny-i szakasza sekélyebb, a K-i mélyebb volt. Betöltése barna, humuszos, homokos, kevert volt. Sz.: 101 cm, m.: 18–39 cm. Leletanyag:²⁹ 1. Szürke, korongolt, homokkal soványított *tál* enyhén behúzott, duzzadt peremű *töredéke*. Pereme alatt a külső oldalon széles hornyolat húzódik (6. kép 12). Pá.: 21 cm. 2. Szürke, korongolt, homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (3 db). Falv.: 0,7–0,8 cm. 3. Vörössárga, kézzel formált, apró kavicsal és kerámiazúzalékkal soványított *fazék oldaltöredéke*. Falv.: 0,9 cm.

176. objektum: széles, mély, U-keresztmetszetű szakaszokból álló, három részre tagolt árok részlete. Betöltése helyenként homogén szürke homok, helyenként sárga agyagos, homokos, kevert volt. Sz.: 260 cm. Leletanyag:³⁰ 1. Vörös, korongolt *terra sigillata tál* utánzatának kifelé megvastagodó, gömbölyű peremű, függőleges falú *töredéke* (6. kép 13). Pá.: 22 cm. 2. Szürke, korongolt, homokkal soványított, vastag falú, a külső oldalukon vízszintes sávokban fényezett *hom-*

bárok oldaltöredékei (3 db). Falv.: 1,2 cm. 3. Szürke, kívül fekete, korongolt, csillámos homokkal soványított *edény oldaltöredéke*. Falv.: 0,9 cm. 4. Barna, fekete törésfelületű, kézzel formált, kerámiazúzalékkal és apró kavicsal soványított *fazék oldaltöredéke*. Falv.: 0,8 cm.

177. objektum: a feltárt terület K-i részén dokumentált, egyenetlen oldalú és aljú objektum (árok és gödör komplexum) részlete. Betöltése erőteljesen kevert volt. Az egyes objektum-részek kronológiai viszonya kérdéses, azonban a szarmata kerámiákon kívül más korhatározó leletanyagot nem tartalmazott. Sz.: 396 cm, m.: 62 cm. Leletanyag:³¹ 1. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *gömbös testű edény* kihajló, gömbölyű peremű *töredéke* (6. kép 14). Pá.: 14 cm. 2. Szürke, korongolt, csillámos homokkal soványított *edények oldaltöredékei* (2 db). Falv.: 0,6 cm. 3. Szürkésbarna, másodlagosan foltosra égett, kézzel formált, durva szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú *fazék oldaltöredékei* (2 db). Falv.: 0,9 cm.

A FELTÁRT RÉGÉSZETI JELENSÉGEK ÉS LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A próbafeltárás során a települések (római kori és Árpád-kori) objektumai a Kakasszék-eret kísérő dél-nyugat-északkeleti irányú kiemelkedő magaspartok gerincén sűrűsödtek (1. kép 2; 2. kép). Fontos különbség azonban a lelőhelyen feltárt Árpád-kori és szarmata település között, hogy a római kori objektumok az alacsonyabban fekvő területeken is megtalálhatóak, ami a két korszak eltérő vízrajzi viszonyaival és éghajlatával magyarázható.

A 186 feltárt objektumból 23 — 14 árok, 8 gödör és 1 kút — keltezhető nagy biztonsággal a római korra, melyek a megkutatott terület északkeleti és déli részén sűrűsödtek, ugyanakkor elszórtan a próbafeltárás teljes területén kerültek elő római kori szarmata objektumok (1. kép 2). A homokbánya északnyugati felének középső részén összenyitott felületen is tártak fel a szarmata korhoz köthető objektumokat (27., 87., 139., 168. és 177. objektum), valamint az itt dokumentált, Árpád-korra keltezett objektumokból is kerültek elő szarmata edénytöredékek (19., 29., 31., 35., 45., 101., 105., 113., 143., 149., 154., 160. és 181. objektum).³² Kie-

melkedően gazdag szarmata leletanyag került elő a 29. számú Árpád-kori árokból (3. kép 8–16).

A 87. objektum kapcsán ki kell emelnünk a következőket: annak ellenére, hogy a viszonylag hosszú árok betöltéséből csak néhány szarmata kori edénytöredék került elő, az teljesen beleillik az Árpád-kori településhez tartozó árok rendszerébe,³³ ezért keltezése az Árpád-kori edénytöredékek hiánya ellenére sem megnyugtatóan tisztázott.

A legtöbb objektumból csak kevés, illetve közepes mennyiségű leletanyag került elő, ugyanakkor a 11. és a 27. számú árok feltárt részének betöltése mindössze egy-egy darab szarmata edénytöredéket tartalmazott. Olyan eset is előfordult, hogy egy Árpád-korinak meghatározott objektumból közel ugyanannyi szarmata edénytöredék került nyilvántartásba, mint középkori.³⁴

Az objektumok értékelése

Az egykori felszín eróziója és a kis felületű kutatószelvények miatt a szarmata település szerkezetéről nem tudunk képet alkotni, az objektumok eredeti mélysége nem ismert, azonban a kutatószelvények alapján nagyobb területű, laza szerkezetű falukép bontakozik ki (1. kép 2). A lelőhelyen gödrök (3. kép 4; 4. kép 1, 11; 5. kép 1), árok (3. kép 1, 17; 4. kép 9; 5. kép 2, 5–6) és egy kút került elő, a lelőhelyről egyelőre hiányoznak a földbe mélyített épületek. A keskeny szelvények miatt nem lehetett dokumentálni a császárkori településeken megszokott, az épületek környezetében elhelyezkedő objektumcsoportokat sem (VÖRÖS 1998, 56).

A gödrök legnagyobb része az alja felé szűkülő vagy egyenetlen oldalú (4. kép 11), hengeres falú (3. kép 4; 4. kép 1), ívelt vagy egyenes aljú. Az 59. számú gödör az úgynevezett lejáratos verem (WICKER 2002, 28) közé tartozhat (5. kép 1). A gödrök egy része minden bizonnyal gabona vagy egyéb termények tárolására szolgált. Mélységük a nyesett felszíntől mérve 15 és 84 cm között változott.

A településrészleten megfigyelt, különböző szélességű és mélységű, U- és V-keresztmetszetű (3. kép 17), többszörösen tagolt (3. kép 1; 4. kép 9; 5. kép 5), illetve egyenetlen oldalú és aljú (5. kép 6) ároknak kerítő és/vagy vízelvezető szerepük lehetett.

A leletanyag értékelése

A feltárt leletanyag legnagyobb része különböző típusú edénytöredék. Ezen kívül kisebb számban állatcsontok³⁵ és átégett tapasztások kerültek elő.³⁶ A szarmata kerámia általában helyi műhelyekben készült, azonban formakincsére hatottak a környező területek, valamint az Alföld korábbi lakosságának edénykészítési jellegzetességei is. Esetünkben a leletek töredékessége sokszor nem tette lehetővé a pontos edénytípus meghatározását, így a leletanyagból csak korlátozott következtetések vonhatók le. A feltárt objektumokból összesen 262 edénytöredéket vettek nyilvántartásba.

Római import edények

Az edénytöredékek között nem találunk szűkebb időhatárok között keltezhető terra sigillatákat. Ez nem a távolsági kereskedelem hiányával magyarázható, sokkal inkább a rendelkezésre álló leletanyag kis mennyiségéből ered. Ugyanakkor ki kell emelnünk a 176. számú árok betöltéséből előkerült, Dragendorff 30-as, a szarmata szállásterületen kevésbé elterjedt típusú terra sigillata³⁷ formáját utánzó edény töredékét (6. kép 13). Hasonló töredék ismert a Hódmezővásárhely 616. lelőhelyről is (CSÁNYI 2011, 65, 11. kép 1). Mivel egy jó minőségű utánzatról van szó, keltezése kapcsán nem tévedhetünk nagyot, ha feltételeken az alföldi szarmata telepeken előforduló import terra sigillaták használati idejére datáljuk.

A terra sigillaták a Pannóniától keletre fekvő Barbaricumba a távolsági kereskedelem révén az ismert útvonalak mentén jutottak el, és a második század

³³ A 87. számú árok a 29. számú, északnyugat-délkeleti irányú, Árpád-kori árokba csatlakozott és párhuzamosan húzódott a 101. számú, szintén Árpád-kori árokkal.

³⁴ A 29. árokból 28 szarmata (3. kép 8–16) és 19 Árpád-kori kerámia, a 31. árokból pedig 20 szarmata (4. kép 7) és 27 Árpád-kori edénytöredék szerepel a leltárkönyvben.

³⁵ Az állatcsontanyag vizsgálatára nem került sor. A későbbiekben mindenképpen célszerű lenne a próbafeltárás során előkerült archeozoológiai anyag vizsgálatát is elvégezni.

³⁶ Szarmata objektumból kő nem került elő. Azokban az esetekben, amikor Árpád-kori edénytöredék is található az adott objektumrészben (154. objektum), nem dönthető el, hogy a kő melyik korszak leletei közé tartozik. A lelőhely esetleges későbbi kutatása során azonban kiemelt figyelmet kell fordítani a kőanyagra, mivel az a kereskedelmi kapcsolatok egyik fontos bizonyítéka, valamint ma már a kőbányák helyének azonosítására is lehetőség nyílik.

³⁷ A két leggyakrabban előforduló típus az egész Alföldön és a Felvidéken is általánosan elterjedt Dragendorff 37-es, valamint a római provinciákban gyakoribb Dragendorff 33-as típus (GABLER 1968, 232–235).

²⁸ Ltsz.: 2008.2.234–237.

²⁹ Ltsz.: 2008.2.342–344.

³⁰ Ltsz.: 2008.2.359–362.

³¹ Ltsz.: 2008.2.363–365.

³² Ezek jelentős részét nem szerepeltettem az objektumok és a leletanyag leírásánál.

közepe táján jelentek meg (GABLER–VADAY 1986, 33–34, 45–47). Beáramlásuk nem volt egyenletes: nagyobb mennyiségben a markomann-szarmata háborúkat (169–180) követően, a 3. század első felében jutottak a szarmatákhoz. Mivel kedvelt, ugyanakkor drága áruk voltak, korán megindult a barbár utánzatok gyártása. Ezek általában vörösre, narancssárgára festett, téglaszínűre égetett edények, melyek formájukban pontosan követik a rajnai-raetiai sigillátákat, ahogyan ezt a 88. árokból előkerült Dragendorff 30-as típusú tál utánzata is bizonyítja.

A kutatás ma már megkérdőjelezi a barbaricum terra sigillaták szűkebb időhatárok közötti keltező értékét (VÖRÖS 1998, 53), így a telepek az import edények alapján is csak tágabb időhatárok között adathatóságok (KULCSÁR–VÖRÖS 1989, 86).

A teljes leletanyag egyetlen római készítésű kerámiaja a 29. számú Árpád-kori árokból, másodlagos helyzetből ismert (3. kép 13). A nagyméretű folyadéktároló edényhez tartozó peremtöredék felületén jól látható a sárgásfehér engob. Hasonló edények nagy mennyiségben fordulnak elő a Fekete-tenger partvidékén feltárt római városokban, ezért a kutatás valószínűsíti, hogy többek között a Kárpát-medencei Barbaricumban előforduló példányok készítése helyét is ezekben a műhelykörzetekben kell keresnünk (KELEMEN 1993, 46). Az edénytípus példányai elsősorban megtalálhatóak Pannóniában (Aquincum, Brigetio, Intercisa) is (KELEMEN 1993, 50, Fig. 1. 5–6, 8–10). A kutatás ezeket a 2–3. századra keltezi (KELEMEN 1993, 47). A kakasszékihez hasonló amforához tartozhatott a 2. század végére keltezett, Szeged-Bakson előkerült, Zeest 90-es típusba sorolt töredékes edény is (PÁRDUCZ 1950, 42, Taf. CXXIII. 14; KELEMEN 1993, 47; HÁRSHEGYI 2004, 117).³⁸ A földrajzilag legközelebbi párhuzam a 3. századra datált Orosháza-Gyopárosfürdő lelőhelyről említhető (HAVASSY 1998, Kat. 129). Több, ebbe a típusba sorolható töredék látott napvilágot a szőny-vásártéri feltárások során is (HÁRSHEGYI 2004, Fig. 2. 20–22). A szarmata Barbaricumban előkerült amforákkal kapcsolatos ismereteket Sóskuti Kornél és Sz. Wilhelm Gábor foglalta össze részletesen (SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2005).

Korongolt edények

A leletanyagban a szarmata telepeken leggyakrabban előforduló korongolt edényfajták — hombárok, gömbös testű edények, tálak és korsók — vannak jelen,

melyek a teljes kerámiaanyag 88,5%-át alkotják. Ezek párhuzamai szinte vég nélkül sorolhatóak lennének, hiszen töredékeik szinte minden szarmata lelőhelyen előkerülnek. Ugyanakkor teljesen hiányoznak a 4. század végén a gyorskorongolt edények között feltűnő, korábban az Alföldön ismeretlen típusok: kulacsok, szűknyakú palackok, egyenes falú tálak, öves edények és lapos tányérok. A lelőhely leletanyagában nem találunk a későbbi szarmata időszakban gyakori korongon készült, kavicsos soványítású edénytöredéket sem. Az utánkorongolt vagy lassú korongon készült edénytöredékek a 88. objektum betöltéséből ismertek (5. kép 9), azonban az apró perem- és oldaltöredék nem alkalmas technikai vizsgálatok elvégzésére.

A korongolt kerámiaanyag nagy részét — 91,1%-át (210 darab) — az oxigéntől elzárt környezetben kiégetett, szürke színű edénytöredékek alkotják. Jóval kisebb számban kerültek elő az oxigéndús környezetben kiégetett, sárga, illetve téglaszínű töredékek. A 21 darab, ez utóbbi kategóriába tartozó töredék a teljes korongolt kerámiaanyag 8,9%-át jelenti.

Ezek a jó minőségű kerámiák nem készültek minden egyes településen, egy részüket műhelyközpontokban gyárthatták, ugyanakkor a Dél-Alföld területéről viszonylag kevés szarmata edényeket kemence ismert. A kakasszéki lelőhelyhez legközelebb Nagymágocs-Paptanyán és Szentestől határából került elő ilyen (VÖRÖS 1998, 62; SZABÓ 2006, 283).

A hombárok és a gömbös testű edények a teljes szarmata szállásterületen előfordulnak, kronológiai besorolásukat a peremkiképzés alapján kísérelhetjük meg. Míg a korai szarmata időszakban elsősorban a kihajló, megvastagodó, legömbölyített peremeket találjuk meg (3. kép 2; 4. kép 2; 5. kép 8), addig a késő szarmata kori edényművesség már a vízszintesen kihajló peremkiképzést preferálta (3. kép 12; 6. kép 1–5). Ezzel együtt a késő szarmata edényeken megfigyelhető a díszítés változatossága is, ami nem jellemző a korai, 2–3. századi darabokra. Az egész szarmata korszakra jellemző az edény oldalának vízszintes besímitott sávokkal történő díszítése. Ilyen töredékek a 24. (3. kép 5), a 34. (5. kép 7), valamint a 176. objektum betöltéséből kerültek elő. Párhuzamaikat a legtöbb alföldi szarmata telepen megtaláljuk (például: VADAY–SZEKERES 2001, 16. kép 11; RÓZSA 2000, 18. kép). A késő szarmata korra általánossá válik az edények oldalának felfényezése (H. VADAY 1985). Fényezett felületű darabok a 43. számú árok betöltéséből láttak napvilágot (4. kép 8). Az edények alja a legtöbb esetben tömör és egyenesen

levágott (3. kép 15; 6. kép 9–11), de talpgyűrűs változatok is előfordulnak (4. kép 5; 5. kép 12).

A hombárokban gyakori a vállon besímitott díszítés és a keskenyebb vagy szélesebb plasztikus bordadísz. Utóbbi több edénytöredéken is előfordul a kakasszéki leletanyagban (4. kép 3, 7, 10). A hombárokra jellemző sajátosság, hogy mindig a vállukat díszítették (VÖRÖS 1993, 24).

A tálaknak forma és peremkiképzés alapján számos típusa ismert. A megvastagodó és behúzott, duzzadt vagy gyűrűs peremtípus (3. kép 5, 10; 4. kép 12) a korai időszaktól kezdve (VADAY–SZEKERES 2001, 33. kép 13–15; ISTVÁNOVITS–LŐRINCZY–PINTYE 2005, 4. kép 7) az egész szarmata korszakban megtalálható, ez a leggyakrabban előforduló táltípus (H. VADAY 1989, 147).

Egy másik jellegzetes peremkialakítási mód során a perem külső síkját vastagították meg (3. kép 9, 11; 5. kép 7). Ez a típus szintén az egész szarmata időszakban előfordul. Egyik változatánál a perem felső része síkzott (6. kép 8). Párhuzamai 2–3. századi környezetből is ismertek (VADAY et al 1996, Fig. 99. 1–18). A tálak között eddig hiányzik a duzzadt, külső síkján lapított, belső oldalán behúzott peremtípus, amely Csongrád megye késő szarmata telepein gyakran előfordul (SÓSKUTI 2010, 172).

A tál testének kialakítása alapján több típus különíthető el: félgömbös, kónikus vagy meredek falú forma (RÓZSA 2000, 88–89). A legelterjedtebb, legáltalánosabb a félgömbös testű táltípus (3. kép 5, 10; 5. kép 7; 6. kép 7). Számos formai variációban az egész római korban megtalálható.

A lapos aljú, éles hastörésű, meredek falú tál a késő szarmata korra jellemző edénytípus. A perem alatti hornyolás (4. kép 4; 6. kép 12) ugyancsak a késői szarmata edényművesség sajátossága (VADAY 1981, 128), de a perem alatt bordával tagolt tálak már a 3. században megjelentek (VADAY–SZEKERES 2001, 19. kép 3). A késő szarmata táltípusra az élesen megtörő oldalfal, a bikónikus test, a függőleges, alig megvastagodó, gyakran a testtől horonnyal elválasztott perem jellemző. Formai párhuzama a legtöbb késő szarmata telepen előfordul. A perem és a test között horonnyal elválasztott példány a bagi leletben is megtalálható (H. VADAY 1985, 1. kép 2). A tálak alja a leggyakrabban gyűrűs, de előfordulnak egyenesen levágott aljú és alacsony csőtalpon álló példányok is. A feltárás során

összesen egy talpgyűrűs tál aljtöredéke látott napvilágot a 98. objektumból.

A szarmata telepeken ritkábban előforduló, ugyanakkor nagy formavariációt mutató edénytípus a korsó. A teljes szarmata korban megtalálható, általánosan elterjedt csak a késő szarmata időszak leletanyagában válik (H. VADAY 1989, 140–144). Korábban Párducz Mihály a peremből kiinduló, hengeres, vékony fülű korsótípust a hun kori leletek között szerepeltette (PÁRDUCZ 1959, 43. kép). A lelőhely egyetlen,³⁹ nagy valószínűség szerint korsóhoz tartozó töredéke a 87. számú árok betöltéséből, feltételezhetően ebbe a típusba sorolható (5. kép 3).

Az edények egykori javítására utal a 88. objektumból előkerült átfúrt oldaltöredék (5. kép 11).

Kézzel formált edények

A kézzel formált edények között három edénytípus töredékeit — fazekakat (3. kép 7, 16, 18; 5. kép 10), bögréket (5. kép 4) és fedőket (3. kép 6) — azonosítottuk, melyek a teljes kerámiaanyag 11,5%-át (31 darab) teszik ki. A szarmata telepek korong nélkül készült edényei alkotják a főzedények csoportját.⁴⁰

A kézzel formált fazekak változatlan formában és tendenciálisan csökkenő mennyiségben egészen a szarmata kor végéig megtalálhatóak a telepek anyagában. Ezeket az edényeket helyben, minden telepen készítették (H. VADAY–VÖRÖS 1977, 104). Jellemzőjük a kerámiaüzalékos soványítás és az alacsony, egyenletes hőmérsékletű kiégetés, ami tetten érhető a kakasszéki kézzel formált edényeken is. A fazekak és bögrék felülete általában repedezett és foltosra égett. Peremeik kihajlóak, általában az íves, legömbölyített típus van jelen Kakasszéken (3. kép 14; 5. kép 10), a vágott peremek előfordulási aránya valamivel alacsonyabb (3. kép 7; 5. kép 9). Az edények alja is durva kidolgozású, egyszerű, egyenesen levágott példányokkal találkozunk (3. kép 16, 18). A kézzel formált töredékek között egyetlen díszített darab található: egy sekély, széles, bekarcolt vonallal díszített fazék oldaltöredéke a 88. árok betöltéséből.

Két fedőtöredék a 24. objektumból látott napvilágot (3. kép 6). Sajnos az edénytípus keltezésére alkalmasabb fogó rész nem került elő, azért a töredékek sem datálhatóak szűkebb időhatárok között. A kézzel formált fedők a 2–5. század között, változó intenzitással

³⁹ Minden bizonnyal ennél nagyobb számban vannak jelen a feltárt leletanyagban az edénytípus töredékei, azonban nagy bizonyossággal csak perem-, illetve fültöredékeik alapján azonosíthatóak.

⁴⁰ A főzedények között csak a 4. században jelenik meg a közüzalékkal és csillámos homokkal soványított, korongolt fazék és bögrács (H. VADAY 1984, 31).

³⁸ A hasonló forma mellett fontos különbség, hogy a baksi edény szürkés színű, polírozott felületű szarmata utánzat (HÁRSHEGYI 2004, 118).

sal fordulnak elő a szarmata leletanyagban (SÓSKUTI 2010, 175). A hasonló, kevésbé ívelt oldalú típusokat Vaday Andrea a 4–5. századra keltezte (H. VADAY 1989, Abb. 52, 1–5), míg a fedők 2. századot követő újbóli megjelenését a 4. század étkezési kultúra változásából vezette le (H. VADAY 1989, 177).

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS TÖRTÉNETI KITEKINTÉS

A szarmaták Kárpát-medencébe elsőként bevándorló jazyg törzse a Körös-Maros közére csak a Kr. u. 2. század elején érkezett meg. A Kr. u. 1. században elsőként a Duna-Tisza közének északi területein jelentek meg, majd az egész Duna-Tisza közére kiterjesztették fennhatóságukat. A korai szállásterületüket, valamint a Kárpát-medencei szarmaták első generációit az aranyleletes sírok körvonalaazzák (KŐHEGYI 1982; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006).

Traianus császárnak Decebal dák király államának megdöntésére irányuló háborúi Kr. u. 106-ban zárultak le, melynek következtében a Tiszántúl felszabadult a dák fennhatóság alól (MÓCSY 1965, 106; NAGY 1984, 192–193). Az így kialakult hatalmi vákuumot kihasználva telepedhettek meg a szarmata törzsek a területen, így Kakasszék környékén is (ISTVÁNOVITS 1998). Legkorábbi temetkezéseiket a kakasszéki vasúti megállóhely közelében feltárt 2. századi sírok reprezentálják (GAZDAPUSZTAI 1960, 47; PÁRDUCZ 1960, 51). Jelentősen megnő ugyanakkor a környéken a 2–3. századra keltezhető ismert lelőhelyek száma, amely a korábbi életmód átalakulására és stabil politikai szervezet kialakulására utal. A szarmaták gazdasági berendezkedésben az állattartás dominanciája lassan eltűnt, és fokozatosan előtérbe került a földművelés, amely egyúttal állandó települések kialakulását is jelentette (VADAY–SZEKERES 2001, 232–233).

A vizsgált terület környezetében a szarmata népeség jelenléte régészeti módszerekkel egészen az 5. századig kimutatható. A Székkutas környékének szarmata lelőhelyeiről ismert leletanyagok között magas a 4–5. századra keltezhető emlékek aránya. A 3. században felelősödő népességmozgások következtében az alföldi szarmaták a Római Birodalom és a kelet felől érkező népek közötti ütköző zónába kerültek, „beszorultak”

az Alföld területére, valamint újabb rokon törzsek is érkeztek a vándorlók hullámaival. A viszonylag nyugodt 2–3. század után, Dacia feladását (271) követően a 4. században már a hunok nyugati irányú terjeszkedése gyakorolt nyomást a Római Birodalom keleti hatáira, így a szarmaták lakta területekre is.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a 4. században a Körös-Maros közén megfigyelhető sűrű településhálózat egyrészt a keletről érkező újabb szarmata törzsek megjelenésével, másrészt az életmód és a gazdasági berendezkedés átalakulásával magyarázható.

Sajnálatos módon a feltárt leletanyag töredékessége és mennyisége miatt nem alkalmas semmilyen statisztikai elemzés elvégzésére, illetve a helyi szarmata edényművesség részletesebb megismerésére. A bemutatott leletanyagról csak általános megállapításokat fogalmazhatunk meg, melyek illeszkednek a Dél-Alföldön korábban feltárt települések leletanyagai segítségével felvázolt edénykészítési és használati szokásokhoz.

Nem tekinthetők el a próbafeltárás eredményeinek összegzésekor a területen végzett terepbejárások rövid ismertetésétől sem. A Székkutas 43. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 33698), valamint a Székkutas 175. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 48808) azonosítható a próbafeltárás során megkutatott településsel.⁴¹ A lelőhely(ek) további részei az ásatás területétől északra és keletre húzódnak. Itt 1999-ben, 2003-ban és 2004-ben Sóskuti Kornél vezetésével végeztek terepbejárásokat.⁴² Egyetemi szakdolgozatában a Székkutas 43. lelőhely területéről 756, a Székkutas 175. lelőhelyről pedig 38 római kori edénytöredéket dolgozott fel.⁴³ Ez nem csak azért fontos, mert a minden bizonnyal a szarmata település szélénél végzett próbafeltárás során előkerült római kori leletanyag mennyiségének körülbelül háromszorosát vizsgálhatta, hanem azért is, mert a jóval gazdagabb, színesebb leletanyag alapján kronológiailag pontosabb kép megrajzolására vállalkozhatott.

A Székkutas 43. lelőhely területéről gyűjtött leletanyagban római import tárolóedények engobos bevonatú töredékein, valamint téglaszínű, piros festésű edények darabjain kívül magas arányban fordultak elő a szarmata leletanyagban is engobos edénytöredékek, korsófülek. Emellett alacsony volt a kézzel formált kerámia aránya. Az edényformák elemzése és a fenti sajátosságok alapján a lelőhelyet a 4–5. századra keltezte.⁴⁴

⁴¹ A próbafeltárás eredményei alapján a korábban azonosított lelőhelyek valójában egy nagy kiterjedésű, több korszak emlékeit rejtő lelőhelynek a különböző, felszínén megtalált részei.

⁴² Sóskuti Kornél: Székkutas északi és északkeleti határrészének régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2004. TJM RégAd: 200–2003.

⁴³ Lásd 42. lábjegyzet.

⁴⁴ Lásd 42. lábjegyzet.

A Székkutas 175. lelőhelyet a kézzel formált kerámia magasabb aránya és egy duzzadt, befelé hajló talpalem alapján a 2–3. századra datálta.⁴⁵

A terepbejárások adatait, valamint a próbafeltárás eredményeit összevetve elmondhatjuk, hogy a különböző idősokra keltezhető tárgyak előfordulása több lehetőséget is felvet a Kakasszék-ér partjának egykori település időrendjével kapcsolatban. Elképzelhető, hogy egy olyan település részletét tárták fel 2006-ban, ahol folyamatos volt az élet a 2. század utolsó harmada és a 4. század vége közötti időszakban, ahogyan az is elképzelhető, hogy egy többretegű, a római kor egy-egy időszakában újra és újra benépesült terület különböző településnyomai kerültek elő, ahogy korábban Hódmezővásárhely-Fehértón (PÁRDUCZ 1952) vagy Kiskundorozsma-Nagyszéken (SZALONTAI–TÓTH 2000; SZALONTAI–TÓTH 2003). Ebben az esetben a korai megtelepedés helyszíne a terület Kakasszéki-tóhoz közelebb eső, vagyis keleti része lehetett. Erre utalnak a Székkutas 175. lelőhely felszíni adatai, valamint az a tény, hogy a próbafeltárás során a római kor későbbi idősokára keltezhető leletanyag elsősorban a homokbánya középső és délnyugati részén került elő (29., 98. objektum).

Azt sajnos a kutatás jelenlegi helyzete alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a lelőhely egyes részei a római koron belül mikor voltak lakottak, illetve hogy

egy folyamatos vagy több fázisú megtelepedéssel számolhatunk-e. A kérdés egyértelmű tisztázását csak egy újabb, nagyobb felületű kutatástól remélhetjük.

A Székkutas-Kakasszék II. számú homokbányában részben feltárt római kori település(ek)e)t jelenlegi tudásunk alapján csak meglehetősen tág időhatárok közötti idősokra keltezhetjük. Arra vonatkozóan, hogy a lelőhely lakói megélték volna a hun kort, a próbafeltárás nem szolgáltat bizonyítékkal. Elképzelhető, hogy a terület „elnéptelenedése” mögött a 4. század eseményeinek valamelyike állhatott. Rausimodus király 322-es pannóniai támadását követően Constantinus császár bosszúhadjáratot vezetett a szarmaták lakta területek ellen. Egy évtizeddel később, 332-ben a gótok támadták a szarmatákat, majd 332 és 358 között elhúzódó belháború zajlott az arcaragantes és a limigantes között. A szarmaták a kvádokkal szövetségbe 356–357-ben a római határt támadták, melyet újabb római hadjáratok követtek szarmata földön. Ugyancsak jól ismerjük a szarmaták 370-es évekbeli (374–375) betöréseit a római provinciákba (NAGY 1984, 205–206).

A lelőhely további kutatása minden bizonnyal jelentősen bővítheti ismereteinket a Kakasszék-ér partján több mint másfél évezrede élt emberek minden napjairól.

IRODALOM

- ANDÓ 1984 Andó Mihály: *A föld és lakói a honfoglalás előtt I. Hódmezővásárhely természeti földrajza*. In: Hódmezővásárhely története. A legrégebbi időkől a polgári forradalomig. Főszerk.: Nagy István, Hódmezővásárhely 1984, 55–110.
- BODNÁR 1928 Bodnár Béla: *Hódmezővásárhely és régi környékének vízrajza*. Szegedi Alföldkutató Bizottság Évkönyve 3, Szeged 1928.
- CSÁNYI 2009 Csányi Viktor: *Egy Árpád-kori falurészlet feltárt emlékei Székkutas határában*. Hombár. Múzeumi Műhely 5. Múzeumi Tanulmányok. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely 2008 (2009) 9–34.
- CSÁNYI 2011 Csányi Viktor: *Császárkori település és temető-, valamint Árpád-kori településrészlet a Hódmezővásárhely és Barattyos közötti kerékpárút területén*. Hombár. Múzeumi Műhely 6. Múzeumi Tanulmányok. Tornyai János Múzeum és Köz-

- művelődési Központ, Hódmezővásárhely 2011, 49–90.
- CSÁNYI–SÓSKUTI 2012 Csányi Viktor – Sóskuti Kornél: *Római kori szarmata település az Orosházát elkerülő út nyomvonalán*. In: Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 6 (2012) 3–16.
- EPERJESSY 1993 Eperjessy Károly: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*. MMF 76, Makó 1993.
- GABLER 1968 Gabler Dénes: *Terra Sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. A barbaricum importjának néhány kérdése. — Sigillaten im Ostpannonien benachbarten Barbaricum*. ArchÉrt 95 (1968) 211–242.
- GABLER–VADAY 1986 Dénes Gabler – Andrea Vaday: *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dacien*. Fontes ArchHung Budapest 1986.

⁴⁵ Lásd 42. lábjegyzet.

- GAZDAPUSZTAI 1960 Gazdapusztai Gyula: *Dák-szarmatakori temető és telep Hódmezővásárhely-Kakasszéken*. ArchÉrt 87 (1960) 47–51.
- HAVASSY 1998 Havassy Péter: *Katalógus*. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk.: Havassy Péter, Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 145–174.
- HÁRSHEGYI 2004 Piroska Hárshegyi: *Roman amphorae from the civil town of Brigetio/Szőny-Vásártér 1992–2001*. Com ArchHung 2004, 113–121.
- ISTVÁNOVITS 1998 Istvánovits Eszter: *Szarmaták a Kárpát-medencében*. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk.: Havassy Péter, Gyulai Katalógusok 5. Gyula 1998, 35–49.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: *Az első szarmaták az Alföldön (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglалásról)*. — *The first Sarmatians in the Great Hungarian Plain (Some notes on the Jazygian immigration into the Carpathian Basin)*. JAMÉ 48 (2006) 203–237.
- ISTVÁNOVITS–LÖRINCZY–PINTYE 2005 Istvánovits Eszter – Lőrinczy Gábor – Pintye Gábor: *A Szegvár-oromdűlői császárkori telep*. — *Die Frühkaiserzeitliche Siedlung von Szegvár-Oromdűlő*. MFMÉ – StudArch 11 (2005) 51–114.
- KELEMEN 1993 Márta Kelemen: *Roman Amphorae in Pannonia IV*. Acta ArchHung 45 (1993) 45–73.
- KÖHEGYI 1982 Köhegyi Mihály: *Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön*. — *Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfundenn in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. DMÉ 1982 (1984) 267–351.
- KULCSÁR–VÖRÖS 1989 Kulcsár Valéria – Vörös István: *Szarmata telep Lajosmizse határában. Leletmentés az M5 útnál (Adalék a római kori utakhoz)*. — *Sarmatische Siedlung in der Gemarkung von Lajosmizse. (Fundrettung an der Autobahn M5)*. Cumania 11 (1989) 67–93.
- MÓCSY 1965 Mócsy András: *Kora római korszak*. In: Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gyula, Orosháza 1965, 103–113.
- B. NAGY 2003 B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. MFMÉ – MonArch I. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor, Szeged 2003.
- B. NAGY–TÓTH 2000 B. Nagy Katalin – Tóth Melinda: *Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor, Szeged 2000, 241–256.
- NAGY 1984 Nagy Margit: *Az i.e. I – i.sz. VI. század*. In: Hódmezővásárhely története. A legrégebbi időkől a polgári forradalomig. Főszerk.: Nagy István, Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
- PÁRDUCZ 1950 Párducz Mihály: *A szarmata kor emlékei Magyarországon*. ArchHung 30, Budapest 1950.
- PÁRDUCZ 1952 Párducz Mihály: *Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez*. — *K истории общества сарматских племен в Венгрии*. ArchÉrt 79 (1952) 39–47.
- PÁRDUCZ 1959 Mihály Párducz: *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*. Acta ArchHung 11 (1959) 309–399.
- PÁRDUCZ 1960 Párducz Mihály: *Megjegyzések a Hódmezővásárhely-Kakasszéki szarmatakori lelet értékeléséhez*. ArchÉrt 87 (1960) 51.
- RAKONCZAY 1987 Rakonczay Zoltán: *Kiskunságtól a Sárrétig*. Budapest 1987.
- RÓZSA 2000 Rózsa Zoltán: *Későszarmata telepészlet Orosháza északi határában*. — *Spätsarmatisches Siedlungsdetail in der nördlichen Gemarkung von Orosháza*. In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája 10. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba, Szeged 2000, 79–124.
- RÓZSA 2011 Rózsa Zoltán: *A Fehértótól a Sóstóig. A 2–3. századi szarmata terjeszkedés nyomai Kardoskúton*. In: Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 3 (2011) 5–13.
- SÓSKUTI 2010 Sósuti Kornél: *Szarmata településeletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig*. — *Sarmatische Siedlungsfunde auf der Trasse einer Gasfernleitung durch das Komitat Csongrád von Pusztaszert bis Algyő*. MFMÉ – MonumArch 2 (2010) 171–192.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2005 Sósuti Kornél – Sz. Wilhelm Gábor: *Bor és olaj a szarmatáknál? Amphorák az alföldi Szarmata Barbaricumban*. MKCSM 2004 (2005) 101–117.
- SZABÓ 2006 Szabó János József: *Szentes, Schweidel utca*. RégKut 2006 (2007) 283.
- SZALONTAI–TÓTH 2000 Szalontai Csaba – Tóth Katalin: *Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról*. — *Vorbericht über die sarmatenzeitlichen Siedlungs- und Gräberfeldsfreilegungen in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma*. In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája 10. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba, Szeged 2000, 59–78.
- SZALONTAI–TÓTH 2003 Szalontai Csaba – Tóth Katalin: *Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (26/72., M5 NR. 34. lelőhely)*. — *Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (Site 26/72. No.*

- 34, M5 motorway). In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Csaba, Szeged 2003, 69–81.
- SZEREMLEI 1900 Szeremlei Sámuel: *Hódmezővásárhely története I. kötet. A barbárság kora*. Hódmezővásárhely 1900.
- VADAY 1981 Vaday Andrea: *Szarmata sírok Martfű-Zsófia majorban*. SzMMÉ 5–9.
- H. VADAY 1984 H. Vaday Andrea: *Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön*. MFMÉ 1980/81-1 (1984) 31–42.
- H. VADAY 1985 Vaday Andrea: *A bagi lelet. Újabb adatok a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez*. — *Der Fund von Bag. Weiterer Beitrag zur Frage der spätsarmatischen eingeglätten Keramik*. ArchÉrt 112 (1985) 25–35.
- H. VADAY 1989 Andrea H. Vaday: *Die sarmatischen Denkmäler der Sarmatenzeit des Komitats Szolnok*. Antaeus 17–18 (1988–1989) Budapest 1989.
- VADAY et al 1996 Andrea Vaday – László Bartosiewicz – Katalin Berecz – Alice M. Choyke – Zsófia Medzichradzski – Sándor Pusztai – Balázs Székely – Magdolna Vicze – Tivadar Vida: *Cultural and Landscape Changes in South East Hungary II. Pre-historic, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133. (Békés County Micro-region) Gyoma, site 133*. Archaeolingua 5, Budapest 1996.

ROMAN AGE FINDS FROM THE SITE OF SZÉKKUTAS-KAKASSZÉK SAND-PIT II

Viktor CSÁNYI

On the territory of the planned Sand-pit II at Székkutas-Kakasszék (Fig. 1; Fig. 2), in the course of test excavation conducted in 2006, finds from the Árpadian Age (CSÁNYI 2009) and from the Roman Age (Sarmatian) were discovered.

Out of 186 excavated features 23 – 14 ditches, 8 pits and a well – can be dated with a high certainty to the Roman Age. They concentrated at the north-eastern and southern part of the investigated area, and sporadically were met at the whole surface of the test excavation (Fig. 1: 2). An important difference between the settlements of Árpadian and Sarmatian Age found at the site, that Sarmatian features were localised also at

VADAY–SZEKERES 2001 Vaday Andrea – Szekeres Ágnes: *Megjegyzések az Alföld korai szarmata telepeinek kérdéséhez. A jazig bevándorlás és a megtelepedés kérdésköre*. — *Bemerkungen zur Frage der frühsarmatischen Siedlungen in der Tiefebene (Der Fragenkreis des jazygischen Einwanderung und Ansiedlung)*. MFMÉ – StudArch 7 (2001) 231–298.

H. VADAY–VÖRÖS 1977 H. Vaday Andrea – Vörös István: *Szarmata telep nyomai Bánhalma határában*. — *Sarmatische Siedlungsspuren in der Gemarkung von Bánhalma*. ArchÉrt 104 (1977) 98–105.

VÖRÖS 1993 Vörös Gabriella: *Késő szarmata falu emlékei Tápe-széntglaégető lelőhelyről*. — *Funde eines Dorfes aus der Spätsarmatenzeit, Fundort Tápe-Ziegelbrennerei*. MFMÉ 1991/92-1 (1993) 11–30.

VÖRÖS 1998 Vörös Gabriella: *Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban*. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk.: Havassy Péter, Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 49–66.

WICKER 2002 Wicker Erika: *Mezőgazdaság és településrendszer a szarmata korban*. In: Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés. Szerk.: Novák László Ferenc, Az Arany János Múzeum Közleményei 9 (2002) 15–32.

the lower territories. This can be explained by different hydrological and climatic conditions of the two periods.

Most of the pits had uneven sides or sides narrowing towards the bottom (Fig. 4: 11). There were also some of cylindrical shape (Fig. 3: 4; Fig. 4: 1) and ones with arched or straight bottom. Feature 59 possibly belongs to the so-called pits with way down (WICKER 2002, 28) (Fig. 5: 1). Part of the pits could have been used for storing grain or other crops. Ditches could have had enclosing and/or draining function. They had U- and V-shaped cross-section (Fig. 3: 17), some of them were multi-parted (Fig. 3: 1; Fig. 4: 9; Fig. 5: 5) and some had uneven sides and bottoms (Fig. 5: 6).

Most part of the excavated find material is composed by vessel fragments of different types. From the fill of ditch 176 a fragment of a vessel imitating Dragendorff 30 type terra sigillata (Fig. 6: 13), from ditch 29 (Árpadian Age), from a secondary position the rim of a Roman amphora (Fig. 3: 13) came to light.

Among wheel-made pottery storage vessels and vessels with spherical body (Fig. 3: 2–3, 12, 14–15; Fig. 4: 2–3, 5, 7–8, 10; Fig. 5: 8–9, 11–12; Fig. 6: 1–6, 9–11, 14), bowls (Fig. 3: 5, 8–11; Fig. 4: 4, 12; Fig. 5: 7; Fig. 6: 7–8, 12) and jugs (Fig. 5: 3) are to be mentioned. They make 88.5 percent of the whole pottery material. Wheel-made shapes characteristic for the late-4th century, earlier unknown in the Great Hungarian Plain are completely missing from our material: flasks, flagons with narrow neck and plain plates. We do not find either wheel-made gritty ware widely spread in the Late Sarmatian material. Perforated potsherd found in feature 88 refers to the mending of the vessels in the past (Fig. 5: 11).

Handmade pottery included fragments of three vessel types: pots (Fig. 3: 7, 16, 18; Fig. 5), mugs (Fig. 5: 4) and lids (Fig. 3: 6). They make 11.5 percent of the ceramic material.

Jazygians, a Sarmatian tribe occupied the territory between rivers Körös and Maros in the early-2nd century. The earliest burials in the vicinity of Kakasszék come from the railway station where 2nd century graves were excavated (GAZDAPUSZTAI 1960, 47; PÁRDUCZ 1960, 51). The presence of Sarmatian population in the area of the test excavation is attested by archaeological methods up to the 5th century. At the same time the number of finds dated to the 4th–5th century is strikingly high.

Because of the fragmentary character and quantity, the find material discovered at the site of Székkutas-Kakasszék Sand-pit II is not suitable for statistical analysis. We can make only general assumptions on the finds, which correspond to the features of pottery known from the settlements earlier discovered in the southern part of the Great Hungarian Plain.

The sites affected by the test excavation were previously dated on the basis of field walks made in the area by Kornél Sóskuti in 1999, 2003 and 2004. According to this, site Székkutas 43 was dated to the 4th–5th century, while Székkutas 175 was dated to the 2nd–3rd century.¹ Assuming the data of the field walks and results of the test excavation, we can state that based on the objects dated to different periods, there are several possibilities considering the chronology of the settlement situated on the bank of the Kakasszék brook.

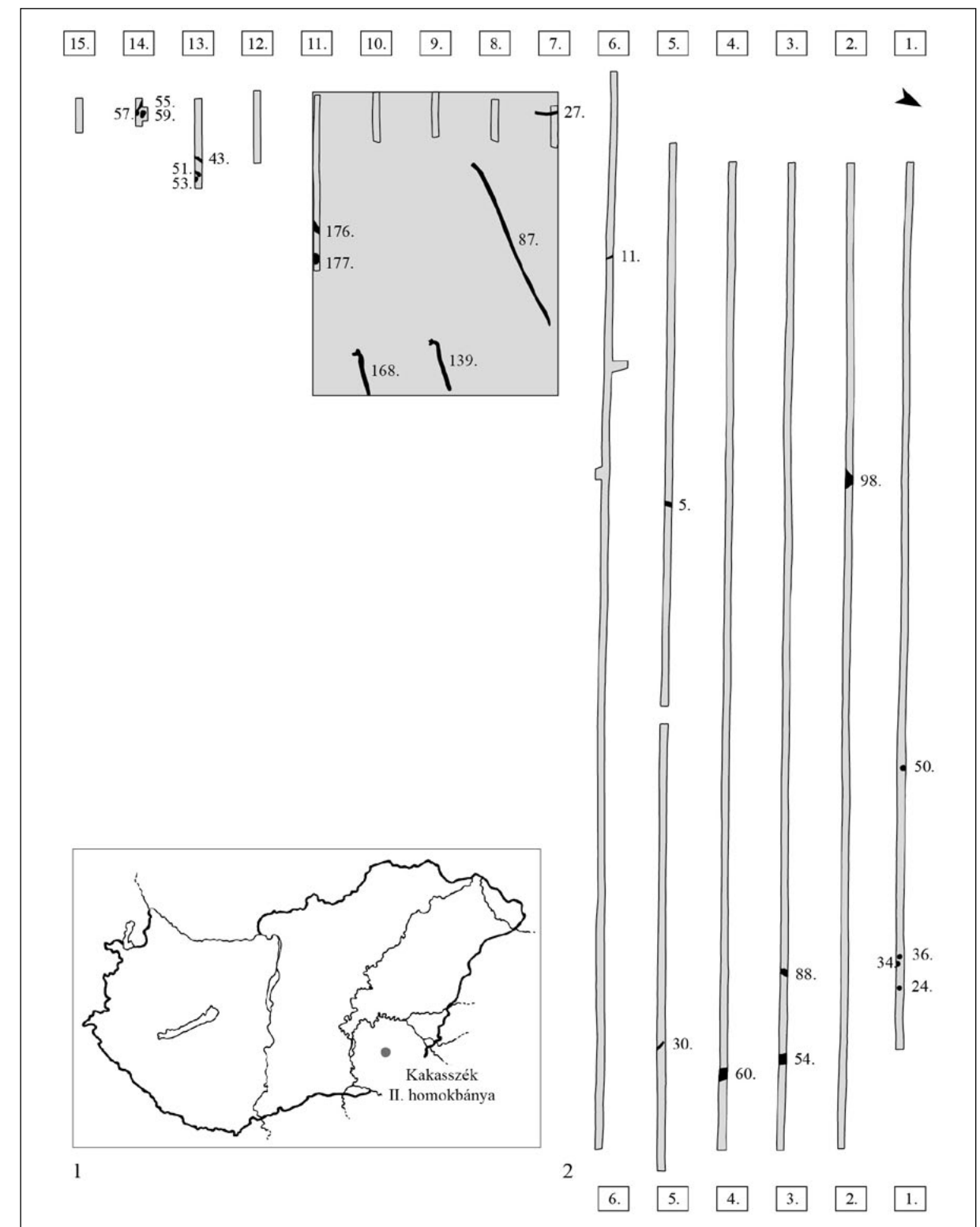
It is possible that settlement part excavated in 2006 was inhabited continuously from the last third of the 2nd century to the late-4th century. It can be also suggested that we found different settlement traces of an area resettled many times during the Roman Age. At the present stage of research it is impossible to determine in which periods of the Roman Age parts of the settlement were inhabited, and whether the village was settled continuously or in several phases.

The Roman Age settlement(s) excavated in Székkutas-Kakasszék Sand-pit II can be dated only to a wide interval between the last third of the 2nd century and the end of the 4th century. The test excavation did not produce evidence for the Hun Age presence of the Sarmatian population here. Answer to these questions can be acquired only after further investigations at larger surfaces.

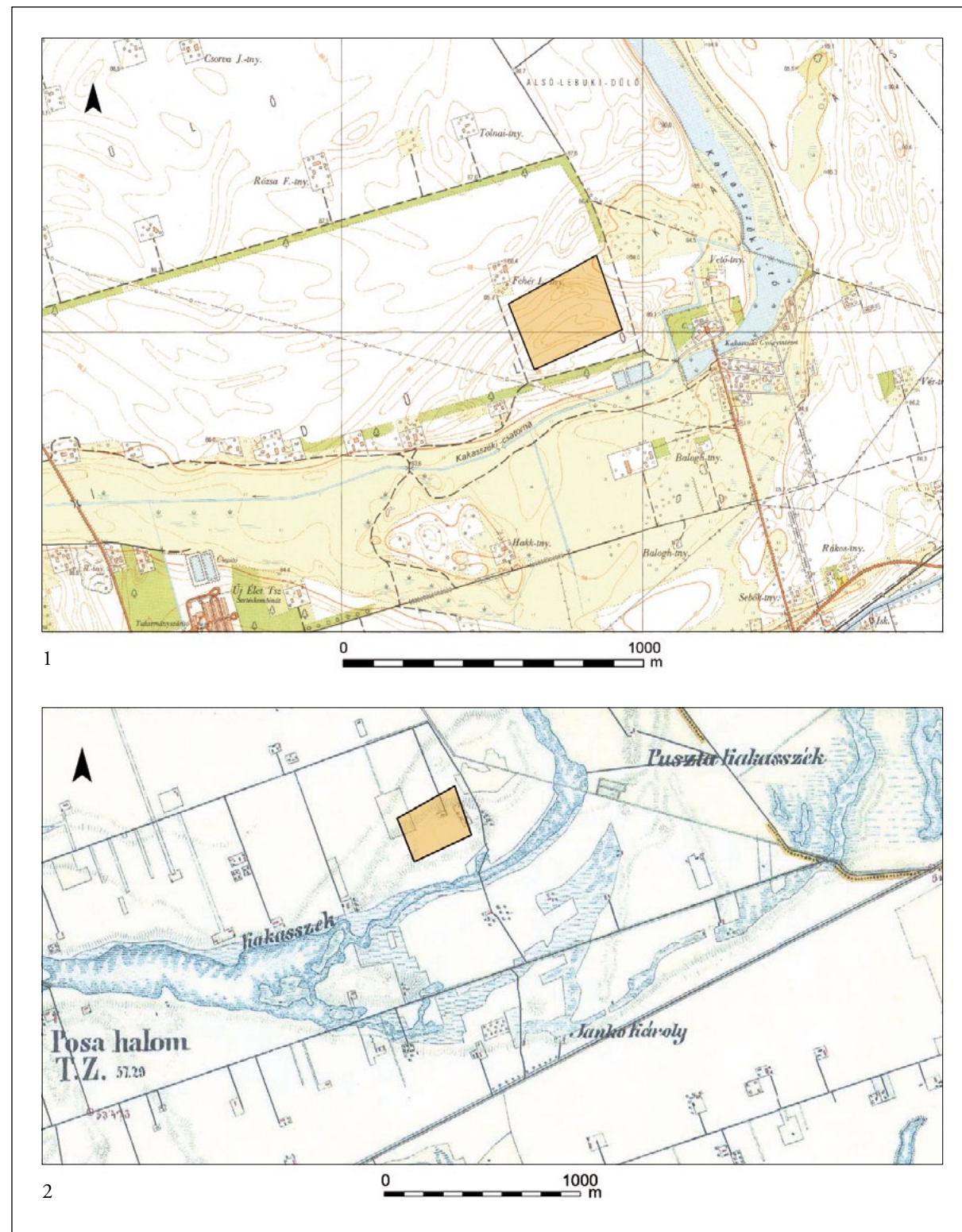
Translated by Valéria Kulcsár

Csányi Viktor
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ
6800 Hódmezővásárhely,
Dr. Rapcsák András út 16–18.
E-mail: csanyi.viktor@tjm.hu

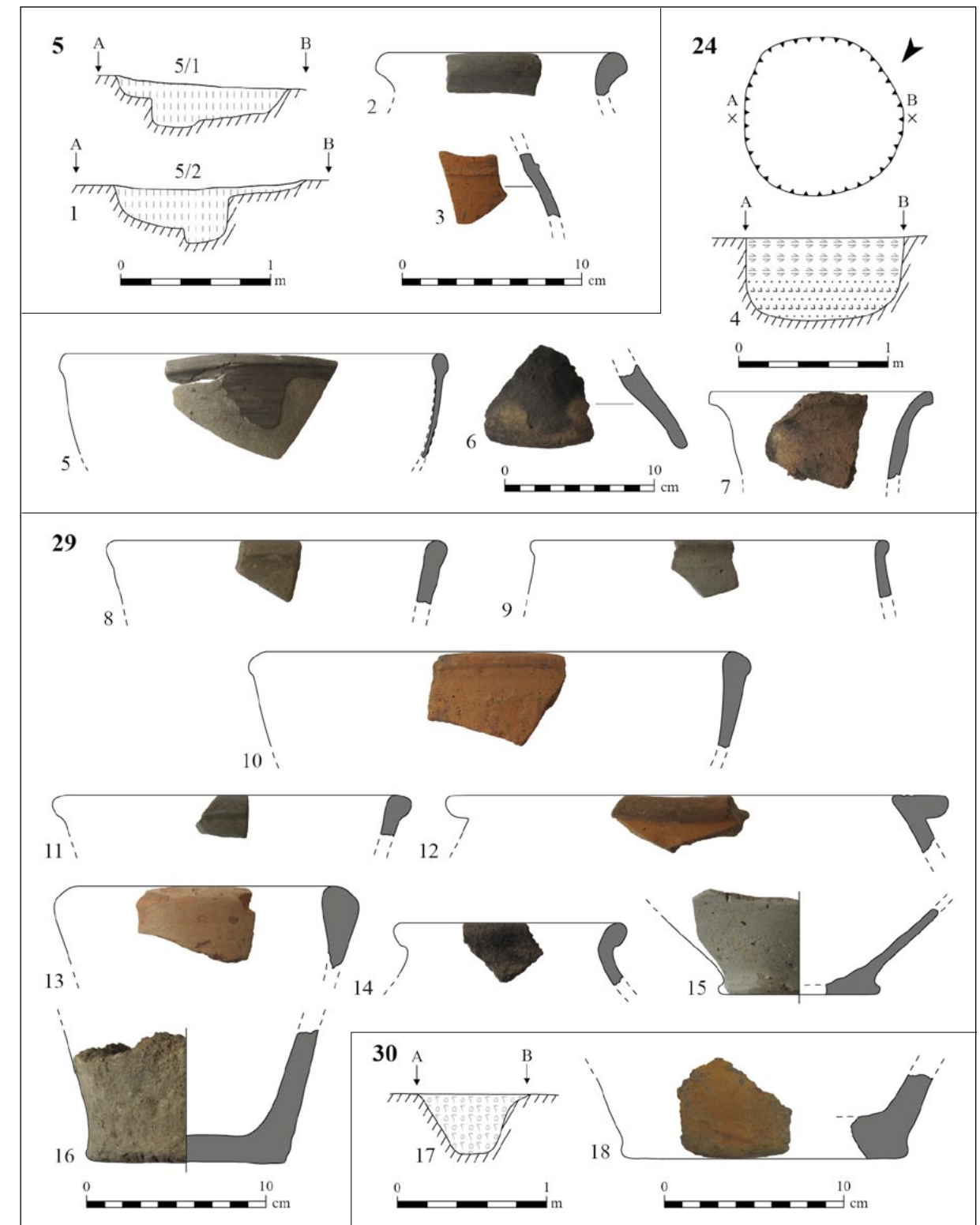
¹ Sóskuti Kornél: Székkutas északi és északkeleti határrészének régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata. „A” téma. (MA thesis). Szeged 2004, 24–26. TjM RégAd: 200–2003.

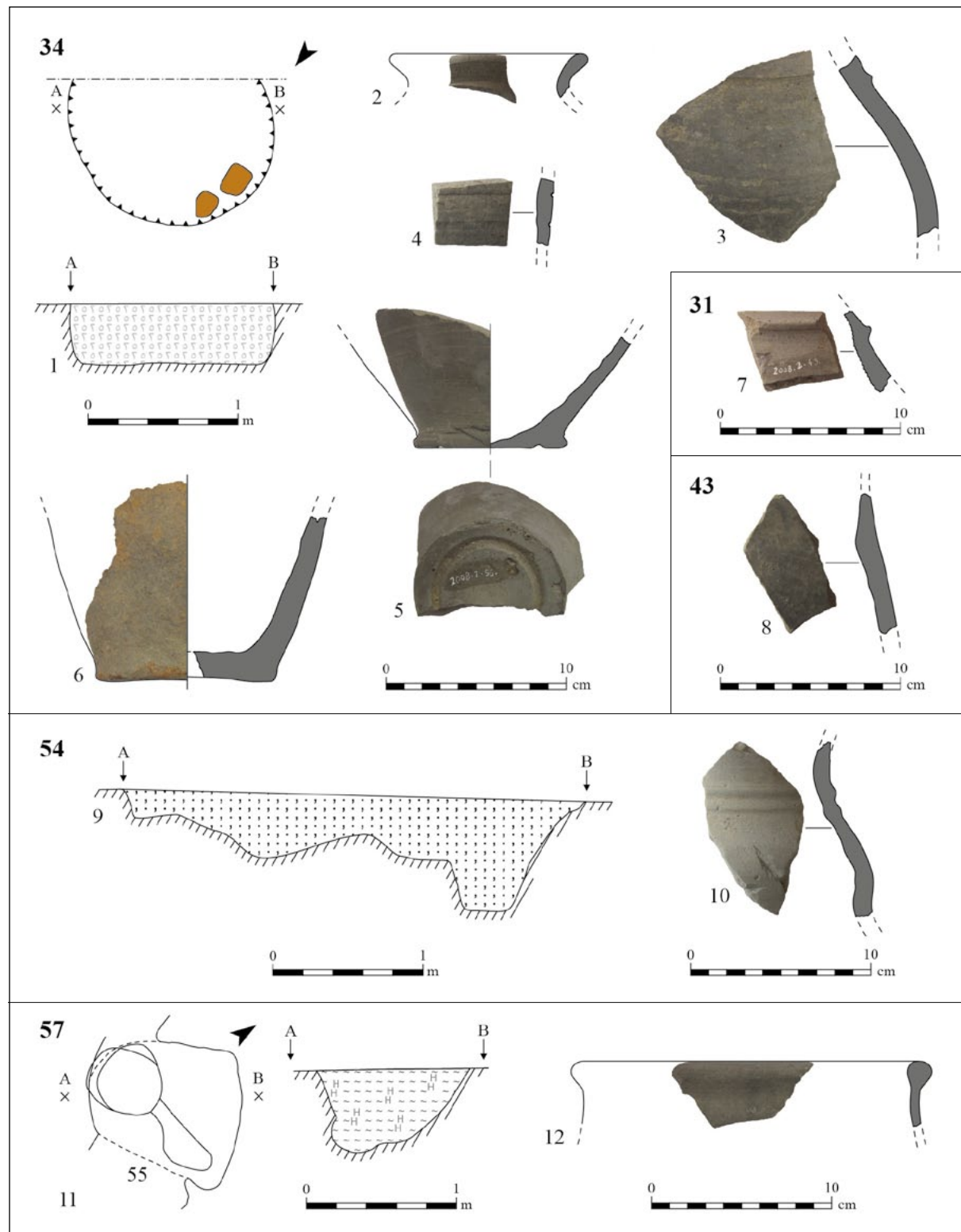
1. kép: 1: A Székkutas-Kakasszék II. homokbánya elhelyezkedése; 2: a kutatószelvények és az összenyitott felület vázlatrajza a szarmata objektumokkal — Fig. 1: 1: Situation of Székkutas-Kakasszék Sand-pit II; 2: ground plan of the test trenches and the complete investigated surface with Sarmatian features

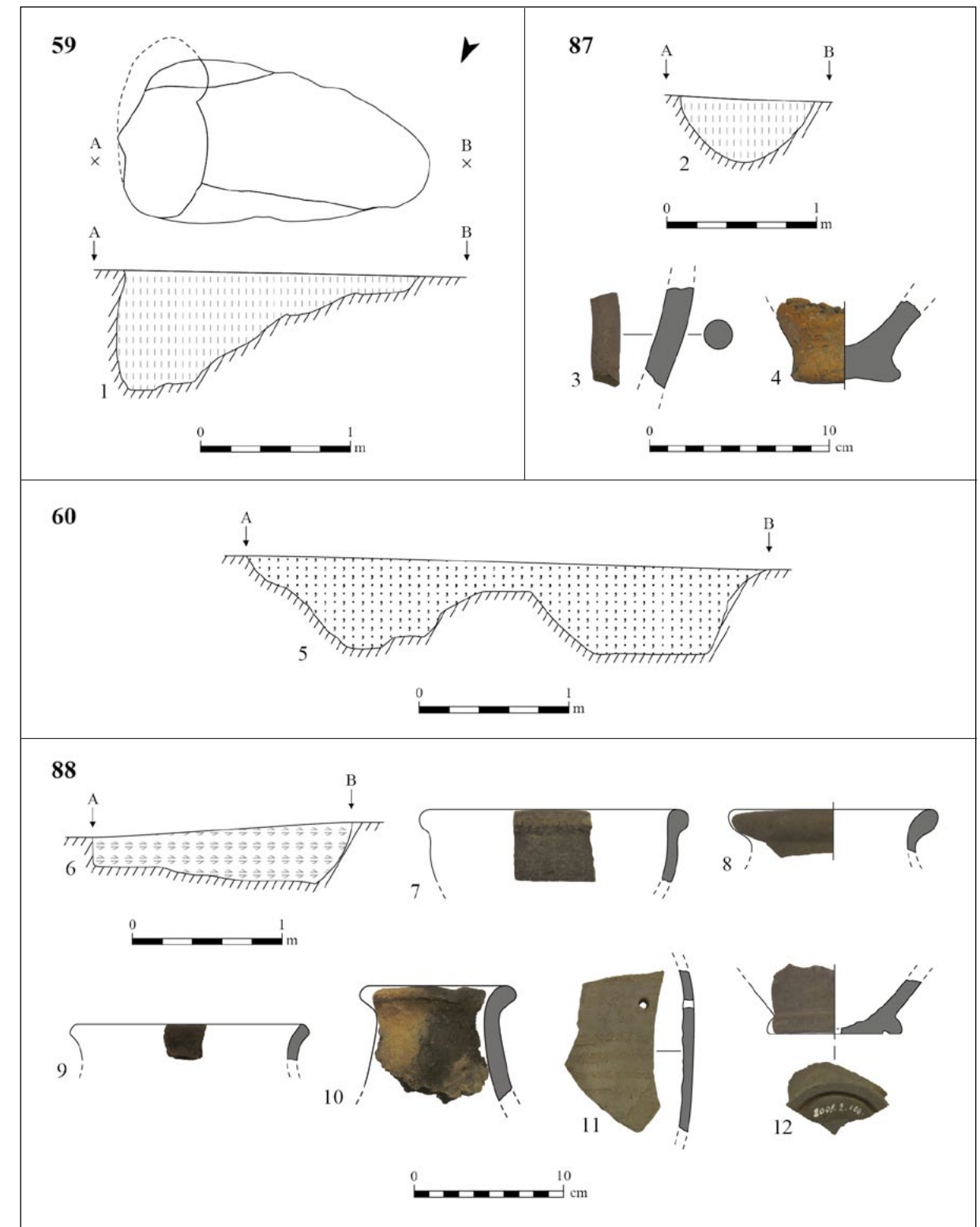
2. kép: 1: A Székkutas-Kakasszék II. homokbánya próbafeltárási terület; 2: a próbafeltárási terület a II. katonai felmérés térképszelvényének részletén (XXXIX. 59. szelvény M=1:28 000, 1806–1869) — Fig 2: 1: Territory of Székkutas-Kakasszék Sand-pit II set out for test excavation; 2: territory set out for test excavation on the detail of the 2nd Military Survey's map section (section XXXIX. 59 M=1:28 000, 1806–1869)

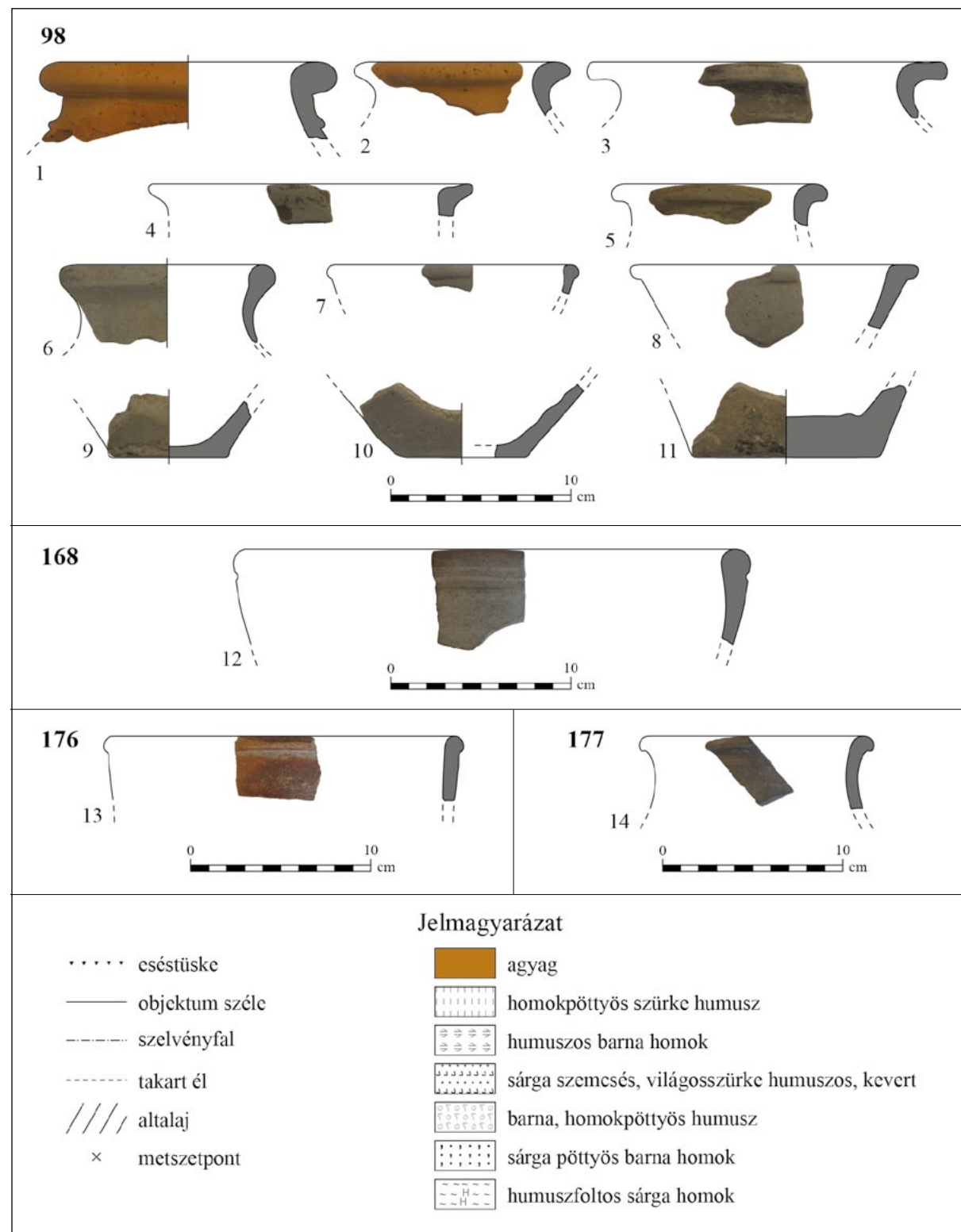
3. kép: 1–3: 5. objektum; 4–7: 24. objektum; 8–16: 29. objektum; 17–18: 30. objektum — Fig. 3: 1–3: Feature 5; 4–7: feature 24; 8–16: feature 29; 17–18: feature 30

4. kép: 1–6: 34. objektum; 7: 31. objektum; 8: 43. objektum; 9–10: 54. objektum; 11–12: 57. objektum — Fig. 4: 1–6: Feature 34; 7: feature 31; 8: feature 43; 9–10: feature 54; 11–12: feature 57

5. kép: 1: 59. objektum; 2–4: 87. objektum; 5: 60. objektum; 6–12: 88. objektum — Fig. 5: 1: Feature 59; 2–4: feature 87; 5: feature 60; 6–12: feature 88

6. kép: 1–11: 98. objektum; 12: 168. objektum; 13: 176. objektum; 14: 177. objektum — Fig. 6:
1–11: Feature 98; 12: feature 168; 13: feature 176; 14: feature 177

HOMO LUDENS FROM GORZSA. MILL GAME IN A HOUSE OF ÁRPÁDIAN AGE

Mária WOLF

THE SITE

In 2009 Archaeological Department (Faculty of Arts, University of Szeged) conducted a preventive excavation in the territory of Hódmezővásárhely-Gorzsa Sand-pit X. This more than 5 hectares large site is situated in the southern vicinity of the town, at an almost N–S oriented sandhill (Fig. 1). The site has been known for a long time, so we could expect here an extended settlement (SZEREMLEI 1901, 345–348; BANNER 1933–34, 265–270; SZÉLL 1940, 172–173; GALÁNTA-VÁLYI 1984, 273). However, nothing before the start of the work referred to the fact that at some areas the settlement was very intensive and multi-layered. The excavation area covered almost 2.5 hectares, but on the central part of the hill, where at a 60x100 m large territory features were situated in three layers, excavation was not completed. Here the Árpáadian Age features also made several layers. At the spots not excavated yet we conducted ground penetrating radar (GPR) examinations. They have shown that the multi-layer settlement continues in SW direction.¹

The find material belongs to four periods: Late Bronze Age, Migration Period (5th–6th century), Árpáadian Age and Late Medieval Age. We excavated almost 1,500 features of these different periods, including 21 houses, 46 exterior ovens and groups of ovens, 7 wells, 9 water collectors, 834 pits, 446 post-holes and 191 ditches.

Late Medieval part of the settlement was strongly damaged at the excavated area. The large number of post-holes, wall slides and trampled surfaces show that in this period houses were above-surface structures. Wells did not have wood-lining. Part of the ditches served for drainage, another part functioned as fence. This is especially probable in the case of the U-shaped ditch with several branches situated at the eastern part of the site. Beside settlement features, two burials were brought two light. Both can be dated to the 5th–6th century.

The richest period of the site (both from the point of view of features and the find material) is the Árpáadian Age. We collected significant archaeological material from features and also as stray finds. Beside the large number of pottery and animal bones, copper coins of Béla III and denars of Ferdinand I are to be mentioned. Of outstanding significance is a bronze seal with Gothic style minuscule writing surrounding Virgin Mary with infant Jesus.

Gorzsa is well known also from Medieval written sources. First it was mentioned in a 1331 diploma as *Bodgorsaya* lying in Csanád County (GYÖRFFY 1987, 857).

FEATURE 166

Part of the houses was dated to Migration Period and attributed to Gepids. However, the majority of the structures belong to the Árpáadian Age, among them the one where Mill Games were found.

Feature 166 was situated at the central, multi-layered part of the hill. An oven was built into its fill (Feature 415), and its SE corner was cut by a pit (Feature 339). The rectangular, 270x300 cm large pit of the house was 90 cm deep measuring from the daily surface. It was filled with yellowish grey sand, out of which we collected 32 kg of plaster pieces with imprints of thick rods, some of them cornered in shape (Fig. 4: 2–4). This may refer to upstanding walls. In the middle of two shorter sides we found one post-hole partly deepened into the sidewall. They were 30–35 cm in diameter and deepened into the floor by 10 cm. The floor was of good quality: even, plastered with yellow clay and very hard. We were not able to observe the place of the entrance. No firing device or any traits of it were found (Fig. 2).

At the northern wall we discovered two Mill Games scratched into the floor next to each other. The western, 41x34 cm large one was completely intact. Scratched

¹ I thank colleagues examining the site: assistant professor Dr. György Sipos and PhD student Orsolya Katona (University of Szeged, Department of Physical Geography and Geoinformatics).

lines deepened into the floor by around 1 cm (Fig. 3). The eastern game was somewhat smaller: 40x32 cm. It was damaged: we found several cavities in it the origin of which is dubious. The board game of better state was lifted "*in situ*" by the conservators of the Móra Ferenc Museum, Bernadett Dobó and Terézia Vidovics.²

THE FINDS

The find material of Feature 166 included an almost complete clay cauldron, pieces of two pots and of a bowl with inverted rim, a bone awl, three iron fragments of undeterminable function and fragments of pottery, among them rims of cauldrons (Fig. 6).

The clay cauldron is biconical, with a spherical bottom – a type imitating metal cauldrons (Fig. 4: 1). Its sidewall is medium high, the bottom is strongly arched. The rim is hardly everted, narrow, angular, sharply cut. This type is usually dated to the 10th–11th century (TAKÁCS 1993, 453, 457). However, there are pieces among the fragments that are usually dated to the second half of the Árpadian Age (TAKÁCS 1993, 458).

The pots are medium sized. The shorter piece is decorated with nail impressed pattern on its shoulder. The slimmer one was decorated by scratched lines running separated by wide spaces on the upper two third part of the vessel (Fig. 5: 1, 3). It is widely known that pottery assemblages of the period, both in Hungarian and foreign sites, are characterised by the dominance of pots (KOVALOVSKY 1980, 44; JANKOVICH 1991, 191; MÜLLER-MÜLLER-MUČI-NEKUDA 1993, 68; BRATHER 2000, 76–77).³

Bowls are found in a much lesser number than pots and cauldrons in the households of the period. Fragments of bowls similar to the piece from Gorzsa (Fig. 5: 2) have been found at excavation of settlements in Veresegyház-Ivacs (MESTERHÁZY 1983, 141, 153, Fig. 16: 4), Sopron-Bánfalvi út (GÖMÖRI 2002, 155–156, Fig. 122: 3) and Kiszombor-Nagyszentmiklósi út (BÁLINT 2003, 336, Fig. 2). Complete vessels representing the type are known from the cemeteries of Szob-Kiserdő (BAKAY 1978, 2, Pl. XIV, grave 41) and Halimba (TÖRÖK 1962, Pl. LXVIII, 345, grave 32) and from the Borsod settlement (WOLF 2006, 51, Fig. 7).

Specialists of pottery think that bowls with inverted rim were characteristic goods of the 8th–9th century

ceramic production in the Carpathian Basin and survived in the times following Hungarian Conquest due to the activity of local Avarian-Slavic craftsmen (TAKÁCS 1997, 208). However, this type of bowl is as rare among the 8th–9th century, as among later finds (for details, see: WOLF 2006, 51). So, up to now the pieces from Hungary have not made it possible to prepare a detailed evaluation of the type's chronology. According to our present knowledge this shape had been still in use in the 10th–11th century and we do not know it from later periods of the Árpadian Age (TAKÁCS 1997, 208; BÁLINT 2003, 336).

Based on the decorations found on the surface of the vessels we have a better chance to determine the age of the finds than judging from their shapes. According to our present knowledge, decoration scratched with nails that can be seen on one of our pots and on a further fragment (Fig. 6: 7) appeared in the second half of the 11th century (PARÁDI 1959, 25; PARÁDI 1963, 223; MESTERHÁZY 1974, 217; MESTERHÁZY 1975, 217; KVASSAY 1982, 35). From the same period we can count also with horizontal lines separated with wide spaces, which decorate our other pot (PARÁDI 1963, 222–223; SZABÓ 1975, 23–24). So, our find assemblage can be dated to the second half of the 11th century as the earliest. However, the bowl with inverted rim together with the fact that the feature in question was situated at the lowest settlement layer, show that we can not date it either for a much later time. We are probably not mistaken suggesting that it was in use in the second half of the 11th century – beginning of the 12th century.

THE FUNCTION OF THE FEATURE

We have already mentioned that no traits of firing/heating device was found in Feature 166. Researchers of Árpadian Age settlements usually do not consider such buildings to be dwelling houses. They classify them as farm buildings – mostly without any arguments, only based on the lack of heating device (MÉRI 1964, 28–36; BÓNA 1973, 81; KOVALOVSKY 1980, 40–41; MICHNAI 1981, 230; TAKÁCS 1993a, 26–27). However, our archaeological, historical and ethnographical data unanimously attest to the fact that dwelling function cannot be ruled out based on the lack of built-in oven. First of all, we have to count with open ovens used in

the houses. These could be fire-pans made of different materials, firing pits dug into the earth, charcoals thrown to the floor of the house etc. (K. CSILLÉRY 1982, 198–199). Scholars devoted little interest to open hearths. In most cases we do not know whether there was any firing conducted in the features classified as "farm buildings" or it was only that no firing device was found. None of these circumstances can serve as arguments against the dwelling function.

Buildings without heating/firing devices have been found also from the 15th–17th century. András Pálóczi Horváth excavated a lot where several houses were standing at one time. Only in one of them heating device was found, and none in the other. Despite of it, he was certain in the dwelling function of the latter on the basis of the finds (PÁLÓCZI 2001, 251). In Sarvaly in most of the houses only the dwelling kitchen had heating provided by a large furnace. At the same time, in several houses dwelling rooms without heating were found (HOLL 1979, 37; PARÁDI 1979, 61, 65).

Small, pantry like rooms in not only rural, but also urban houses served as bedrooms or living rooms as it is attested by legacy inventories. They did not have heating either (HOLL 1979, 35–36, footnote 7). We have a number of Modern Age ethnographical data testifying that inhabitants slept in unheated rooms or that they tempered bedrooms with charcoals, preheated planks or bricks (FÜZES-KISBÁN 1997, 184).

Thus, in my opinion the lack of built heating devices in the Árpadian Age does not rule out the dwelling function. Finds coming from the features of Gorzsa – cauldron, pots, bowl – are similar to the equipment of houses provided with heating devices. Mill Games scratched into the floor do not fit into the farm building function. That is to say, in all probability Feature 166 was a house used at the end of the 11th – beginning of the 12th century.

IMAGE OF THE MILL GAME

Image of the Mill Game (Nine Men's Morris) belongs to the most ancient, universal symbols of the mankind. It is widely spread in time and space starting from the Palaeolithic (ENDREI-ZOLNAY 1986, 58; MOSKOVSKY 2004a, 16). In the Prehistoric times it must have had mainly cultic significance. Its symbolic meaning could change in different periods, but generally it symbolised the world order, the world dominance (D. MATÚZ-RIDOVICS 2004, 184; MOSKOVSKY

2004, 14–15). Its profane contents, the role of game became important starting from the Antiquity, and by the Middle Ages it became one of the most popular board game. It was simple to produce the scheme and the pieces, so it could be easily accessible for all the social layers, that is why it was called "the poor man's chess" (MOSKOVSKY 2004a, 20; PETÉNYI 1994, 63). Though in the Medieval times Mills were used mainly as game, symbolic meaning of the mill scheme was also known. This is attested, for example, by the piece scratched into the side of Charlemagne's marble throne in Aachen (MOSKOVSKY 2004a, 20).

Mill Game was found at a number of sites in the Carpathian Basin. The earliest examples are known from Somogyvár (BAKAY 1981, 179) and Kardoskút (MÉRI 1964, 7, Pl. IV: 8). Both were found engraved into the bricks of churches. Another game scratched into also a brick can be dated to the middle of the 12th century. A Mill Game was also found in Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya, among the ruins of the basilica and cloister of the Medieval settlement Pétermonostor.⁴ Further pieces are known from a brick discovered near a church at Hajdúdorog-Kati dűlő (FODOR 2005, 199, Fig. 2), one carved into stone from Doboka (Dabiça, Romania) (GÁLL 2012, 107), Kána (TEREI 2005, 93) and Szécsény (D. MATÚZ-RIDOVICS 2004, 186). Cultic meaning cannot be absolutely ruled out also in these cases. János Gömöri was on the same opinion considering Mill Games discovered on the northern wall of the Sárospatak church, referring to the protecting role of the scheme (GÖMÖRI 1972, 173). At the same time pieces brought to light in Csővár (FELD-JAKUS-LÁSZLÓ 1979, Figs. 34, 34), Solymár, Fonyód (FELD-JAKUS-LÁSZLÓ 1979, 36), Buda (GEREVICH 1966, Pl. XXVII: 3), Visegrád, Esztergom (ZOLNAY 1975, 231) and Eger (KOZÁK 1966, 103) Castles were used as board games. The number of examples could be continued for long.

The Gorzsa Mill images were discovered scratched into the floor of a simple rural house. As far as I know, this is unique in the period in question. A similar phenomenon was observed in a Sarmatian settlement of Cegléd-Bürgeházi dűlő where Mill Games were found in the floors of four houses (GULYÁS 2006, 105).

The Gorzsa finds must have been functioning as board games. Judging from their finding circumstances their sacral, symbolic meaning can be excluded. They definitely attest to the fact that this game widely spread in Hungary in the late-11th – early-12th century. This suggests the possibility that Hungarians knew Mill Game

² See Bernadett Dobó's article published in the same volume.

³ Even in the peasant households of Modern Age, pots – mainly medium sized ones – prevailed. Cf. KRESZ 1960, 309–310, 353, 356–357.

⁴ I thank Szabolcs Rosta for the information on the Mill Game scratched into the brick found at Bugac-Felsőmonostor.

already before their arrival to the Carpathian Basin. At the same time other finds support the suggestion that they were aware of the sacral, symbolical meaning of

the image. This is supported by the fact that Mill image was found among the bottom stamps of the vessels from Halimba (TÖRÖK 1962, 56, Fig. 27, Pl. LI).

Translated by Valéria Kulcsár

REFERENCES

- BAKAY 1978 Bakay Kornél: *Honfoglalás és államalapítás-kori temetők az Ipolymentén*. — *Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung* StudCom 6, Budapest 1978.
- BAKAY 1981 Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest 1981.
- BÁLINT 2003 Bálint Marianna: *Cölöpszervezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen*. — *Ein Holzhaus mit Pfostenkonstruktion in der Arpadenzeitlichen Siedlung von Kiszombor-Nagyszentmiklósi Straße*. MFMÉ-StudArch 9 (2003) 333–338.
- BANNER 1933–34 Banner János: *Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében*. — *Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa*. Dolg 9–10 (1933–34) 251–271.
- BÓNA 1973 Bóna István: *VII. századi avar település és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban*. Fontes ArchHung Budapest 1973.
- BRATHER 2000 Sebastian Brather: *A nyugati szlávok kerámiaja a korai és érett középkorban*. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Alfried Wiczorek – Hans Martin Hinz, Stuttgart 2000, 75–77.
- K. CSILLÉRY 1982 K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest 1982.
- ENDREI–ZOLNAY 1986 Endrei Walter – Zolnay László: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Budapest 1986.
- FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979 Feld István – Jakus Lajos – László Csaba: *Csővár. Fejezetek Pest megye történetéből I*. StudCom 7 (1979) 7–62.
- FODOR 2005 Fodor István: *Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában*. — *Churchyards from the Árpadian Period (11th–13th centuries) at Hajdúdorog*. In: „... a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. OpusHung 6, Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika, Budapest 2005, 197–213.
- FÜZES–KISBÁN 1997 Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Budapest 1997.
- GALÁNTA–VÁLYI 1984 Galántha Márta – Vályi Katalin: *A város és környékének középkori régészeti topográfiája és településtörténete*. In: *Hódmezővásárhely története I*. Szerk.: Szigeti János, Hódmezővásárhely 1984, 267–276.
- GÁLL 2012 Gáll Erwin: *Egy 11–13. századi észak-erdélyi vármegye központjának fejlődéséről és hanyatlásáról a régészeti eredmények alapján: Doboka a modern nemzeti mítoszok fogságában*. In: *Székelyföld Kulturális Folyóirat*, XVI. évfolyam, 2012. március, 82–110.
- GEREVICH 1966 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GÖMÖRI 1972 Gömöri János: *A sárospataki r. k. templom köfaragó és köelhelyező jelei*. Magyar Műemlékvédelem 6 (1972) 161–174.
- GÖMÖRI 2002 Gömöri János: *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban*. — *Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit*. Sopron 2002.
- GULYÁS 2006 Gulyás Gyöngyi: *Cegléd 4/14. lelőhely (Bürgerházi dűlő)*. In: *Régészeti kutatások másfélmillió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek Új sorozat 7. Szerk.: Tari Edit, Szentendre 2006, 105–106.
- GYÖRFFY 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I*. Budapest 1987.
- HOLL 1979 Holl Imre: *Sarvaly középkori lakóházai*. — *Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly*. ArchÉrt 106 (1979) 33–51.
- JANKOVICH 1991 Jankovich Bésán Dénes: *Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978*. — *Ausgrabungen auf dem Gebiet des arpadenzeitlichen Dorfes Fenék 1976–1978*. ZM 3 (1991) 185–211.
- KOVALOVSKIKI 1980 Kovalovszki Júlia: *Település-ásatások Tiszaeszlár-Bashalmon*. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század.) — *Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom*. (Bronzezeit, 3–4. und 11–13. Jahrhundert.) Fontes ArchHung Budapest 1980.
- KOZÁK 1966 Kozák Károly: *Az egri vár feltárása (1957–1965)*. — *III. Remise en état de Forteresse d'Eger (1957–1965) Partie IIIe*. EMÉ 4 (1966) 97–152.
- KRESZ 1960 Kresz Mária: *Fazekas, korsós, tálás (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához)*. — *Potter, jugmaker, dishmaker (some contributions to the research and comparason of Hungarian pottery works)*. Ethnographia 71, (1960) 297–379.
- KVASSAY 1982 Kvassay Judit: *Kerámia a X–XI. századi sírokból*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest 1982.
- D. MATÚZ–RIDOVICS 2004 D. Matúz Edit – Ridovics Anna: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. In: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matúz Edit – Ridovics Anna, Budapest 2004, 129–196.
- MESTERHÁZY 1974 Mesterházy Károly: *Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II*. — *Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten II*. DMÉ 1974 (1975) 211–263.
- MESTERHÁZY 1975 Mesterházy Károly: *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*. — *Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik*. FolArch 26 (1975) 99–116.
- MESTERHÁZY 1983 Mesterházy Károly: *Település-ásatás Veregyházaon*. — *Siedlungsausgrabung in Veregyház*. ComArchHung 1983, 133–162.
- MÉRI 1964 Méri István: *Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. — *Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút*. RégFüz. Ser. 2. No. 12. Budapest 1964.
- MICHNAI 1981 Michnai Attila: *Középkori népi építészetünk régészeti emlékei*. — *Archäologische Denkmäler der mittelalterlichen Baukunst Ungarns*. FolArch 32 (1981) 225–240.
- MÜLLER–MÜLLER–MUČI–NEKUDA 1993 Adriaan von Müller – Klara von Müller-Mučí – Vladimir Nekuda: *Die Keramik von Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin 1993.
- MOSKOVSKY 2004 Moskovszky Éva: *Sors és játék. A táblás játékok eredete és őstörténete*. Budapest 2004.
- MOSKOVSKY 2004a Moskovszky Éva: *Ősi játékok*. In: *Játszani jó! Történelmi barangolások a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matúz Edit – Ridovics Anna, Budapest 2004, 15–28.
- PÁLÓCZI 2001 Pálóczi-Horváth András: *A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei*. — *Neue archäologische Forschungsergebnisse im Bereich der spätmittelalterlichen Architektur auf dem Lande*. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit, Szentendre – Szolnok 2001, 221–261.
- PARÁDI 1959 Parádi Nándor: *Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken*. RégFüz 12, Budapest 1959.
- PARÁDI 1963 Parádi Nándor: *Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények*. — *Münzfunde Gefäße in Ungarn (11–17. Jh)*. ArchÉrt 90 (1963) 205–252.
- PARÁDI 1979 Parádi Nándor: *Sarvaly középkori pincéi és kemencéi*. — *Die Keller und Öfen der Mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly*. ArchÉrt 106 (1979) 52–66.
- PETÉNYI 1994 Sándor Petényi: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary*. Medium Aevum Quotidianum, Sonderband 3, Krems 1994, 1–128.
- SZABÓ 1975 Szabó János Győző: *Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II*. — *Poszelenie i mogilnik epohi Arpadov v okresztinosztjah gyerevii Sarud II*. EMÉ 13 (1975) 19–68.
- SZÉLL 1940 Széll Márta: *Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában*. Dolg 16 (1940) 159–180.
- SZEREMLEI 1901 Szeremlei Sámuel: *Hódmezővásárhely története. II*. Hódmezővásárhely 1901.
- TAKÁCS 1993 Takács Miklós: *A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendezésére)*. — *Die präziere Chronologie der arpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials)*. HOMÉ 30–31/2 (1993) 447–487.
- TAKÁCS 1993a Takács Miklós: *Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században*. — *Dörfliche Wohnhäuser und sonstige Gebäude in der Kleinen Tiefebene vom 10. bis zum 16. Jahrhundert*. In: *A Kisalföld népi építésze*. Szerk.: Perger Gyula – Cseri Miklós, Szentendre – Győr 1993, 7–56.
- TAKÁCS 1997 Takács Miklós: *A honfoglalás kori edényművesség*. In: *Honfoglalás és néprajz*. Főszerk.: Györffy György, Szerk.: Kovács László – Paládi Kovács Attila, Budapest 1997, 205–225.
- TEREI 2005 Terei György: *Kőerberek-Tóváros Lakópark*. In: *Kincsek a város alatt*. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2004. Kiállítási katalógus. Budapest 2005, 89–97, 99.
- TÖRÖK 1962 Gyula Török: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Budapest 1962.
- WOLF 2006 Wolf Mária: *Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez*. — *Data on Pottery Workmanship of Hungarian in the 10th Century*. In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János, Budapest – Veszprém 2006, 47–56.
- ZOLNAY 1975 Zolnay László: *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán*. Budapest 1975.

GORZSAI HOMO LUDENS. MALOMJÁTÉK EGY ÁRPÁD-KORI HÁZBAN

WOLF Mária

A LELŐHELY

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszéke 2009-ben megelőző feltárást végzett Hódmezővásárhely-Gorzsai X. homokbánya területén. A nagy kiterjedésű, több mint 5 hektárnyi lelőhely a város déli határában, egy megközelítőleg észak-déli irányú homokháton helyezkedik el (1. kép). A lelőhely hosszu ideje ismert, valószínűsíthettük tehát, hogy itt egy nagy kiterjedésű településsel számolhatunk (SZEREMLEI 1901, 345–348; BANNER 1933–34, 265–270; SZÉLL 1940, 172–173; GALÁNTA–VÁLYI 1984, 273). Arra azonban, hogy ez a telep egyes területeken igen intenzív, többretegű, a munka megkezdése előtt semmilyen jel sem utalt. Az ásatás mintegy 2,5 hektárt érintett. A domb középső részén azonban, ahol az objektumok körülbelül 60x100 méteres területen három rétegben helyezkedtek el, a feltárás nem volt teljes. Itt az Árpád-kori objektumok is több réteget alkottak. A még fel nem tárt területeken talajradar vizsgálatokat végeztünk. Ez azt bizonyította, hogy a többretegű településrész délnyugati irányban tovább folytatódik.¹

A munka során négy korszakból, a késő bronzkorból, a népvándorlás korából (5–6. század), az Árpád-korból, valamint a késő középkorból kerültek elő leletek. A különböző korszakokból csaknem 1 500 objektumot bontottunk ki, melyek között 21 ház, 46 külső kemence, illetve kemencebokor, 7 kút, 9 vízgyűjtő, 834 gödör, 446 cölöplyuk és 191 árok látott napvilágot.

A település késő középkori része a feltárt területen erősen sérült volt. A nagy mennyiségű cölöplyuk, a több helyen megfigyelt omladékok és járőfelületek azt sejtetik, hogy ebben az időszakában a házak a földfelszínen álltak. A kutak bélés, illetve faszerkezet nélküli kopolya-kutak voltak. Az árkok egy része vízelvezetésre szolgálhatott, míg más részük kerítés lehetett. Különösen valószínű ez a lelőhely keleti oldalán elhelyezkedő nagyméretű, több ágú, U-alakú

árok esetében. A településobjektumok mellett két sírt is kibontottunk. Mindkettő az 5–6. századra keltezhető.

A lelőhely leletekben és objektumokban eddig leggazdagabb időszaka az Árpád-kor. Mind az objektumokból, mind szórványosan igen sok lelet látott napvilágot. A nagy tömegű kerámiaanyag és állatcsont mellett III. Béla rézpénzei, I. Ferdinánd denárai érdemelnek említést. Az ásatás kiemelkedő jelentőségű lelete egy bronz pecsétnyomó, melynek előlapján gótikus minuszkulás köriratban Szűz Mária látható a gyermek Jézussal.

Gorzsai jól ismert a középkori írásos forrásokból is, 1331-ben említi először oklevél *Bodgorsaya* alakban, amely Csanád megyében feküdt (GYÖRFFY 1987, 857).

A 166. OBJEKTUM

A házak egy része népvándorlás kori, a gepidákhoz köthető. Nagy többségük azonban az Árpád-korra keltezhető. Közéjük tartozik az is, melyben a malomábrákat leltük.

A 166. objektum a domb középső, többretegű részén helyezkedett el. Betöltésébe egy kemencét építettek (415. objektum), délkeleti sarkát pedig egy gödör vágta (339. objektum). Téglalap alakú folttal jelentkező, 270x300 cm-es gödre a lehumuszolt felszíntől 90 cm mély volt. Betöltése sárgásszürke homok volt, melyből 32 kg, vastag vesszőlenyomatos, helyenként sarkosra kiképzett paticsdarabot gyűjtöttünk (4. kép 2–4). Ez felmenő falakra utalhat. Két rövidebb oldalfala közepén egy-egy, részben az oldalfalba mélyedő oszlophelyet bontottunk ki. Átmérőjük 30–35 cm volt, mintegy 10 cm-re mélyültek a padlóba. A padló egyenes, jó minőségű, sárga agyaggal tapasztott, igen kemény volt. A bejárat helyét nem tudtuk megfigyelni. Tüzelőberendezés, vagy erre utaló nyom nem került elő (2. kép).

Az északi falnál, egymás közvetlen közelében két, a padlóba karcolt malomábrát leltünk. Közülük a nyugati

¹ A vizsgálatokat dr. Sipos György egyetemi adjunktus és Katona Orsolya PhD hallgató (Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék) végezte, munkájukat ezúton is köszönöm.

teljesen ép, 41x34 cm-es volt, vonalai körülbelül 1 cm-re mélyültek a padlóba (3. kép). A keleti valamivel kisebb, 40x32 cm-es, sérült volt, több mélyedést is találtunk benne. Ezek eredete bizonytalan. Az ép ábrát a Móra Ferenc Múzeum restaurátorai, Dobó Bernadett és Vidovics Terézia „in situ” emelték ki.²

A LELETEK

Az objektumból egy csaknem teljesen ép cserépbogrács, két összeállítható fazék és egy behúzott peremű tál, csontár, három meghatározhatatlan rendeltetésű vastöredék, valamint cseréptöredékek, köztük bogrács peremek kerültek elő (6. kép).

A bogrács gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó típus, kettős kónikus formájú (4. kép 1). Oldalfala közepesen magas, alja erősen ívelt. Pereme alig kiugró, keskeny, szögletes, élesen metszett. Ezt a típust általában a korai időszakra, a 10–11. századra keltezik (TAKÁCS 1993, 453, 457). A töredékek között azonban vannak olyan darabok is (6. kép 1, 6), melyeket inkább az Árpád-kor második felére datálnak (TAKÁCS 1993, 458).

A fazekak közepes méretűek, egyikük zömökebb, vállán körömmel benyomkodott minta díszíti. A másikuk nyúlánkabb, teste felső kétharmadára tág közőkkel körbefutó vonalakat karcoltak be (5. kép 1, 3). Közismert, hogy a korszak edény együtteseire, mind a hazai, mind a külföldi lelőhelyeken a fazekak túlsúlya jellemző (KOVALOVSKI 1980, 44; JANKOVICH 1991, 191; MÜLLER–MÜLLER–MUČI–NEKUDA 1993, 68; BRATHER 2000, 76–77).³

A fazekaknál és bográcsoknál jóval kisebb számban lelhetők fel a korabeli háztartásokban a tálak. A gorzsai tálhoz (5. kép 2) hasonló töredéket letek például a veresegyház-ivacsi (MESTERHÁZY 1983, 141, 153, 16. kép 4), a Sopron-Bánfalvi úti (GÖMÖRI 2002, 155–156, 122. kép 3) és a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti (BÁLINT 2003, 336, 2. kép) telepfeltárásokon. A típus ép példányai a szob-kiserdei (BAKAY 1978, 2, XIV. 41. sír), valamint a halimbai (TÖRÖK 1962, LXVIII. tábla, 345, 32. sír) temetőkből, illetve a borsodi településről (WOLF 2006, 51, 7. kép) kerültek elő.

A behúzott peremű tálaokról a témával foglalkozó kutatás úgy vélekedik, hogy azok a 8–9. századi kerámiaművesség jellegzetes termékei voltak a Kárpát-medencében, és a helyi avar-szláv mesterek révén maradtak fenn a magyar honfoglalás utáni időkben is

(TAKÁCS 1997, 208). E tálforma azonban épp oly ritka a 8–9. századi, mint a későbbi leletek között (részletesen: WOLF 2006, 51). Ennek következtében hazai leleteink idáig nem tették lehetővé a típus időrendjének részletes kidolgozását. Jelenlegi ismereteink szerint hazánkban ez a forma a 10–11. században használatban maradt, az Árpád-kor későbbi időszakaiból azonban egyelőre nem ismerjük (TAKÁCS 1997, 208; BÁLINT 2003, 336).

A leletek korának meghatározásában nem annyira a formák, mint inkább az edényeken fellelhető díszítések nyújthatnak támpontot. Jelenlegi tudásunk szerint a körömmel behúzott díszítés, mely az egyik fazekunkon és egy további töredéken (6. kép 7) is megtalálható, a 11. század második felében jelent meg (PARÁDI 1959, 25; PARÁDI 1963, 223; MESTERHÁZY 1974, 217; MESTERHÁZY 1975, 217; KVASSAY 1982, 35). Ugyanettől az időszaktól számolhatunk a széles közőkkel bekarcolt vízszintes vonalakkal is, melyekkel a másik fazekunkat díszítették (PARÁDI 1963, 222–223; SZABÓ 1975, 23–24). Leletegyüttesünk tehát legkorábban a 11. század második felére keltezhető. Az edények között előforduló behúzott peremű tál azonban, illetve az a tény, hogy objektumunk a legalsó települési szinten helyezkedett el, azt bizonyítja, hogy sokkal későbbre sem keltezhetjük. Valószínűleg nem tévedünk tehát, ha úgy véljük, a 11. század második felében, a 12. század elején volt használatban.

AZ OBJEKTUM FUNKCIÓJA

Említettük, hogy a 166. objektumból nem került elő tüzelőberendezés nyoma. Az ilyen épületeket az Árpád-kori településkutatás általában nem tekinti lakóházaknak. Többnyire minden bizonyító erejű érv nélkül, pusztán a tüzelőberendezés hiányára alapozva, gazdasági épületnek minősítik őket (MÉRI 1964, 28–36; BÓNA 1973, 81; KOVALOVSKI 1980, 40–41; MICHNAI 1981, 230; TAKÁCS 1993a, 26–27). Régészeti, történeti és néprajzi adataink azonban egyöntetűen azt bizonyítják, hogy az épített tüzelő hiánya nem zárja ki a lakófunkciót. Mindenekelőtt számolnunk kell a házakban nyílt tüzelőkkel. Ezek lehettek különböző anyagú parázstartó tálak, földbe vájt tüzelőgödörök, a ház padlójára kiöntött parázs, stb. (K. CSILLÉRY 1982, 198–199). A nyílt tűzhelyekre kevés figyelmet fordít a kutatás. Legtöbb esetben nem tudjuk, hogy a „gazdasági épület”-nek minősített objektumokban egyáltalán nem

volt tüzelés, vagy csak épített tüzelőt nem letek. Egyik sem lehet azonban érv a lakófunkció ellen.

A 15–17. századból egyaránt kerültek elő olyan épületek, amelyekben nem találtak tüzelőt. Pálóczi Horváth András Szentkirályon tárt fel olyan telket, amelyen egy időben több ház is állt. Közülük csak az egyikben volt tüzelőberendezés, a másikban nem. Ez utóbbi lakó funkcióját az előkerült leletek alapján mégis bizonyosnak látta (PÁLÓCZI 2001, 251). Sarvalyon a legtöbb házban csak a lakókonyhában volt tüzelőberendezés, egy nagyméretű kemence. Több házban is letek viszont fűtetlen lakókamrákat (HOLL 1979, 37; PARÁDI 1979, 61, 65).

Nemcsak a falusi, hanem a városi házak kamrái is gyakran szolgáltak háló-, illetve lakókamraként, ahogyan azt a hagyatéki leltárak is bizonyítják. Fűtésük szintén nem volt (HOLL 1979, 35–36, 7. j). Fűtetlen kamrákban való alvásra, illetve a hálóhely parázssal, előmelegített deszkával, téglákkal történő temperálására számos újkori néprajzi adatunk van (FÜZES–KISBÁN 1997, 184).

Úgy vélem tehát, az épített tüzelő hiánya az Árpád-korban sem zárhatja ki a lakófunkciót. A gorzsai objektumból előkerült leletek — bogrács, fazekak, tál — megegyeznek a tüzelővel rendelkező házak felszerelésével. A padlóba karcolt malomábrák pedig ellene mondanak a gazdasági épületként való meghatározásának. Nagyon valószínű tehát, hogy a 166. objektum egy, a 11. század végén, 12. század elején használt ház volt.

A MALOMÁBRA

A malomábra az emberiség legősibb, egyetemes szimbólumai közé tartozik. Időben és térben széles körben elterjedt képét a paleolitikumtól ismerjük (ENDREI–ZOLNAY 1986, 58; MOSKOVSKI 2004a, 16). Feltehető, hogy az őskorban elsősorban kultikus jelentése volt. Szimbolikus értelme koronként módosulhatott, általában azonban a világrendet, a világ föltti hatalmat jelképezte (D. MATÚZ–RIDOVICS 2004, 184; MOSKOVSKI 2004, 14–15). Profán tartalma, játék szerepe az ókorban kezdett előtérbe kerülni, a középkorra pedig az egyik legkedveltebb táblás játékká vált. Egyszerű előállítása és kellékei minden társadalmi

rétég számára elérhetővé tették, nem véletlenül nevezték a szegény ember sakkjának (MOSKOVSKI 2004a, 20; PETÉNYI 1994, 63). S bár ekkor már elsősorban játékként használták, a malomábra szimbolikus jelentését a középkorban is ismerték. Ezt bizonyítja például a Nagy Károly aacheni márványtrónjának oldalába vésett példány (MOSKOVSKI 2004a, 20).

A malomábra a Kárpát-medencéből is számos helyen napvilágot látott. Legkorábbi példányait idáig Somogyvárról (BAKAY 1981, 179) és Kardoskútról (MÉRI 1964, 7, IV. t. 8) ismertük. Mindkettőt templomok falazótégláiba karcolták. A 12. század közepére keltezhető az az ugyancsak téglába karcolt példány, amelyet Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya lelőhelyen, az egykori Pétermonostor településen állt bazilika és kolostor romjai között letek.⁴ Szintén templom közeléből, téglába karcolva került elő Hajdúdorog-Kati dűlőből (FODOR 2005, 199, 2. kép), kőbe vésvé pedig Dobokán (Dabiça, Románia) (GÁLL 2012, 107), Kánán (TEREI 2005, 93) és Szécsényben (D. MATÚZ–RIDOVICS 2004, 186) is. Ezekben az esetekben nem zárható ki teljes egészében a kultikus jelentés sem. Hasonlóan vélekedett Gömri János a sárospataki templom északi falán talált malomábrákról, melyeknek óvó-védő szerepet tulajdonított (GÖMÖRI 1972, 173). Nem kétséges azonban, hogy játéktáblák lehettek a csővári (FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979, 34, 34. kép), a solymári, a fonyódi (FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979, 36), a budai (GEREVICH 1966, XXVII. t. 3. kép), a visegrádi, az esztergomi (ZOLNAY 1975, 231) és az egri (KOZÁK 1966, 103) várban lelt példányok. A sort még bizonyára hosszan folytathatnánk.

A gorzsai malomábrák egy egyszerű falusi ház padlójába karcoltan kerültek elő. Ez tudomásom szerint a korszakban egyedülálló. Hasonló jelenséget figyeltek meg azonban Cegléd-Bürgeházi dűlő szarmata településén. Itt négy ház padlójába vésvé is letek malomjátékok (GULYÁS 2006, 105).

A gorzsai leletek minden valószínűség szerint játéktáblaként szolgálhattak, előkerülési körülményeiket tekintve szakrális, szimbolikus jelentésüket ki zárhatjuk. Egyértelművé teszik, hogy a 11. század végén, 12. század elején a játék széles körben elterjedt hazánkban is. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a magyarság már a Kárpát-medencébe érkezése előtt

² Erről lásd Dobó Bernadett ugyanebben a kötetben megjelenő cikkét.

³ De a fazekak — elsősorban a közepes méretű fazekak — voltak túlsúlyban még az újkori parasztháztartásokban is. Lásd: KRESZ 1960, 309–310, 353, 356–357.

⁴ A bugac-felsőmonostori téglába karcolt malomábrára vonatkozó információért Rosta Szabolcsnak tartozom köszönettel.

is ismerhette a malomjátékot. Más leletek viszont azt is alátámasztják, hogy az ábra szakrális, szimbolikus jelentésével is tisztában voltak. Ezt látszik erősíteni az

a tény, hogy a halimbai edények fenékbélyegei között is felfedezhetjük a malomábrát (TÖRÖK 1962, 56, Abb. 27, Taf. LI).

Dr. Wolf Mária
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék
6722 Szeged, Egyetem utca 6.
E-mail: wolffmaria55@gmail.com

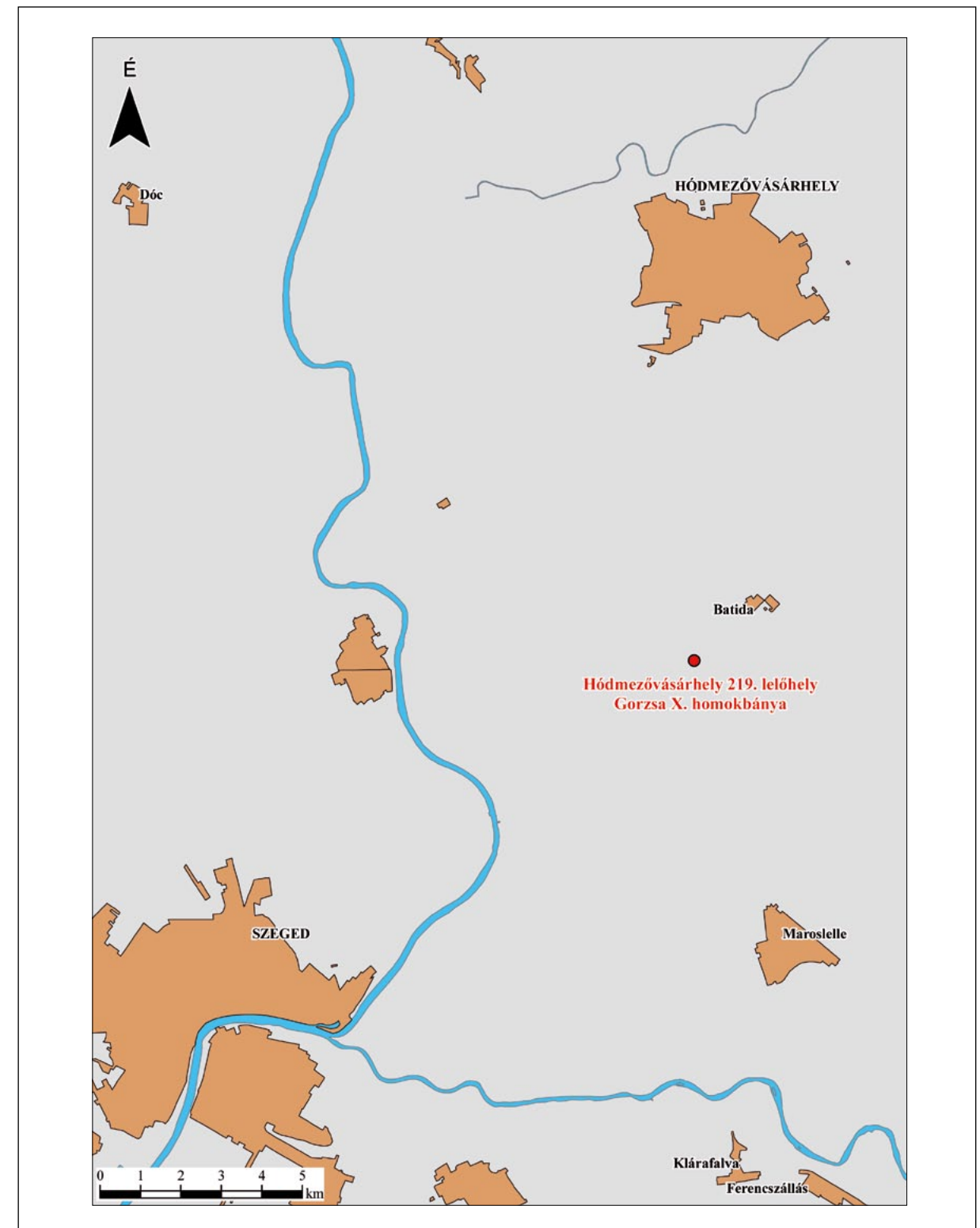

Fig. 1: The site in the vicinity of Hódmezővásárhely — 1. kép: A lelőhely Hódmezővásárhely határában

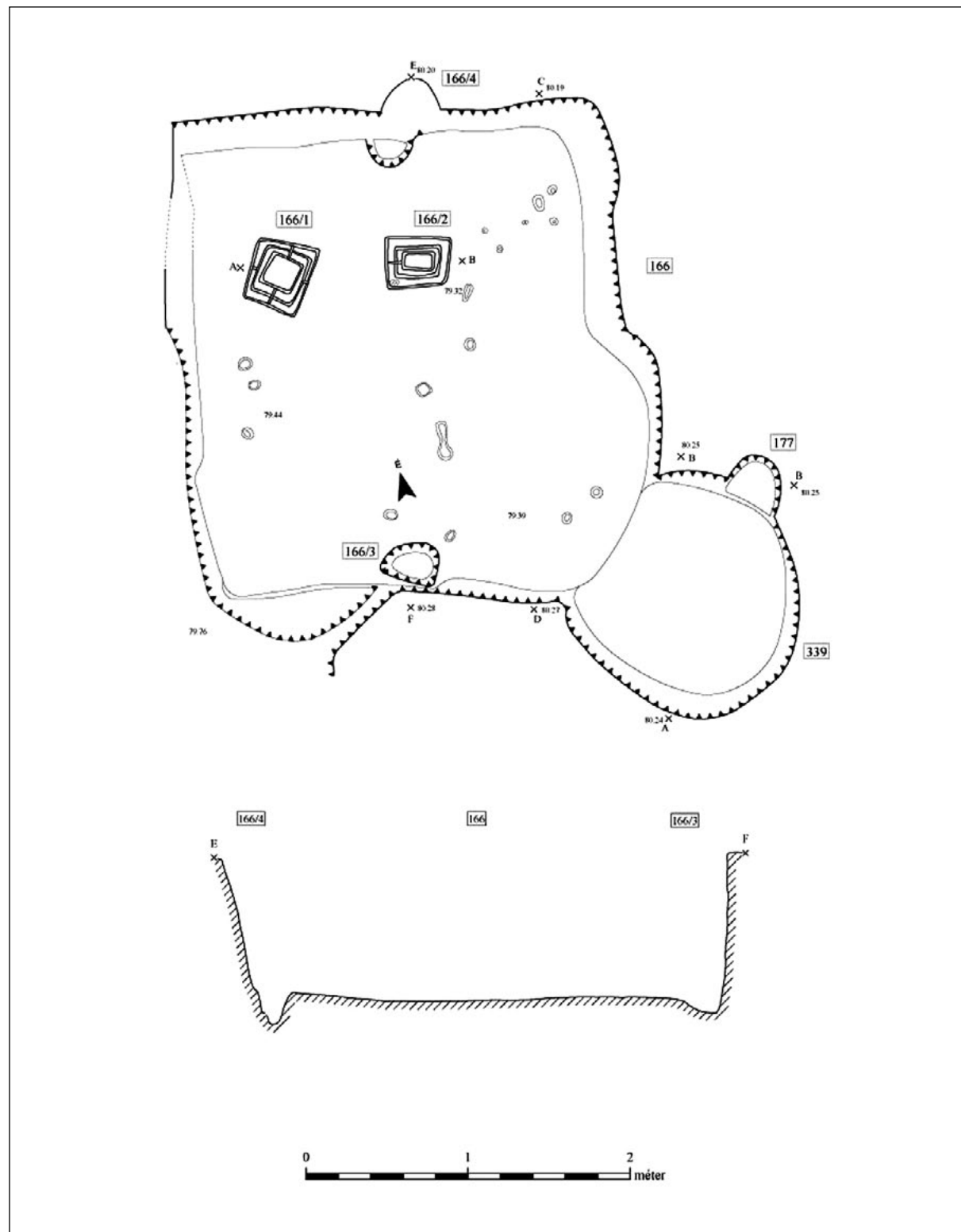

Fig. 2: Feature 166 — 2. kép: A 166. objektum

Fig. 3: Mill Game image of better state in Feature 166 — 3. kép: A jobb állapotban lévő malomábra a 166. objektumban

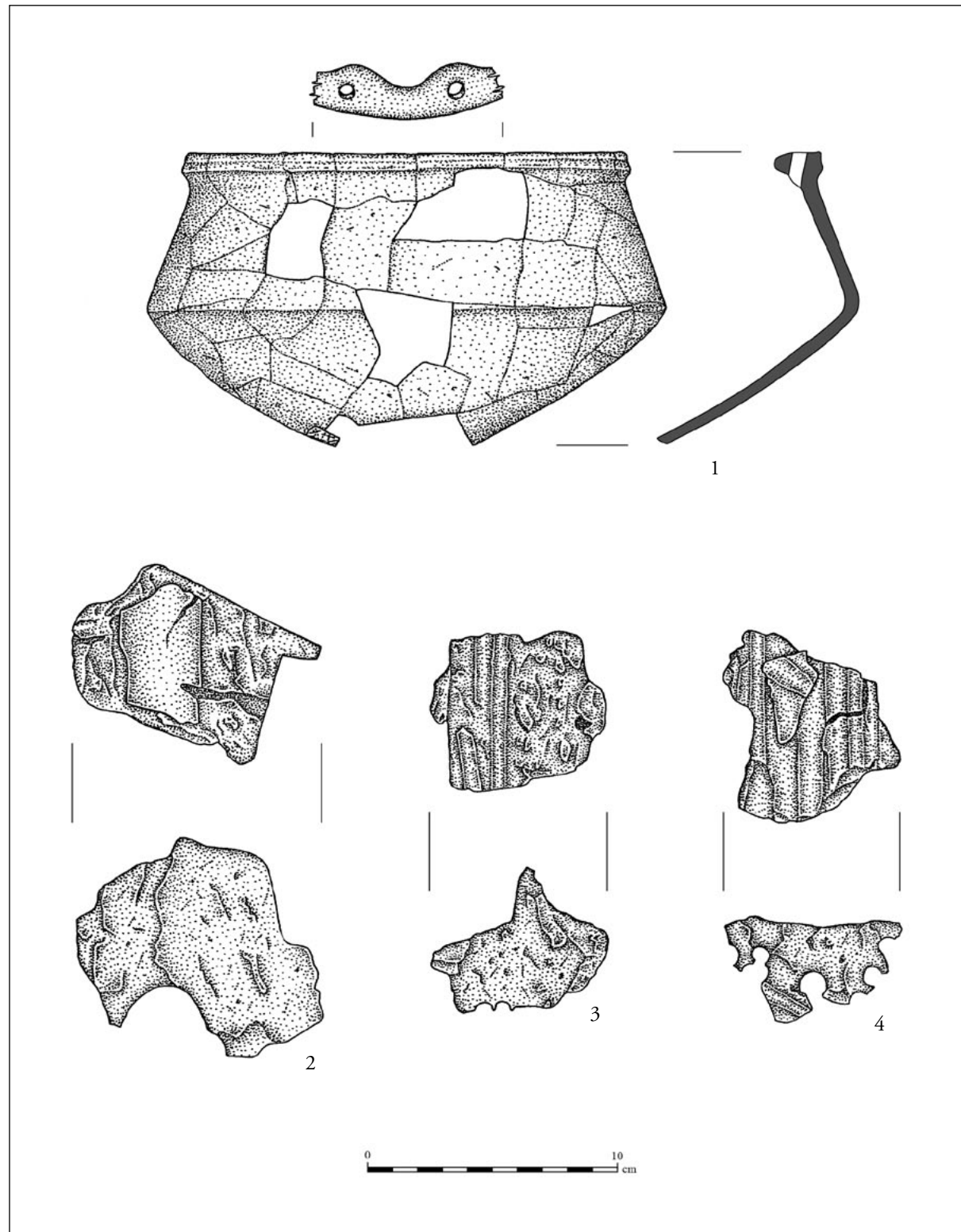

Fig. 4: 1–4: Finds from Feature 166 — 4. kép: 1–4: A 166. objektum leletei

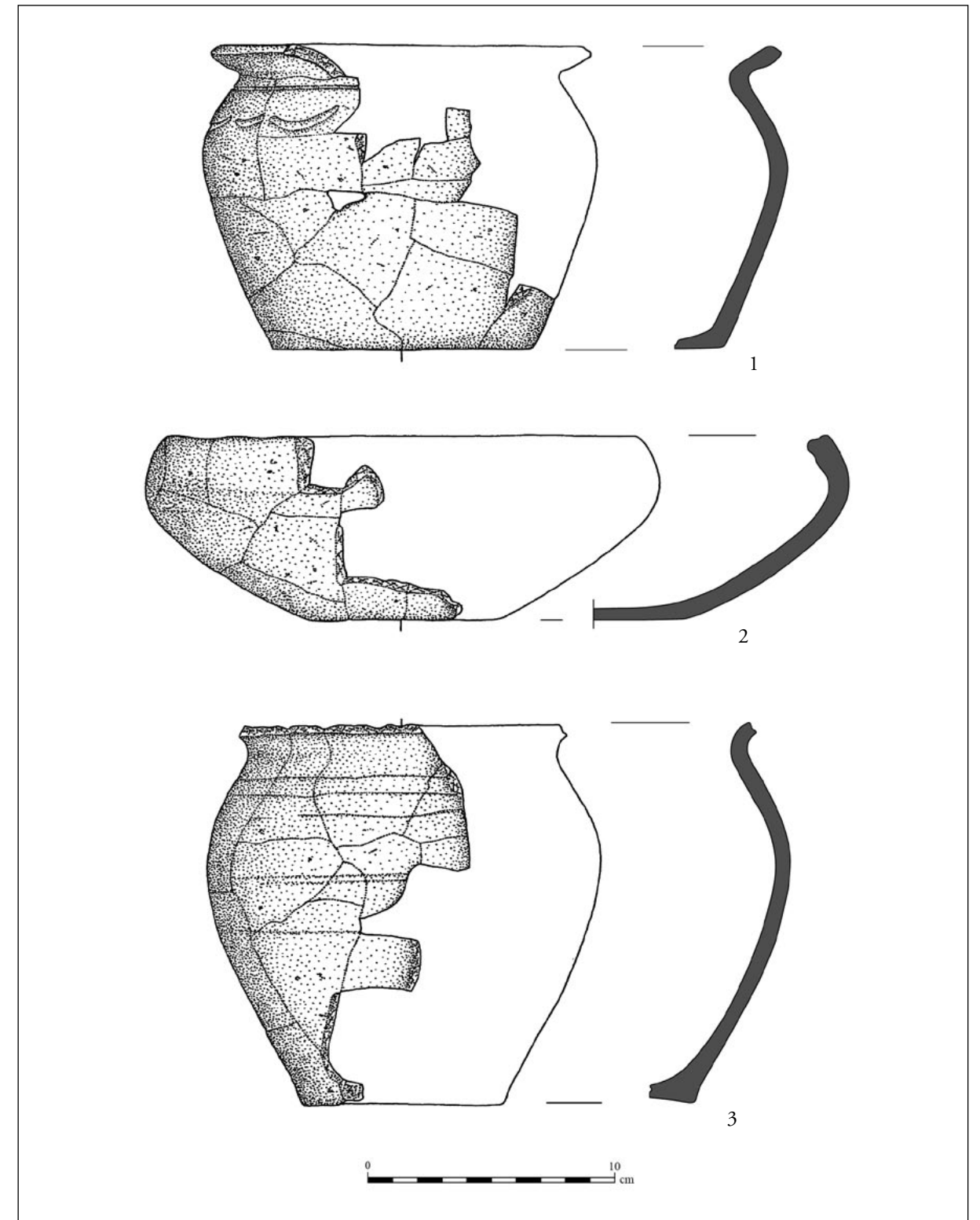

Fig. 5: 1–3: Finds from Feature 166 — 5. kép: 1–3: A 166. objektum leletei

CONSERVATION OF AN ÁRPÁDIAN AGE MILL GAME. PROBLEMS AND EXPERIENCES

Bernadett DOBÓ

INTRODUCTION

People start to play from their early childhood. They play with the objects, tools surrounding them, even with a piece of wood, stone, any other thing in their milieu. They create toys and games, that improve their abilities and sharpen their mind. However, the world of toys and games is not only children's privilege. Human beings have got the ability to find out different strategic games to sharpen their minds.

Mill Game (Nine Men's Morris) is a strategic board game. It has not got complicated rules, and it is very easy to make its scheme. It can be scratched into the dust or sand with a piece of wood. Everything at hand can be used for the pieces: pebbles, pits. Lined images of the Mill Game had been known already from the Antique Egypt, from the time of Ramesses I (14th century BC) and can be found on the stairs of the Acropolis (ENDREI-ZOLNAY 1986, 58–59). Mills are met in French caves at Palaeolithic carvings. Among Irish bog-finds a wooden board game from the 10th century AD came to light (MOSKOVSKY 2004, 26–27, I: 4, II: 3). Schematic picture of the Mills can be met not only as game, but also as a symbol. We see it as a power symbol on the side of Charlemagne's marble throne and at the buckle found in the cenotaph of the Migration Period chief from Sutton Hoo. In the Middle Ages several linear and pit versions of the game were played. Its drawn schemes are met scratched and carved into the bricks and stones of the Hungarian castles and churches. It is known scratched onto the pillars of the Sárospatak Roman Catholic church (GÖMÖRI 1972, 172–173), and also on the wall-bricks of the Hatablaki chapel in the vicinity of Kardoskút (near to Orosháza) (MÉRI 1964, 7). In Csővár (Pest County) a Mill Game carved into a large, plain stone (FELD-JAKUS-LÁSZLÓ 1979, 34–36) was found, while at the excavation of the Buda Castle the drawing of Mills

carved into an elbowboard came to light (GEREVICH 1966, 347, XXVII: 3). During the excavation of the Visegrád, Eger and Esztergom Castles schemes carved and scratched into stone and brick have been also found (ZOLNAY 1975, 231).

In the course of preventive excavation at Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand-pit X, conducted by the Department of Archaeology (University of Szeged) in 2009, in an Árpadian Age house remains of two Mill Games scratched into the floor came to light. Upon the request of Dr. Mária Wolf, the leader of the excavation we considered the idea of lifting the games *in situ* and to conserve them thus preserving them for the future.¹

THE STATE OF THE MILL GAME BEFORE TREATMENT

At the moment we arrived to the spot, the two Mill Games scratched into the floor were in different condition (Fig. 1: 1).² As a result of poor weather conditions the finds were badly damaged: they sough several times and than suddenly dried because of the summer heat. As a consequence, the lines deepened into the floor lost their contours, the clayey soil crackled because of the heat following the rains. The earth became very hard, crackled, damageable and the finds suffered severe physical damages. After the survey of the Mill Game and in agreement with the archaeologist in charge we decided to lift *in situ* only the game of better state together with a small fragment of the floor (Fig. 1: 2), because preservation of the other one would not have had sense: its contours became so blurred that its impregnation became senseless. The surface of the less damaged game dried out and became reticary crackled. A crack reaching the deeper layers also appeared on it.³ The uneven character of the surface was caused by the exploitation of the floor and by the weight of the

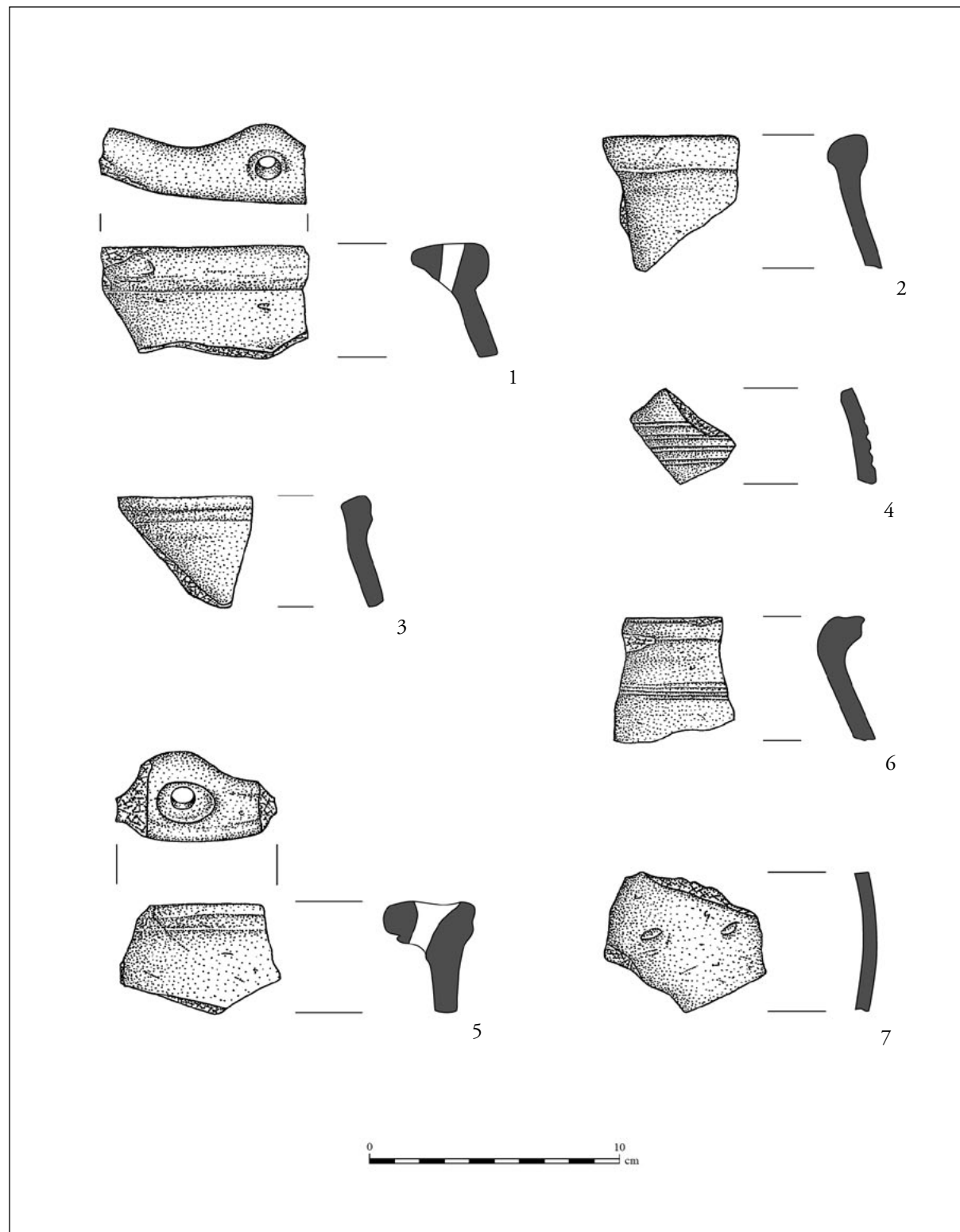

Fig. 6: 1–7: Finds from Feature 166 — 6. kép: 1–7: A 166. objektum leletei

¹ I thank Dr. Mária Wolf for allowing me to use for publication this not yet published find and also for reviewing my study. The Árpadian Age house is to be published by her in the present volume.

² I made the *in situ* lifting and conserving of the Mill Game together with chief restorer Teréz Vidovics (Móra Ferenc Museum).

³ The depth of the cracks became visible after we broke the surface of the floor around the game.

fill. The pressure of the soil made the surface uneven and deformed. The size of the board game was around 30x40 cm.⁴

“IN SITU” LIFTING OF THE MILL GAME

Because of the poor physical state of the floor we had to think over the method of lifting.⁵ We were afraid that, because of the statically weakened floor, the find would crack or fall apart. Another problem we met was that in the course of breaking the surface around the find, use of tools would cause vibrations, as a consequence of which the hard floor could get even more retiated along the cracks. The latter could deepen and edges of the lifted surface could break down. All these would eventually perish the board game. It was hopeless to use spatula for breaking the surface, which became hard as concrete. So, only the use of “rough” tools could be thought of. We considered the idea of conservation on the spot, but ruled it out, because it would have caused difficulties in further treatment of the find. (I shall discuss it in details dealing with impregnation.) Anyhow, it was necessary to firm the part of floor in question before breaking the surface around it, to prevent further damages. We needed a method and materials that for the most part were reversible and could be easily removed in the process of work and further treatment in the restoration laboratory. These methods and materials should not influence the process of conservation, but give the necessary physical stability to the Mill Game during the breaking of the surrounding surface and during the transportation to the restoration laboratory. We found that the most suitable would be to use the aqueous solution of CMC-Na.⁶ Its advantage is that it does not need any organic solvent, can be easily treated and well applied in dry conditions. For strutting we used gauze sheets and bands. We placed sheets and bands impregnated with the aqueous solution of CMC-Na⁷ on the surface we wanted to lift, so that the edges of the sheets would

cover each other. In this way gauze sheets laid in one layer proved to be satisfactory to provide necessary set-up for the block of soil we planned to lift (Fig. 1: 3).

After the evaporation of the moisture from the gauze sheets impregnated with adhesive material, the support became strong enough to start removing the earth around the Mill Game. The soil was very hard, so spatulas were of no use. Even the spade proved to be “too sophisticated” a tool for breaking the surface. So – having no other choice – we had to implement a drastic method, using hammer and chisel. The idea of firming the surface before breaking the soil around the game, proved to be fruitful. The method seemed to be drastic, because when we speak about cleaning and lifting a find, the tools that come to our mind are spatula, lancet and brush. However, we were effective with breaking the surface surrounding the board game, and moved on with the chisel along the edges of the gauze sheets impregnated with aqueous solution of CMC-Na sometimes using also spade. As a result of this exhausting operation we succeeded in removing the soil about 30 cm from the edge of the struted area getting 15 cm deep. In this way we got enough space for further steps (Fig. 1: 4). The floor was thin (about 0.5 mm), so for preserving the physical state of the *in situ* object we decided to lift part of the soil under the floor together with it, about 18–20 cm deep. Adequate thickness gave further physical stability to the long suffered find.

After that we could start to build the strengthening structure around the Mill Game. We used traditional plaster bandage in 2–3 layers.⁸ We left a 5 cm wide fragment of the floor around the find, so the bandage could easily stick to the side of the Mill Game. We folded the lower and upper edges of the bandage some centimetres wide onto the surface of the object. In some places we folded it under the object, thus providing a chance to lift the heavy object as one piece from its original place (Fig. 2: 1). Earlier we have covered the surface with gauze sheets used for strengthening, so there was no danger of the plaster bandage getting into

direct contact with the surface of the board game, thus we did not have to apply special isolating material.⁹ After the stiffening of the plaster bandage, using the tools mentioned above (hammer, chisel, spade) we succeeded in the separation of the floor fragment from the subsoil. With the help of two excavation workers we turned the *in situ* object and placed it onto a stable support, a drawing board.¹⁰ Before the turning we placed sponges, polyethylene bubble wrap¹¹ on the drawing board, and fixed the object turned upside down to the support with adhesive tape. In this way, the object did not slide down from the solid base. Pieces of sponge and bubble wrap eased the vibration during the transportation. After successful transportation of the game to the restoration laboratory, we could start the conservation work.

PROCESS OF CONSERVATION

As a first step, we thinned the layer of soil on the backside of the object lifted *in situ*. After that its weight decreased significantly, it became movable and could be handled easily. In the process of thinning we moistened the soil, because spatula was hardly capable of cutting the hardened earth. At the same time we had to be aware of animal burrows, in order to prevent the disturbed, powdery soil to stream out. Luckily, the burrows did not touch the level of the floor, so the surface of the board game did not get damaged. Because of the uneven character of the surface we had to be careful and keep the average of 5 cm thickness. After that we started the conservation from the backside. This was made by alcoholic solution of first a 3–4%, later by less diluted PVB.¹² At the same time we strengthened the object with gauze bands, during the fixing of which we also used alcoholic solution of 3–4% PVB (Fig. 2: 2). This is the point when I return to the idea of not making impregnation at the spot (on the excavation). If we had done the impregnation on the spot, the advantage enjoyed at the field would

have turned into a disadvantage in the restoration laboratory, because in this case we could not moisture the earth impregnated with plastic material. In this case there would not have been any possibility to make the task easier and the removal of spare earth would become impossible. Restorer has to consider not only the appropriate method suitable for the completion of the task in the field, but also to think over what steps will be necessary in the process of later work, what kind of material should be used.

After we succeeded in conserving and strengthening the backside, the impregnation of the floor surface could have been started. Before turning the object, we placed on its back a 3 cm thick Hungarocell-nikecel¹³ sheet, that later served as final base. This not too rigid sheet provided that the slightly uneven backside of the object lie evenly on the relatively flexible support. It is simple to handle the Hungarocell-nikecel sheets, to cut them in the desired shape and size and it is convenient to use them as final base. Before we have chosen the Hungarocell-nikecel sheet, we made an attempt to solve the temporary strengthening with polyurethane foam, but this was not successful because of the significant shrinkage of the material. I would like to note here that during the formation of the support made of polyurethane foam¹⁴ we used ozone free foam material obtainable in trade. It is highly recommended for use: it is environment friendly, but a great disadvantage is that it is highly shrinkable. We were taken aback learning that in one week its surface extension lost around one third. That is to say, it was not suitable for base. We filled relatively large holes in the surface (remaining in the space between the Hungarocell-nikecel sheet and the backside) with silicone gum used in the building industry for packing fissures and cracks (TOPSIL, a product with transparent trade-name) (Fig. 2: 3).¹⁵

After turning the object in regular position, we started to remove elements of temporary strengthening. It was easy to separate plaster bandage from the side of the object. We succeeded in removing gauze sheets impregnated with aqueous solution of CMC-

⁴ After inventoring and processing, the find material of the excavation will be kept in the Archaeological Collection of the Tornyai János Museum. Inv.no. 2012.1.1120.

⁵ Objects can be lifted out of earth in three ways. In the first case we build some kind of solid support around the find. In the second case we make a strutting in order to keep the object together and to prevent the fragments from falling apart. According to the third method we impregnate the find with some kind of stiffening material in order to lift it hurtlessly. When applying the latter method we have to be aware of the fact that material introduced inside of the object is not reversible, so we cannot eliminate the material later when it becomes necessary (CRONYN 1996, 11–22).

⁶ Carboxymethyl Cellulose-Na. It is well solved in cold water.

⁷ In the case of struttings directly joining the find we can use only materials that can be removed without any damage to the object.

⁸ In pharmacies they sell bandage impregnated with synthetic resin that also provides strong set-up. Its great advantage comparing to traditional plaster bandage is that it stiffens also among chilly and humid conditions as a consequence of forming three-dimensional network.

⁹ In all cases when we use plaster bandage, plaster, polyurethane foam etc. we have to put isolating material between the object and the material used for strengthening, so that the surface would not be damaged in the course of removing the auxiliary materials.

¹⁰ It made sense to turn the object, because in the restoration laboratory we had to start the thinning from the backside. A further argument was that the object lifted *in situ* was open on this side, so the earth could not stream during transportation.

¹¹ Polyethylene foil is not toxic, but is art object-friendly and can be well used for packing and protection against dust.

¹² Polyvinil Butiral, abbreviation: PVB. Powder form compound, we use its alcoholic solution. Trade-name: Mowital B 30H.

¹³ Polistrol foam material, abbreviation: PS. Its trade-name is Hungarocell.

¹⁴ Polyurethane foam material, abbreviation: PUR-foam. It stiffens under air humidity. Foams are sensible to light, they are not stable.

¹⁵ Topsil is a transparent, one-component, acetic acid based silicon jointing lute. It resists aging, ultraviolet radiation, ozone. Time for forming three-dimensional network: 1–2 mm/24 hours. One-component silicon gum lutes available in regular trade form three-dimensional network under air humidity. They form three-dimensional network as a result of presence of acids, neutral or alkaline catalysts (TÖRÖK 1991, 60).

Na, used for strengthening, by moistening.¹⁶ During reconstitution we had to keep in mind that alcoholic solution of PVB used for impregnation produced precipitation when moistened, and appears at the surface as white fur. Because of that we waited until the alcohol used for the PVB completely evaporated, and thus the plastic material used could stiffen completely. We wanted to avoid the immoderate use of moistening, so instead of soaking in plenty amount of water we used high pressure washer. This implement produced necessary moisture for the reconstitution of CMC-Na, but the surface got only little moisture, so we needed only a short time to get it dry before conservation. Impregnation of the moisture-free surface went on also with 3–4% alcoholic, while in the following we used less and less undiluted solution. Conservation material accumulated on the surface was removed by alcohol.

The successfully conserved, physically stable Mill Game was included into a varnished wooden box made on size out of deal. This makes the transportation and storing of the object easy and safe (Fig. 2: 4–5). Wooden casket is an aesthetic way of storing. If we

replace its cover with a glass or Plexiglas, protecting it from dust and heat, it could be used for exhibition. The casket protects the object from damages, the relatively flexible support kill a part of the vibrations caused by moving. Due to the aging of the polymer used for impregnation, polymer chains can break and become more and more gluey, thus the surface could bind dust and pollution from its environment (TÍMÁRNÉ BALÁZSY 1993, 252–254). Immoderate moisture or high humidity and temperature and their sudden oscillations can cause damages and premature aging. That is why both during storing, both at the exhibition, extreme and suddenly changing climatic conditions should be avoided. Storing box made of wood can get twisted, deformed and suffer biological damage as a result of too high humidity and temperature and under sudden oscillations of temperature. These effects can physically damage the casket, the material can crack which would lead not only to aesthetic changes, but also to the damage of the Mill Game (JÁRÓ 1991, 101–103).

Translated by Valéria Kulcsár

REFERENCES

- CRONYN 1996 Janey M. Cronyn: *Régészeti leletek konzerválásának alapjai*. Tankönyv. Szerk.: Tímárné Balázs Ágnes, Budapest 1996.
- ENDREI–ZOLNAY 1986 Endrei Walter – Zolnay László: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Budapest 1986.
- FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979 Feld István – Jakus László – László Csaba: *Csővár*. StudCom 1979, 7–62.
- GEREVICH 1966 Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GÖMÖRI 1972 Gömöri János: *A sárospataki r. k. plébániatemplom kőfaragó- és kőelhelyező jelei*. Magyar Műemlékvédelem 1972, 161–174.
- JÁRÓ 1991 Dr. Járó Márta: *Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban*. Általános jegyzet. Budapest 1991.
- MÉRI 1964 Méri István: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*. RégFüz 1964, 1–82.
- MOSKOVSKY 2004 Moskovszky Éva: *Ősi játékok. Játsszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matuz Edit – Ridovics Anna, Budapest 2004, 15–28.
- TÍMÁRNÉ BALÁZSY 1993 Dr. Tímárné dr. Balázs Ágnes: *Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása*. Tankönyv. Műszaki szerk.: Regős Gabriella, Budapest 1993.
- TÖRÖK 1991 Török Klára: *Szerves és műanyag kémiai ismeretek*. MNM restaurátorképzés jegyzetei. Budapest 1991.
- ZOLNAY 1975 Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán*. Budapest 1975.

EGY ÁRPÁD-KORI MALOMJÁTÉK KONZERVÁLÁSÁNAK KÉRDÉSEI ÉS TAPASZTALATAI

DOBÓ Bernadett

BEVEZETÉS

Az ember már kicsi gyermekkorától kezdve játszik. Játsszik az őt körülvevő tárgyakkal, eszközökkel, akár egy darab fával, kővel, bármilyen tárggyal, ami a környezetében található. Játékokat alkot, melyek fejlesztik készségeit, pallérozzák elméjét. De a játék nem csak a gyerekek privilégiuma. Az embernek megvan a képessége arra, hogy különböző, elmét csiszoló stratégiai játékokat találjon ki.

A malomjáték taktikai, táblás társasjáték. Szabályai nem bonyolultak és a sémáját nagyon egyszerű elkészíteni. Porba, homokba egy fadarabbal is bele lehet karcolni, bábunak bármi megfelel — kavicsok, magok —, ami az ember keze ügyébe kerül. A malomjáték vonalas ábrái már az ókori Egyiptomból, I. Ramszesz idejéből (Kr. e. 14. század) is ismertek és az Akropolisz lépcsőjén is megtalálhatók (ENDREI–ZOLNAY 1986, 58–59). Franciaországban a paleolitikumtól kezdve előfordulnak barlangi véseteken, az írországi lápi leletek között pedig egy fából készített játéktábla is előkerült (Kr. u. 10. század) (MOSKOVSKY 2004, 26–27, I. tábla 4, II. tábla 3). A malomjáték sematikus ábrája nemcsak játékként, hanem szimbólumként is előfordul. Megtalálható Nagy Károly aacheni márványtrónjának oldalán, valamint a Sutton Hoo-i népvándorlás kori fejedelem kenotáfiumában az övcsaton, a hatalom jelképeként (MOSKOVSKY 2004, 20). A játék számos vonalas és gödrös változatát játszották a középkorban, rajzos sémáit megtalálhatjuk magyarországi várak, templomok tégláiba, kőveibe karcolva, vésvé. Előfordul a sárospataki római katolikus templom pilléreire karcolva (GÖMÖRI 1972, 172–173), továbbá az Orosháza melletti Kardoskút határában fekvő „Hatablaki kápolna” falazótégláin is (MÉRI 1964, 7). A Pest megyei Csőváron egy nagyméretű, lapos kőbe karcolt malomjáték (FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979, 34–36), a budai vár feltárása során pedig egy könyöklőbe

karcolt játék rajza látott napvilágot (GEREVICH 1966, 347, XXVII. tábla, 3. kép). A visegrádi, az egri és az esztergomi vár feltárása során szintén előkerültek kőbe, téglába vésett, karcolt sémák (ZOLNAY 1975, 231).

A Hódmezővásárhely–Gorzsá, X. homokbánya lelőhelyen a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke által 2009-ben végzett megelőző feltárás egyik Árpád-kori házában két, padlóba karcolt malomjáték maradványa került elő. Az ásatásvezető régész, dr. Wolf Mária kérésére felmerült a gondolata annak, hogy a malomjátékokat „in situ” emeljük ki és konzerváljuk, így őrizve meg azokat az utókor számára.¹

A MALOMJÁTÉK KEZELÉS ELŐTTI ÁLLAPOTA

A két, padlóba karcolt malomjáték (1. kép 1) különböző állapotban volt, amikor a helyszínrre érkeztünk.² A mostoha időjárási körülmények következtében a leletek erősen sérültek, többször eláztak, majd a nyári forróság miatt hirtelen kiszáradtak. Ennek következtében a padlóba mélyített vonalak kontúrjukat veszítették, az agyagos talaj az esőzéseket követő hőség hatására megrepedezett, a föld nagyon keménnyé, repedezetté, sérülékennyé vált, a leletek súlyos fizikai károsodást szenvedtek. A malomjátékok szemrevételezése után — a terepen lévő régész kollégával egyeztetve — úgy döntöttünk, hogy nincs értelme mindkét játékot „in situ” felszedni, csak a jobb állapotban megmaradt táblajátékot (1. kép 2) emeljük ki a padló egy minimális részletével együtt, mert a másik kontúrjai annyira elmosódottakká váltak, hogy annak impregnálása értelmetlenné vált. A járósíntbe karcolt, kevésbé sérült — felszedésre váró — lelet felülete szétszáradt, hálósan megrepedezett, több, a mélyebb rétegeket is érintő repedés keletkezett rajta.³ A játék felületének egyenletlensége a járósínt használata, illetve az arra

¹ Köszönöm dr. Wolf Mária régésznek, hogy hozzájárult a még publikálatlan anyag közléséhez, továbbá hogy tanulmányomat lektorálta. Az Árpád-kori házat dr. Wolf Mária ásatásvezető ugyanebben a kötetben publikálja.

² A malomjáték „in situ” kiemelését és konzerválását Vidovics Teréz főrestaurátorral (MFM) végeztem.

³ A táblajáték körbontását követően vált láthatóvá a repedések mélysége.

¹⁶ CMC-Na (Carboxymethyl Cellulose-Na) can be easily redissolved by moisturing with water.

nehezedő betöltés súlyából adódhatott. A talajnyomás hatására a felülete egyenetlenné vált, torzult, deformálódott. A táblajáték méretei: körülbelül 30x40 cm.⁴

A MALOMJÁTÉK „IN SITU” KIEMELÉSE

A padlórézlet rossz fizikai állapota miatt át kellett gondolni, hogy milyen módszerrel történjen a kiemelés.⁵ A fizikai károsodások következtében statikailag meggyengült padlórézlet kiemelésénél tartottunk attól, hogy a lelet megroppan, illetve darabokra hullik. Felmerült az a probléma is, hogy a kemény padló a játék körbontása közben a szerszámok használatát során keletkező rezgések következtében a repedések mentén tovább hálósodhat, a repedések mélyülhetnek, valamint a körbontás szélei rögzítve kiválhatnak a padló felületéből, végső pusztulásra ítélve a malomjátékot. A lelet spaklival történő bontása teljesen reménytelen volt, mivel a padló szinte betonkeménységűvé vált. Így csak a „durva” szerszámok használata jöhetett szóba a munkavégzés folyamán. Felmerült a gondolata a helyben elvégzett konzerválásnak is, de ezt a lehetőséget végül elvetettük, mivel a későbbiekben nehézséget okozott volna a lelet további kezelésénél. (Erre az impregnálás során térek ki részletesebben.) Azonban a körbontás előtt mindenképpen szükséges volt a padlórézlet megerősítése, hogy a további sérüléseket megelőzzük. Olyan módszerre és anyagokra volt szükségünk, amelyek jórészt reverzibilisek, a restaurátor műhelyben történő munka és további kezelések során könnyen eltávolíthatóak, a konzerválás menetét nem befolyásolják, ellenben megfelelő fizikai stabilitást adnak a malomjátéknak mind a körbontás, mind pedig a restaurátor műhelybe szállítás során. Erre a célra a CMC-Na vizes oldatát találtuk a legmegfelelőbbnek.⁶ Előnye, hogy semmilyen szerves oldószert nem igényel, könnyen kezelhető, valamint száraz körülmények között jól alkalmazható. A megerősítéshez gézlapokat és csíkokat használtunk. A CMC-Na vizes oldatával⁷

átitatott lapokat és csíkokat úgy helyeztük el a kiemelni kívánt felületen, hogy azok szélei fedésbe kerüljenek, így az egy rétegben rakott gézlapok elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy megfelelő tartást biztosítsanak a kiemelésre szánt földtömbnek (1. kép 3).

A kötőanyaggal átitatott gézlapok nedvességtartalmának elpárolgása után a megerősítés elég erőssé vált ahhoz, hogy elkezdjük a malomjáték körüli föld eltávolítását. Mivel a talaj igen kemény volt, spaklival nem boldogultunk. Ebben az esetben még az ásó is „túl finom” célszerszámnak bizonyult a bontáshoz. Így drasztikus megoldásként — mivel más lehetőségünk nem maradt —, a véső és kalapács párosítása került nemcsak szóba, hanem alkalmazásra is. Az az elgondolás, hogy a körbontást megelőzze a felületi megerősítés, helyesnek bizonyult. A drasztikusnak tűnő — hiszen az embernek egy lelet kibontása és felszedése során a spakli, szike, spatula és ecset jut elsősorban az eszébe —, de hatékony körbontás során a CMC-Na vizes oldatával átitatott gézlapok szélei mellett haladtunk körbe a vésővel, néha a „finomabb” célszerszámmal — jelen esetben az ásót — használva. A fásasztó és verejtéket követelő művelettel a megerősített terület szélétől körülbelül 30 cm távolságra és 15 cm mélységben távolítottuk el a környező földet, hogy a további műveletek elvégzéséhez megfelelő hely álljon rendelkezésünkre (1. kép 4). Mivel a padló vékony volt (körülbelül 0,5 cm vastagságú), az „in situ” fizikai állapotának megtartása érdekében úgy döntöttünk, hogy a padlórézlettel együtt az alatta lévő talaj egy részét is kiemeljük körülbelül 18–20 cm mélyen. A megfelelő vastagság további fizikai stabilitást adott a fizikailag meggyötört leletnek.

Ezután következhetett a megerősítés építése a malomjáték köré. A támasz megerősítéséhez hagyományos gipszpólyát alkalmaztunk, 2–3 rétegben.⁸ A lelet körül körülbelül 5 cm szélességben meghagytuk a padló egy részletét, így a pólya könnyen hozzátapadt a malomjáték oldalához. A pólya alsó és felső széleit néhány centiméter szélességben a tárgy felületére, illetve a tárgy alá hajtottuk be, ezzel is elősegítve azt, hogy a nagy súlyú malomjátékot jó eséllyel emeljük ki

egyben az eredeti helyéről (2. kép 1). Mivel a felületet már korábban befedtük a megerősítésre használt gézlapokkal, ezért nem állt fenn az a veszély, hogy a gipszpólya közvetlen érintkezésbe kerül a táblajáték felületével, így izoláló anyagot nem alkalmaztunk.⁹ A gipszpólya megkeményedése után a jól bevált kalapács, véső, ásó triumvirátus segítségével sikerült — komoly küzdelem árán, mely a talaj betonhoz, kőhöz hasonlítható állagából fakadt — a megerősített padlórézletet egyben, sértetlenül elválasztani az altalajtól. Két ásatási munkás segítségével az „in situ”-t átfordítva szilárd alátámasztásra helyeztük.¹⁰ Az átfordítás előtt a rajztáblára szivacsokat, légbuborékos PE (polietilén)¹¹ fóliát helyeztünk, és az átfordított leletet ragasztószalaggal erősítettük az alátámasztáshoz. Így szállítás közben a tárgy nem csúszott le a szilárd alapról, és a rázkódás következtében bekövetkező rezgéseket a szivacsdarabok és a légbuborékos fólia csökkentette. A malomjáték restaurátor műhelybe történő sikeres szállítása után következhetett a konzerválás.

A KONZERVÁLÁS FOLYAMATA

Első lépésként az „in situ” kiemelt lelet hátoldalán elvékonyítottuk a földréteget, így súlya nagymértékben csökkent, mozgathatóvá, könnyen kezelhetővé vált. Az elvékonyítás során a földet nedvesítettük, hiszen a kemény talajt a spakli nehezen „fogta”, viszont a munkafolyamat közben figyelni kellett az állatjáratokra, hogy a bolygatott, porhanyós föld ne peregjen ki. Szerencsére az állatjáratok nem érintették a padló szintjét, így a malomjáték felszíne nem szenvedett sérülést. A játék felszínének egyenetlensége következtében a földréteg elvékonyítása során ügyeltünk arra, hogy az átlagosan 5 cm vastagság megmaradjon. Ezután következhetett a hátoldaltól történő konzerválás, amely eleinte 3–4%-os, majd egyre tömönyebb PVB¹² alkoholos oldatával történt, illetve a gézcsíkokkal történő megerősítés, amelynek rögzítésénél szintén 3–4%-os PVB alkoholos oldatát alkalmaztuk (2. kép 2). Itt térnék vissza arra, hogy miért vetődött fel annak a gondolata, hogy a

terepi munkánál az impregnálás ne történjen meg. Amennyiben az átítást elvégeztük volna a helyszínen, a terepi előny a restaurátor műhelyben hátránnyá változott volna. A műanyaggal átitatott földet ugyanis nem lehet nedvesíteni, hogy ezzel megkönnyítsük a bontást, így a restaurátor műhelyben gyakorlatilag lehetlenné vált volna a felesleges földmennyiség eltávolítása. A terepi munkánál a restaurátornak nem csak azt kell átgondolni, hogy a pillanatnyi helyzetben milyen módszer megfelelő az adott munka elvégzéséhez, hanem azt is, hogy a későbbi munkafolyamatok során milyen lépések szükségesek, milyen anyagok kerüljenek alkalmazásra.

Miután a hátoldali konzerválás és megerősítés sikeresen befejeződött, következhetett a padló felőli oldal impregnálása. Az „in situ” megfordítása előtt a hátoldalra egy 3 cm Hungarocell-nikecel¹³ lap került, amely a későbbiek során végleges alátámasztásként szolgált, így a nem túl merev lap biztosította, hogy a felületen lévő kisebb egyenetlenségek következtében a hátoldal felfeküdjön a viszonylag rugalmas alátámasztásra. A Hungarocell-nikecel lap kezelése egyszerű, könnyen méretre szabható, és végleges támasznak is megfelel. Mielőtt a Hungarocell-nikecel lapra esett a választásunk, megpróbáltuk poliuretán habbal megoldani az ideiglenes alátámasztást, azonban ez nem járt sikerrel az anyag nagymértékű zsugorodása miatt. Itt jegyezném meg — és ajánlom mindenki figyelmébe —, hogy a PUR-habos¹⁴ alátámasztás során a kereskedelmi forgalomban kapható ózonmentes habanyagot használtunk, amelynek természetesen nagy előnye a környezet kímélése, de nagyon nagy hátránya, hogy erőteljesen zsugorodik. A felhasznált habanyagnak legnagyobb megdöbbenésünkre 1 hét alatt körülbelül egyharmadával csökkent a felületi kiterjedése. Így végleges alátámasztásként semmiképpen nem felelt volna meg. A nagyobb felfekvési hiányokat — amelyek az alátámasztásként szolgáló Hungarocell-nikecel lap és a hátoldal között maradtak — az építőiparban használatos rések, repedések tömítésére használatos szilikongumival¹⁵ (TOPSIL transzparens márkanévű termék) töltöttük ki (2. kép 3).

⁴ A feltárási leletanyaga a leltározás befejezését és a feldolgozást követően a Tornyai János Múzeum Régészeti Gyűjteményébe kerül. Ltsz.: 2012.1.1120.

⁵ A tárgyak földből történő kiemelésének háromféle módját alkalmazhatjuk. Első esetben a lelet köré valamilyen szilárd támasztékot építünk. Második esetben a tárgy vagy a töredékek összetartása érdekében olyan megerősítéshez folyamodunk, amely megakadályozza a töredékek széthullását. A harmadik módszer, hogy a leletet — az épségben történő kiemelés érdekében — valamilyen szilárdító anyaggal itatjuk át. Utóbbi alkalmazásakor tisztában kell lennünk azzal, hogy a tárgy belsejébe bevitt anyag nem reverzibilis, a későbbiek során akkor sem tudjuk a tárgyból eltávolítani, ha az szükséges lenne (CRONYN 1996, 11–22).

⁶ Karboxi-metil-cellulóz-Na, rövidítése: CMC-Na. Hideg vízben kitűnően oldódik.

⁷ A lelettel közvetlenül érintkező megerősítések esetében csakis olyan anyagokat használhatunk, amely szerek a tárgy felületéről annak károsodása nélkül eltávolíthatóak.

⁸ Patikában kapható a műgyantával átítatott pólya, amely szintén erős tartást biztosít. Nagy előnye a hagyományos gipszpólyával szemben, hogy hűvös és nedves körülmények között is gyorsan szilárdul a térhálósodás következtében.

⁹ Amikor gipszpólyát, gipszet, PUR-habot (poliuretán habanyag) stb. használunk, minden esetben izoláló anyagot kell helyezni a tárgy és a megerősítésre használt anyag közé, hogy amikor a későbbiek során eltávolítjuk ezeket a segédanyagokat, a felület ne károsodjon.

¹⁰ Az átfordítás azért volt ésszerű, mert a restaurátor műhelyben az elvékonyítást mindenképpen a hátoldaltól kellett elvégezni, valamint ezen az oldalon nyitott az „in situ”, így szállítás közben a föld kipotyogása sem volt lehetséges.

¹¹ A polietilén fólia (PE) nem mérgező, műtárgybarát, csomagolásra, por elleni védelemre kitűnően használható.

¹² Poli(vinil-butirál), rövidítése: PVB. Por alakú vegyület, alkoholos oldatát használtuk. Márkanéve: Mowital B 30H.

¹³ Polisztirol habanyag, rövidítése: PS. Kereskedelmi forgalomban Hungarocell márkanéven ismert.

¹⁴ Poliuretán habanyag, rövidítése: PUR-hab. Légnedvesség hatására szilárdul. A habok fényre érzékenyek, nem stabilak.

¹⁵ A Topsil transzparens egykomponensű, ecetsav bázisú szilikon fugatömítő. Ellenáll az öregedésnek, az ultraibolya-sugárzásnak, az ózonnak. Térhálósodási idő: 1–2 mm/24 óra. Az egykomponensű — kereskedelmi forgalomban kapható — szilikongumi hézagfűtő szobahőmérsékleten a légnedvesség hatására térhálósodnak. Térhálósodásuk a savak, semleges vagy lúgos katalizátorok jelenlétének következménye (TÖRÖK 1991, 60).

Az átfordítás után következett az ideiglenes megerősítések eltávolítása. A gipszpólya könnyen elvált az „in situ” oldalától. A CMC-Na vizes oldatával átitatott, megerősítésre használt gézlapokat, amelyek a megrepedezett felületet tartották össze, nedvesítéssel sikerült eltávolítani.¹⁶ A visszaoldásnál figyelembe kellett venni, hogy az átitatáshoz használt PVB alkoholos oldata nedvesség hatására csapadékot képez, amely fehér lepedékként jelentkezhet a felületen. Ezért megvártuk, hogy a PVB-hez használt alkohol teljes mértékig elpárologjon, és az így bevitt műanyag teljesen megszilárduljon. A visszaoldáshoz szükséges nedvesítés túlzott használatának elkerülése érdekében a bő vízzel történő áztatás helyett a gőzborotva használata bizonyult célszerűnek. Az eszköz megfelelő nedvességet produkált a CMC-Na visszaoldásához, ellenben a felület kevés nedvességet kapott, így rövid idő elegendő volt ahhoz, hogy a konzerválás előtt gyorsan megszáradjon. A nedvességtől mentes felület átitatása szintén PVB 3–4%-os alkoholos oldatával történt, amit a későbbiek során egyre töményebben alkalmaztunk. A felületen felgyülemlett konzerváló anyagot alkohollal sikerült visszatörölni.

A sikeresen konzervált, fizikailag stabil malomjáték fenyőből készített, méretre gyártott, lakkozott fadobozkába került, ami megkönnyíti és biztonságossá

teszi mind a tárgy szállítását, mind raktározását (2. kép 4–5). A fadoboz esztétikus, fedelét plexi- vagy üveglapra cserélve kiállításban is alkalmas tárolóeszköz, amely óvja a porosodástól és a hőtől a malomjátékot. A doboz véd a fizikai sérülésektől, a viszonylag rugalmas alátámasztás a mozgásokból származó rezgések egy részét elnyeli. Az impregnáláshoz használt polimer öregedésének következtében a polimer láncok töredezhetnek, így egyre ragacsosabbá válhatnak, és a felület egyre több port, szennyeződést köthet meg a környezetéből (TÍMÁRNÉ BALÁZSY 1993, 252–254). A túlzott nedvesség vagy a magas páratartalom és hőmérséklet, illetve ezek hirtelen ingadozásai az oldószeres konzerváló anyag károsodását, idő előtti öregedését okozhatják, ezért mind a raktározás, mind a kiállításon történő bemutatás során kerülni kell a szélsőséges és hirtelen változó klimatikus viszonyokat. A fából készült tároló doboz a túl magas páratartalom és hőmérséklet, valamint a hirtelen bekövetkező hőingadozások hatására vetemedhet, deformálódhat, biológiai károsodást szenvedhet, ezeknek a hatásoknak a következtében fizikailag sérülhet, az anyag megrepedhet, ami nemcsak esztétikai változásokat vonhat maga után, hanem a malomjáték sérülését is eredményezheti (JÁRÓ 1991, 101–103).

Dobó Bernadett

Móra Ferenc Múzeum

6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

E-mail: berni.dobo@gmail.com

¹⁶ A CMC-Na (carboxi-metilcellulóz-Na) vízzel való nedvesítéssel könnyen visszaoldható.

Fig. 1: 1: Mill Games scratched into the floor; 2: damaged Mill Game before lifting; 3: strengthening the surface with gauze sheets before breaking the surface around the game; 4: Mill Game after breaking the surface around it, after the strengthening of the surface — 1. kép: 1: A padlószintbe karcolt malomjátékok; 2: a felszedésre váró, sérült malomjáték; 3: a felület gézlapokkal történő megerősítése a körbebontás előtt; 4: a körbebontott malomjáték a felület megerősítése után

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ÍRÓKÁSOK

NAGY Vera

„Abhoz, hogy valaki jól megtanuljon korongozni, legkevesebb tíz esztendő kell,
de a díszítés a legnehezebb, mert abhoz születni kell.”
(Vékony Sándor)

BEVEZETÉS

A hódmezővásárhelyi fazekas kisműhelyekben született kerámiák szignálása nagyobb mértékben csak az 1920-as évektől terjedt el. A 20. században készült darabok alján legtöbb esetben a műhelytulajdonos neve szerepel. Ez azonban gyakran nem azonos készítőjével, díszítőjével, és ez jellemző napjainkban is. Népművészeti zsűri alkalmával sem mindig egyértelmű, hogy kinek a munkájával van dolgunk. A gyakorlatban ugyanis egy fazekas általában maga korongozik, de néhányan korongost alkalmaznak, írókásokból gyakran több is dolgozik egy műhelyben, van ahol külön engóbos önti be az edényeket, a kemencét pedig más fazekas rakja be. Így az is előfordul, hogy a nevével forgalomba kerülő tárgy készítése során egyetlen munkafolyamatot sem maga végez a műhelytulajdonos fazekas.

Természetesen egy jól megformált kerámia önmagában is szép, a népi kerámiaformák azonban az évszázadok során nem sokat változtak. Ami változott, az a díszítés, hiszen az a hagyományok tiszteletben tartása mellett is a végtelenségig variálható. Ezért a népi cserépedényeken elsősorban a díszítés az, ami megfogja a szemlélőt, a vásárlót.

A mázas kerámiát készítő központokban jellegzetes és hagyományos díszítési mód az írókázás, amely egy sajátos, erre a célra kialakított eszközzel, a cserépből készült írókával történik. Banga Sándorné, jeles vásárhelyi írókás így fogalmazta meg a forma és díszítés kapcsolatát: „a fazekas munkának az írókázás a lelke, a forma pedig a teste.”¹ Az írókások azonban legtöbbször háttérbe szorultak, nevük ismeretlen maradt a közönség előtt, míg sok fazekas az ő munkájuknak köszönhetően ért el sikereket. Ezen a méltatlan helyzeten próbál lehetőségeihez képest egy kicsit változtatni ez a dol-

gozat, azáltal, hogy rávilágít az írókások szerepére a vásárhelyi kerámia elmúlt két évszázados történetében.

AZ ÍRÓKÁZÁS MŰLTJA

A vásárhelyi fazekasságon belül az írókásoknak is megvan a maguk története, és ha ezt fel akarjuk vázolni, elsősorban azt kell számba venni, hogyan alakult helyzetük, megbecsültségük, kik voltak az írókások.

A 20. században, ha írókásokról beszélünk, akkor elsősorban nőkre gondolunk, amit sokan hajlamosak a korábbi századokra is visszavetíteni. Ezzel kapcsolatban kevés adat áll rendelkezésünkre, alapvetően azonban két tényezőt kell figyelembe venni, a cserépedények szerepének alakulását, valamint a fazekasságot, mint céhes mesterséget.

A cserépedények szerepéről közismert tény, hogy a 19. században ezek használati edények voltak, így készítésüknél és vásárlásuknál a funkciónak való megfelelés elsődleges szempont volt, a díszítés csupán másodlagos. A 20. században már más a helyzet, a század elejétől a fazekasok megélhetésük érdekében egyre több díszedényt készítettek, ezek iránt nőtt a kereslet. Itt pedig — ahogy nevében is szerepel —, elsődleges szempont a díszítettség. Ezzel együtt a díszítést végző festő, írókás személye is felértékelődött.

A fazekasok céhe Vásárhelyen meglehetősen későn, 1848-ban alakult meg. A céhes iratokban sajnos nincs arra vonatkozó adat, hogy remeklésként mit kellett bemutatnia a legénynek. Úgy tűnik, nem is minden időben volt kötelező a remeklés. Erre Kiss Lajos is csak egy újságcikkre hivatkozva utal, hogy ugyanis a céhbeállók különböző konyhai és asztali edényeket készítettek remekül. A remeklés egy katlan edény

Fig 2: 1: In situ object strengthened with gauze sheets and bounded with plaster bandage; 2: backside strengthened with gauze after thinning the layer of soil; 3: supporting with Nikecel sheet and filling the leaks with silicon gum; 4–5: casket made of deal, for safe storing — 2. kép: 1: A gézlapokkal megerősített és gipszpólyával körbetekert „in situ”; 2: a gézzel megerősített hátoldal a földréteg elvékonyítása után; 3: a nikecel lappal történő alátámasztás és a hézagok kitöltése szilikongumival; 4–5: a fenyőből készült doboz a biztonságos tároláshoz

¹ Bangáné Mónus Mária: Íróka. Kézirat. Hódmezővásárhely 1977. Banga Sándorné Hódmezővásárhely jeles írókásainak egyike. Ennek a munkának minden szintjét volt alkalma kipróbálni, hiszen munkásságát a Majolikagyárban kezdte, majd az Agyagipari Szövetkezethöz dolgozott, megfordult kisműhelyekben is, végül önálló műhelyt nyitott. 1977-től vetette papírra tudását, élményeit, emlékeit a vásárhelyi fazekasságról, különösen pedig az írókázásról. Pontosan és részletesen rögzítette ennek minden mozzanatát, technikai tudnivalóját. Dolgozatában az általa használt legjellemzőbb motívumok rajzát is mellékelte.

elkészítéséből, beírásából és kitüzeléséből állt (KISS 1964, 355, 407). Ahogyan más mesterségek esetében, úgy itt is elvárás lehetett, hogy a mesterség gyakorlója minden munkafolyamatot, a gyártás teljes menetét el tudja végezni. A fazekas tehát az agyag előkészítésén, a korongoláson, az égetésen túl ismerje a díszítőtechnikákat is. A díszítést illetően ezt megerősíti Kiss Lajos gyűjtése (KISS 1964, 332).

„Ezelőtt a férfiak írták a virágokat, az asszonyok csak csöppöltek. Íráskor a tálasok segítettek egymásnak, és azon versenyeztek, hogy ki tud szebb virágot írni. Azt tartották, hogy itt mutatja ki a tálas a tudományát. Nem sajnálták a festéket, sem az időt, beírták az edényt jól, szépen, igaz, hogy egy hétig is eltartott az írás. Akkor az volt a jelszó: „tögye rá a kezit, mindönözze mög, öltöztesse föl, tenyereljen bele”, ami annyit jelentett, hogy csinálja meg jól, a hozzávalót ne sajnálja, díszítse föl szépen, és nagy virágokat írjon bele. A jó író tálast nagy tiszteletben tartották, jó híre elterjedt helybeli, vidéki cserepesek, kofák között egyaránt, a fiatalok máig is emlegetik. Ma már sok tálas írni se tud: íróasszonyokat fogadnak, kik nem a szépségre, jóságra vigyáznak, hanem hogy kevés festékkel mentül több edényt beírassanak.”

Utolsó mondata jelzi a változást, ugyanakkor a mondat második fele megkérdőjelezhető. Az íróasszonyok is arra törekedtek, hogy szépen díszítsék az edényeket, noha már más ízléssel, mint a korábbiak. Kiss Lajos mindezt az 1910-es évek első felében írta, amikor a fazekasok még többségében használati edényeket készítettek, de díszítésükben az Agyagipari Gyakorlóműhely hatására az ecsetes festés kezdett elterjedni. Ebben az időben nagyobb számban fordulhattak elő írókázni tudó fazekasok is, ahogy ezt például Plohn József fényképész korabeli, a fazekasság munkafolyamatait megörökítő felvételein láthatjuk (1. kép 1).

A fazekasmesterek írókázó tudományára Kresz Mária hoz konkrét példát a Maksa családdal kapcsolatos gyűjtése során. Maksa István (1840–1902) lányától, Maksa Judittól hallotta, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben Újvároson még a férfiak „virágoztak.” A fiatalabb testvér, Maksa Mihály (1851–1908) is tudott írókázni, de neki felesége és lánya segítettek be (KRESZ 1966, 118, 134).

Maksáék munkái azt is jól szemléltetik, hogy a használati edényekre nem tettek túlzottan gazdag díszítést. Ez néha csak csíkokból, pöttyökből állt, de a bödönök fekvő tulipánjai vagy a könnybutellák edényből kinövő tulipáncsokra sem volt nagyon bonyolult

minta. Díszítményeik nagyszerűsége éppen az egyszerű motívumok harmonikus összerendezéséből állt. A legtöbb 19. századi fazekas munkájára is elmondható, hogy a díszítés meglehetősen visszafogott, nem a motívumok halmozásával akartak hatni a vevőkre.

Noha a mestereknek ismerniük kellett a díszítőtechnikákat, a család nőtagjai is besegítettek, ezért már a 19. században előfordulhatott, hogy egy-egy ügyes kezű asszony nagyobb hírnévre tett szert ebben a munkában. Különösen ritka dolog, hogy nevét megörökíthette. Kresz Mária hívta föl a figyelmet arra az 1826-os zöld butellára, melynek szövege így szól: „Zsarkó Katalin írta ezt – ígyuk mög a szőlő levit dicsérjük a jézus nevét” (KRESZ 1983, 300).² Az „írás” itt a karcolásra vonatkozik, amely azonban, hasonlóan más korabeli butellákhoz, meglehetősen egyszerű (1. kép 2). Ez a darab rávilágít arra is, hogy az írás alatt eredetileg a díszítést értették.³ Az első évszamos, valóban írókás edény — egy butykoskorsó — szintén 1826-ból való a Tornyai János Múzeum gyűjteményében (1. kép 3).

A vásárhelyi kerámia történetében jól nyomon követhető az a fordulat, melytől kezdve a nők egyre nagyobb szerephez jutottak a díszítésben. Ez az időpont az Agyagipari Gyakorlóműhely 1898-as beindulásához köthető. Ennek célja a fazekasság megújítása volt, ahol kerámia szakoktatók és művészek segítettek új formák és díszítőtechnikák elsajátításában, így például a fazekasok feleségei és lányai itt ismerték meg az ecsettel való festést. Ez később széles körben elterjedt, használati tárgyakon, majd díszedényeken egyaránt. A kortárs Garzó Imre így írt erről (GARZÓ 1978, 200): „Az eképpen nekilendült tálasok családjainak nőtagjai — leginkább lányok — kaptak az alkalmon finomabb mázos edények festéssel való díszítésének megtanulására és gyakorlására, amit ízlés és színezés tekintetében még művészi tökélyre is vittek.”

Konkrét példával újra a Maksa család szolgál. Maksa István lánya, Judit, a 20. század első felében Újváros egyik legismertebb festőasszonya volt, aki a frissen megalakult gyakorlóműhelyben, fiatal lányként sajátította el az ecsetes festést. Naturalisztikus rózsacsokrai a köedények díszítéséhez hasonlíthatnak. Ezeket festette évtizedeken keresztül. Kresz Máriának 1955-ben még emlékezetből lerajzolta apja írókás mintáit, de ő maga ilyeneket nem használt (KRESZ 1966, 118).

A 20. század első felében már egyre kevesebb mester végezte maga az írókázást. A céhek megszűntével ez nem tartozott a mesterség kívánalmái közé, a díszedények iránti fokozódó igény pedig kifinomultabb ízlést,

biztos kezet, speciális tudást igényelt. A mester általában csak korongozott, égetés előtt pedig összehívott 5–6 írókást, akik néhány nap alatt beírtak egy kemence edényt. Ezek az asszonyok műhelyről műhelyre jártak, és fizetség ellenében festettek. Néhányan közülük a Majolikatelepen kaptak munkát, ottani fizetésük pótlására mentek a kisműhelyekbe dolgozni, ahová magukkal vitték a Majolikában ellesett mintákat is (NAGY 2008). A Majolikatelep 1912-es megalapítása, az ott gyártott díszműárun keresztül felértékelte az írókások tevékenységét, nagyobb megbecsülést hozott a legkiválóbbaknak.

A 20. század második felében, a Majolika államosításával gyökeresen megváltozott a helyzet, nemcsak, hogy itt alkalmazták a legtöbb írókást, de 1957-től gyakorlati képzésük is itt történt. A mesterség szakosodásával végleg szétvált a korongos és az írókás munkája.

ÍRÓKÁZÓ FAZEKASOK A 20. SZÁZAD KÖZEPÉN

A század közepére az önálló mesterek közül néhányan tudtak csupán írókázni, azonban ők is csak alkalmilag végezték ezt a munkát. A termelékenység érdekében nem volt kifizetődő, hogy nagyobb mennyiséget maguk írjanak, de legtöbbjük nem is tudta volna azon a szinten végezni, mint az írókás asszonyok. Az a néhány fazekas, aki maga is tudott írókázni, többnyire valamelyik kisműhelyben sajátította el a mesterséget a 30-as, 40-es években. Ide sorolhatók azok, akik később megkapták a Népművészet Mestere címet: Vékony Sándor, Mónus Ferenc és Mónus Sándor.

Vékony Sándor (1913–2000) nevelőapja, Csikós István mellett tanult bele a fazekasságba. Csikós István nem tudott díszíteni, ezért gyakran fogadott asszonyokat erre a munkára. Az inasként dolgozó Vékony Sándor önszorgalomból leste el a festést, majd maga is gyakran és szívesen besegített a díszítésbe. Bár egy inastól nem kérték számon, szerette ezt a munkát. Szorgalmának meg lett az eredménye: az 1928-as tanoncmunka kiállításon edényeivel első díjat nyert, amire még idős korában is nagyon büszke volt. A hitetlenkedő zsűrinek azonban a műhelyben is be kellett mutatnia tudományát, azt, hogy nemcsak az edények korongozását végezte egyedül, de a díszítést is (NAGY 1987, 29).

Vékony Sándor 1938-ban lett önálló. Nagyobb mennyiségű díszedény elkészítéséhez természetesen

neki is szüksége volt segítségre, de munkáinak egy részét még maga írókázta (2. kép). Az 1940-es évek elején négy festőlány és egy engóbos — későbbi felesége, Raffai Zsófia — dolgozott nála. A Majolika egyik legjobb festője, Varga Rózsi is eljárt hozzá díszíteni, akinek stílusa hatott a mesterre (NAGY 1987, 35). Vékony Sándor díszítésbeli tehetségét bizonyítja az is, hogy 1987-ben, amikor már nem dolgozott, kérésemre egy nagyméretű vázlatfüzetet telerajzolt pontos vonalvezetéssel, lendületes stílusban, az általa készített, főként csúcsi tányérok motívumaival.⁴

A Mónus család tagjai rajztehetségüket édesapjuktól, Mónus Sándortól örökölték. Felesége és lányai tőle tanultak díszíteni. Rajztehetségét legidősebb fia, Mónus Sándor (1909–1996) is örökölte, aki a kerámiakészítés mellett szobrászkodott, festett, valamint edényeinek egy részét maga írókázta (3. kép 2). Ebben a munkában segítségére volt testvére, Ilonka és Banga Sándorné. Öccse, Mónus Ferenc (1931–1999) szintén megtanult írókázni, melynek emlékét néhány tál őrzi (3. kép 1, 3). Munkáinak többségét azonban szintén Ilonka és Banga Sándorné, majd a 70-es évek második felétől felesége, Erdei Irén díszítette, aki férje mellett tanult meg festeni.

A főiskolát végzett keramikusok közül kevesen tanulták meg az írókázást. Ezen kevesek közé tartozott Probstner János, aki 1970-ben diplomázott az Iparművészeti Főiskola kerámia szakán, majd másfél évig néprajzot tanult az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Gyakran elkísérte Kresz Máriát gyűjtőútjaira, melyek során alaposan megismerte a magyar népi kerámia emlékanyagát. 1970-ben került Hódmezővásárhelyre, az Agyagipari Szövetkezet tervezőjeként, ahol feladatul kapta a vásárhelyi népi kerámia hagyományainak felújítását a szövetkezet által gyártott termékeken. Rövid idő alatt több száz mintát tervezett, legtöbbet tányérokra, melyeken a 19. századi, főként vásárhelyi népi kerámia motívumkincsét használta föl, ugyanazzal a nagyvonalúsággal és meleg színvilággal, amely a korai darabok sajátja (4. kép 2–3). A mintadarabokat saját kezűleg írta be, később a szakmában kiváló írókás hírnévre tett szert. Az általa tervezett darabokon szerepel a PJ monogram, melyek közül a maga készítette mintadarabok a vastagabb íróka használatáról ismerhetők fel. 1972 táján a Majolikagyárban is írókázott paraszttányérokat (4. kép 1).

FESTŐASSZONYOK A 20. SZÁZADBAN

Ebben az időben az írókások, festőasszonyok kifejezést egyaránt használták rájuk, ez utóbbi különösen indokolt

² TJM ltsz.: 50.772.1.

³ Lásd: tojásírás.

⁴ TJM NA 23.

volt a század első felében, az ecsetes festés elterjedésével, de még a Majolikagyárban is festőműhelynek hívták azt a termet, ahol az írókások dolgoztak.

Akik ezt a szakmát választották, azok általában két okból tehettek: vagy fazekas családból származtak, és így gyerekkoruktól „belenőttek” ebbe, másoknak viszont rajztehetségük miatt javasolták tanáraik. Míg a 20. század első felében az írókások jelentős része fazekas családból került ki — mint például a Lázi-lányok —, a század második felében már egyre többen választották ezt rajztehetségük miatt, a szakmához való családi kötődés nélkül. Ennek magyarázata az, hogy a 20. század közepére a kisműhelyek száma jelentősen lecsökkent, a megmaradtakból nem telt ki utánpótlás. A fazekasok gyerekei számára is jóval szélesebb lehetőség nyílt a pályaválasztásra, mint a családi hagyomány folytatása. Ugyanakkor az 1957-ben beindult porcelánfestő szakmunkásképzés nagy teret engedett annak, hogy a rajztehetséggel megáldott „kívülállók” is megtanulják és gyakorolják az írókázást, kerámiafestést. A Majolikagyár és az 1951-től működő Agyagipari Szövetkezet pedig biztosította számukra a megélhetést ebben a szakmában.

A porcelánfestő szakmunkásképzés első csoportjában heten végeztek 1960-ban: Békési Ilona, később Dura Péterné néven mintafestő lett a Majolikában, Csabai Gergely, Csabai Zoltán fazekas testvére, Csengeri Ferenc, Fülöp Katalin, Kurai Erika, Mónus Mária, a későbbi Banga Sándorné és Oláh Ildikó, a későbbi Kurai Györgyné.⁵ Az 1957-ben felvételizők közül kétheti rajzolás után Kajári Gyula grafikusművész, a Majolikagyár akkori művészeti vezetője válogatta ki a legtehetségesebbeket. Szakmunkás bizonyítványukat „porcelánfestő” megnevezéssel kapták, noha itt porcelánfestést ekkor még nem tanítottak. Ez volt a szakmunkásképzés ezen ágának egységes megnevezése, hiszen országos viszonylatban porcelánfestőkre volt nagyobb szükség, míg a Majolikagyár helyi igénye alapján, Vásárhelyen csak írókásokra, kerámiafestőkre. Az Alföldi Porcelángyár edénygyárának beindulása teremtette meg az igényt 1969-től a porcelánfestők alkalmazására, így később ezt is tanították.

A szakmunkástanulók szakmai képzése a Majolikában történt. Az írókázást, festést az első évfolyamtól kezdve, hosszú időn át Mónus Ilona mintafestő tanította, a rajzot Kajári Gyulától, a szakismeretet Deli Gyula művezetőtől, az anyagismeretet pedig Balogh Lajos

mérnöktől sajátíthatták el (5. kép 1). A mintafestők feladatai közé tartozott a szakmunkástanulók gyakorlati oktatása, így a 70-es években az írókázást Dura Péterné tanította. Az oktatás egyik bevett módja az volt, hogy a tanulókat a tapasztalt festők közé ültették, hogy azoktól a szakma fogásait jobban megismerhessék. Így például a 70-es évek végén Ágoston Mária sokat tanult Csengeri Ferentől, Farkas Györgynétől és Kurai Györgynétől is.

1977-től az Agyagipari Szövetkezetben is folyt szakmunkásképzés. 1978 és 1981 között tanult itt Nagybata Márta — a Bálint-műhely tehetséges írókása, számos szakmai elismerés tulajdonosa —, aki az írókázást Varga Andrásnéól sajátította el, majd a harmadik évtől a szövetkezet tervezője, a népi iparművész Nagy Béláné oktatta őket, akitől később is sokat tanult.

Az írókások tanulása nem fejeződött be a szakmunkás bizonyítvány megszerzésével. „*Sírig lehet tanulni*”-mondta Nagybata Márta. Különösen a fiatalok szereztek tapasztalatot az idősebb munkatársaktól, de esetenként egymástól is ellestek egy-egy jól sikerült motívumot vagy akár csak ecsetvonást. Banga Sándorné számára Farkas Györgyné tevékenysége szolgált mintául, Kurai Györgyné Mónus Julianna mellett dolgozva leshetett el számos fogást, Probstner Jánostól pedig egy jól sikerült kakasmotívumot. „*A jó írókások igen jól tudnak szemmel lopni*.”- írta Banga Sándorné. Természetesen, ha olyan átvételről van szó, ahol a motívumot az átvevő saját ízlése szerint írja át, akkor inkább a hagyomány továbbviteléről, továbbfejlesztéséről beszélhetünk, míg az egy az egyben átvett minták komoly konfliktusokat okozhatnak a fazekasműhelyek között. A díszítést tekintve az írókásoknak mindig is nagy szerepük volt a hagyomány őrzésében, továbbfejlesztésében, nem csak a kisműhelyekben. Ha a megrendelő nem választott dekort, akkor a Majolikában is volt lehetőségük az úgynevezett „szabad dekoros” vagy reprezentációs célra készült termékek saját ízlés szerinti díszítésére. A Majolikagyár jellegzetes népies stílusát az írókások vitték tovább több évtizeden keresztül, ők tervezték és variálták ennek motívumkincsét, mindig a kor ízléséhez igazítva. Bár kevés köze volt a 19. századi népi kerámiához, ma már ezt is a vásárhelyi kerámiahagyomány részének kell tekintenünk.

A 20. század első felében a festőasszonyok nagyobb része még kisműhelyekben dolgozott, a század második felében inkább a Majolikagyár nyújtott biztos megélhetést számukra. Ennek ellenére végig nagyfokú mo-

bilitás jellemezte őket. Kevesen voltak, akik végig egy műhelyben vagy csak a Majolikagyárban dolgoztak. Ez nem csupán egymásutániságot jelentett munkájukban, hanem egy időben dolgozhattak több helyen is, leggyakrabban főállásban, a Majolikában, ahonnan munka után mentek a kisműhelyekbe. Sokan a gyés-t egészítették ki a kisműhelyekben végzett munkával.

A század első felében általános gyakorlat volt, hogy a Majolikában elsajátított mintákat vitték magukkal a kisműhelyekbe is. Az 1950-es években több fazekas az eredeti helyi népi kerámia hagyományainak felújítása mellett kötelezte el magát. Ezt a stílust a gyárban csak Kajári Gyula művészeti vezetése alatt követték néhány évig, az 50-es évek második felében. Ezután azonban az írókásoknak más követelményeknek kellett megfelelniük a gyárban és másnak a kisműhelyekben. A gyárban annak népies stílusát követték, amelyet már csak kevés kisműhelyben gyakorolhattak. A kiemelkedő műhelyekben viszont a 19. századi hagyományok feldolgozását végezték. Banga Sándorné, aki a Majolikában, az Agyagiparnál és kisműhelyekben is dolgozott (6. kép 1), így fogalmazta meg, önálló munkájára utalva: „*arra mindig nagyon vigyáztam, hogy a gyár és az Agyagipar dekorjait ne használjam, erre még a kisműhelyekben is vigyáztam*.” Nemcsak motívumaiban törekedett a hagyomány felhasználásával rá jellemző mintakincset teremteni, de saját műhelyében technikai újítással is próbálkozott, melyet írókás-rátétes díszítésnek nevezett és díszványerokon alkalmazott. Az írókázás vonalvezetését követő díszítés során a sűrű festéket háromszor-négyszer húzta egymás tetejére, ezáltal plasztikus mintát hozott létre. Bár összehatásukban újszerűek ezek a kerámiák, motívumaikban és színvilágukban a hagyomány itt is jelen van (6. kép 2).

A festőasszonyok számára nagyobb szabadságot jelentett a kisműhelyekben végzett munka, mert a gyárban általában csak a dekorlapok mintáit másolhatták normára, a kisműhelyekben pedig többnyire saját elképzeléseiket valósíthatták meg. Ez különösen azoknak okozott gondot — mint például a Lázi-lányok —, akik családi kisműhelyből kerültek a gyárba (8. kép 4). A kisműhelyben volt idő szépen megformálni a díszítést. A 20. század utolsó évtizedeiben azonban itt is előfordult, hogy a népművészet és az önálló alkotómunka szempontjait felülírták a megrendelések, és ilyenkor megadott minták másolására kényszerültek.

Az újra felfedezett népi kerámia virágkora az 1960-as évektől az 1980-as évekig tartott, ekkor dolgozott a legtöbb írókás a Majolikában. Ez az időszak nyújtott legnagyobb lehetőséget tehetségük kibontakoztatására, főként a kisműhelyekben végzett önálló munka során. Itt mutatkozott meg leginkább, hogy ki a jó írókás, ami

nemcsak a technikai tudást és gyorsaságot jelentette — ami a gyárban fő szempont volt —, hanem a gazdag fantázia, a jó arányérzék, a könnyedség, a lendületesség és a hagyomány ismerete is nagy szerepet kapott. „*Egy jó fantáziával dolgozó írókás, aki elé nem kell dekort tenni, aki tud önállóan, a lélek szépségével, a hagyományt felhasználva írókázni, az nemcsak a munkáját adja az adott műhelynek, hanem sokkal többet [...] értéket*.”- írta Banga Sándorné, aki példát is hoz a jó írókásra, Farkas Györgyné Varga Rózsi személyét fölidézve (7. kép 1–2). „*A hagyományt ismerte, de mereven nem élt vele, önmagát adta a munkájában*.” Ezzel az írókások tevékenységének egy fontos szempontjára is felhívta a figyelmet, arra, hogyan merítsenek a hagyományos motívumkincsből: „*tiszteljük a hagyományt [...], éljünk vele, de úgy, hogy a saját egyéniségünkkel egészítsük ki azt. Csak így tud olyan maradandó emlék születni, amiben benne van a múlt és a jelen*.” Ez az oka annak, hogy az írókások könnyen felismerik egymás munkáit a vonalvezetésről, a motívumokról, abból, amit egyéniségükből beleadtak. Saját munkáikat akkor is megismerik, ha több más írókás is elkészítette ugyanazt a gyári dekort.

A legkiválóbb írókások emlékét több generáció megőrizte, így például Nagy Máriaét, aki a Majolikatelep első írókásainak egyike volt (NAGY 2012, 26). Nevét még száz év múlva is úgy emlegette az idősebb korosztály, mint a szakma legjobbját, noha személyesen már nem ismerték (10. kép 1). A későbbi írókások közül a Majolikában Farkas Györgyné Varga Rózsi és Mónus Ilonka emelkedett ki tehetségével, hírével (5. kép 2). Mindketten a háború előtt léptek be az üzembe, de azt követően is több évtizedet töltöttek itt. Varga Rózsi még 80 éves korában is dolgozott a gyárban. Ezt a sort folytathatjuk Kovács Máriával, akinek néhány, monogramjával ellátott munkája már a háború előtti időszakból fennmaradt, de ott találjuk a Majolikagyárban az 50-es években is (8. kép 1–2). Az Agyagipari Szövetkezetben Nagy Béláné alakított ki a helyi motívumokra alapozott, magas színvonalú dekorkincset, melynek mintadarabjait maga írókázta (9. kép).

A jó írókások közül kerültek ki a Majolika mintafestői (Mónus Ilona, Dura Péterné). A művésztervezők választották ki őket az általuk készített tervek kivitelezésére, de maguk is részt vettek a tervezésben, sőt akár a gyártmányfejlesztésben is, mint például Mónus Ilona az agyagmázás termékekkel. Természetesen nekik jóval nagyobb szabadságuk volt az önálló alkotómunkát illetően, mint normára dolgozó társaiknak. Munkaidő után a gyárban dolgozó külsős művészeknek is sokat segítettek.

⁵ Itt mondok köszönetet adatközlőimnek — többségükben írókásoknak —, akik emlékeik megosztásával segítettek munkámat. Név szerint: Ágoston Mária, Banga Sándorné, Dura Péterné, Garai Sándorné, Kurai Györgyné, Nagybata Márta, Nagy Béláné és Probstner János. A műtárgyforókat a szerző készítette. A 3. számú kép Dömötör Mihály felvétele. Köszönet illeti azokat a magánszemélyeket, akik műtárgyaik fotózását lehetővé tették: Csatóry Tamást, Fazekas Gábort és nejét, Forró Istvánt, Koncz Margitot, Mónus Ferencné, valamint Szénási Jánost és nejét, továbbá a tanulmány lektorálásáért P. Szalay Emóké.

Mónus Ilona az 50-es években egy dekorkönyvet állított össze Kajári Gyulával a hagyományos vásárhelyi kerámiamotívumokból, ami alapul szolgált az új dekorok készítéséhez. Sajnos ez a könyv elveszett. A kisműhelyekben dolgozó írókások között ma is van, aki rendelkezik saját készítésű dekorfüzettel, melyben kedvelt mintáit gyűjti egybe.

Az egyszerű festők általában névtelenek maradtak, a gyárban egy számot kaptak, melyet az edény alján jelöltek, de ez csak a minőségellenőrzés céljait szolgálta. Legnagyobb esélyük a mintafestőknek volt arra, hogy szignálják munkáikat, de azt is csak általában olyankor, ha saját tervezésű darabban szerepeltek kiállításon vagy pályázaton. Kisműhelyekben még ritkábban fordult elő, hogy az írókás kézjegyével lássa el munkáját. Mónus Ferenc azok közé a fazekasok közé tartozott, aki többször is biztatta a nála dolgozó Banga Sándornét, hogy szignálja munkáit, de az ritkán tette meg. Sajátos jele volt, hogy egyes tálakba írókázás közben egy 2-es számot rejtett el.

A szignálás lehetősége egyfajta megbecsültséget jelentett számukra (5. kép 3; 6. kép 3; 7. kép 3; 8. kép 3; 10. kép 2). A Majolikában legkorábbi példa erre a viszonylag sok NM monogramos kerámia, amely mögött Nagy Mária neve rejtőzik. Tehetségéről Endre

Béla is elismerően nyilatkozott, feltételezhetjük, hogy a festőművész dekorterveinek jelentős részét az analfabéta festőasszony kivitelezte. Ismert olyan kerámia, amelyen mindkettőjük jelzése szerepel.

Az írókások anyagilag sohasem voltak nagyon megbecsülve, annak ellenére, hogy egy műhely megítélését, hírét mindig a díszítés, az írókázás határozta meg,⁶ ezért a mesterek igyekeztek megtartani a jó írókásokat, sőt még el is csalni egymástól.

Tehetségük megbecsülésére ma is találunk példát kisműhelyben. A Bálint-műhelyben dolgozó Nagy-bata Márta korongos társával, Tóth Benedekkel lehetőséget, sőt támogatást kap a műhelytulajdonos Bálint Józsefnétől, hogy rendszeresen részt vegyenek pályázatokon, kiállításokon, saját nevük alatt szereplő kerámiáikkal. A 2009-ben népi iparművész címet szerzett Nagy-bata Márta ugyanebben az évben a XI. Alföldi Fazekas Triennálé nagydíját hozta el (11. kép 3).

Fontos lenne, hogy legalább egy kézjegy erejéig elismerést kapjon az írókások önálló alkotómunkája, hiszen ma is számos kiváló festőasszony dolgozik a még fennmaradt kisműhelyekben (11. kép 1–2). Kiállításokon és pályázatokon pedig különösen indokolt lenne, hogy a műhelytulajdonosok szerepeltessék az alkotótársak nevét.

IRODALOM

GARZÓ 1978 Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok*. Budapest 1978.
 KISS 1964 Kiss Lajos: *Vásárhelyi kistükör*. Budapest 1964.
 KRESZ 1966 Kresz Mária: *Maksa Mihály tálas*. MFMÉ 1964/65-1 (1966) 115–151.
 KRESZ 1983 Kresz Mária: *Évszámvas vásárhelyi cserépedények a Tornyai János Múzeumban*. In: Kiss Lajos emlékkönyv. Szerk.: Dömötör János – Tárkány Szűcs Ernő, Hódmezővásárhely 1983, 295–316.

NAGY 1987 Nagy Vera: *Vékony Sándor*. Hódmezővásárhely 1987.
 NAGY 2008 Nagy Vera: *A hódmezővásárhelyi Majolikatelep és a kisműhelyek kölcsönhatása*. Hombár. Múzeumi Műhely 5. Hódmezővásárhely 2008, 109–127.
 NAGY 2012 Nagy Vera: *A hódmezővásárhelyi Majolikatelep*. Múzeumi Műhely 7. Hódmezővásárhely 2012.

⁶ Bangáné Mónus Mária: Íróka. Kézirat. Hódmezővásárhely 1977, 3.

POTTERY TRAILERS OF HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

Vera NAGY

Signing vessels made in small pottery workshops of Hódmezővásárhely became widely spread only from the 1920s. Signatures showed the workshop proprietor's name. However, this name is not necessarily identical with the manufacturer of the vessel, or that of the person who decorated it, because several craftsmen employed assistants who threw, and painting women who decorated the vessels. Folk pottery shapes have not changed significantly in the last two centuries, but decoration can be immensely varied and determine the character of a workshop. Names of painting women making the decoration of the vessels usually remained unknown, though the potters became widely successful due to their work.

In the 19th century the largest pottery centre of Hungary was Hódmezővásárhely. The town emerged due to the glazed pottery. Characteristic way of decoration of the latter is slip or glaze trailing that was done with *íróka*, a characteristic tool, a small ceramic vessel. The aim of the study is to show the role of the trailers in the last two century history of the Hódmezővásárhely pottery.

In the 20th century mainly women decorated pottery. At the same time we have numerous data referring to the fact that in the 19th century this work had been done by potters themselves. At that time ceramic vessels were household objects that had to meet the demands of peasants. The primary was the function, the decoration was of lesser significance. In the world of the guilds the craftsmen had to know all

the labour processes, among them the decoration. So the relatively simple decoration of the early clay vessels could be done by the masters themselves.

Around the turn of the 19th–20th century, industrially produced vessels gradually cut the potters' products out. The craftsmen had to introduce changes in order to make their living. That meant that they started to make decorative vessels meeting the bourgeois taste. Decoration became of primary importance. It demanded talent and serious experience gained by the female members of potter families in the Clay Industrial Training Workshop started in 1898. Later, after the foundation of Majolica Factory in 1912, decorative ware produced there strongly required their activity.

By the mid-20th century only few of the potters had the skills of trailing. After the start of vocational training in 1957, work of throwers and trailers became separated also officially. The latter usually did not belong to potter families, but chose this profession because of good drawing skills.

Trailers played important role in the survival of the Hódmezővásárhely pottery motives. The most skilful ones improved them, always according to the demands of the actual period and adding their own personality. From this aspect, trailers of the small workshops had more freedom. In the Majolica Factory it were mainly the pattern painters who could use this possibility. It was only rarely that they could sign their pieces, but the memory of the most outstanding masters was kept for several generations.

Translated by Valéria Kulcsár

Nagy Vera

Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ

6800 Hódmezővásárhely

Dr. Rapcsák András út 16–18.

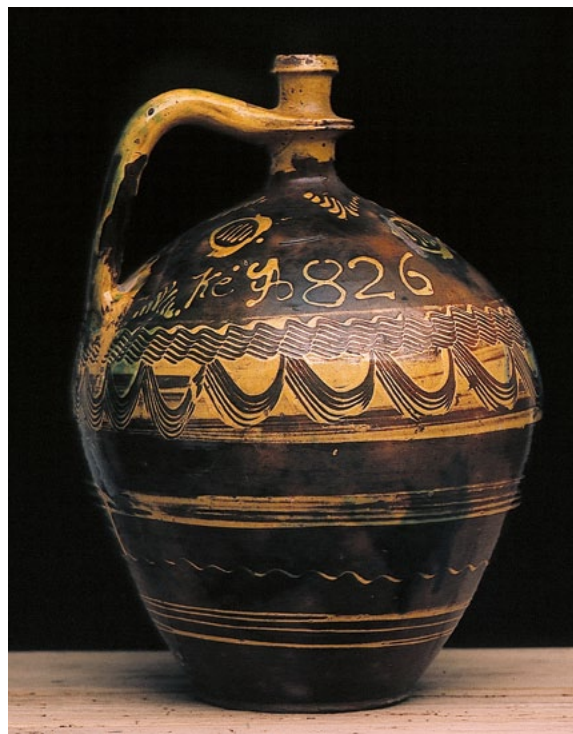
E-mail: naver@t-email.hu

1

2

3

1. kép: 1: Írókázó fazekas, Plohn József felvétele (TJM); 2: Zsarkó Katalin butellája 1826-ból (TJM, ltsz.: 50.772.1.); 3: butykoskorsó 1826-ból (TJM, ltsz.: 52.204.1.) — Fig. 1: 1: Trailing potter, photograph by József Plohn (TJM); 2: Katalin Zsarkó's flask from 1826 (TJM, inv.no. 50.772.1.); 3: jar from 1826 (TJM, inv.no. 52.204.1.)

1

2

2. kép: 1: Tál, Vékony Sándor munkája (TJM ltsz.: 54.46.4.); 2: Vékony Sándor írókázik — Fig. 2: 1: Bowl made by Sándor Vékony (TJM, inv.no. 54.46.4.); 2: Sándor Vékony trailing

3. kép: 1: Tál, Mónus Ferenc munkája; 2: csúcsi butella, Mónus Sándor munkája; 3: Mónus Ferenc írókázik — Fig. 3: 1: Bowl made by Ferenc Mónus; 2: Csúcs flask made by Sándor Mónus ; 3: Ferenc Mónus trailing

4. kép: 1: Probstner János írókázik a Majolikagyárban; 2: Probstner János írókás díszítésű butellája 1970-ből; 3: paraszttányér, Probstner János munkája — Fig. 4: 1: János Probstner trailing in the Majolica Factory; 2: János Probstner's flask decorated with trailing from 1970; 3: peasant bowl made by János Probstner

1

2

Mónus Ilona
HMV 1974

3

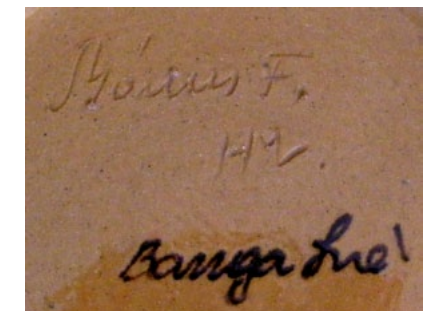
5. kép: 1: Kajári Gyula (balra) és Mónus Ilona (jobbra) régi butykos mintáját tanulmányozza; 2: tál, festette Mónus Ilona; 3: Mónus Ilona írókás szignója — Fig. 5: 1: Gyula Kajári (on the left) and Ilona Mónus (on the right) studying the pattern of an old jar; 2: bowl painted by Ilona Mónus; 3: Ilona Mónus's trailed signature

1

2

3

6. kép: 1: Tányér, Banga Sándorné munkája; 2: írókás-rátétes tál, Banga Sándorné munkája; 3: Banga Sándorné szignója Mónus Ferenc táján — Fig. 6: 1: Bowl made by Mrs. Sándor Banga; 2: trailed bowl made by Mrs. Sándor Banga; 3: Mrs. Sándor Banga's signature on Ferenc Mónus's bowl

7. kép: 1: Tál, festette Farkas Györgyné Varga Rózsi; 2: rácsos tál, festette Farkas Györgyné Varga Rózsi; 3: Farkas Györgyné Varga Rózsi szignója — Fig. 7: 1: Bowl painted by Rózsi Varga Mrs. György Farkas; 2: lattice-bowl painted by Rózsi Varga Mrs. György Farkas; 3: Rózsi Varga Mrs. György Farkas's signature

8. kép: 1: Kovács Mária írókázik a Majolikagyárban; 2: tál Kovács Mária festésével; 3: Kovács Mária szignója; 4: Albert Imréné Lázi Eszter írókázik a Majolikagyárban — Fig. 8: 1: Mária Kovács is trailing in the Majolica Factory; 2: bowl painted by Mária Kovács; 3: Mária Kovács's signature; 4: Eszter Lázi Mrs. Imre Albert is trailing in the Majolica Factory

9. kép: 1: Butykoskorsó, Nagy Béláné munkája; 2: Nagy Béláné írókázik az Agyagipari Szövetkezetben — Fig. 9: 1: Jar made by Mrs. Béla Nagy; 2: Mrs. Béla Nagy is trailing in the Clay Industrial Cooperative

10. kép: 1: Váza Nagy Mária díszítésével; 2: Nagy Mária egyik szignója, teljes nevével — Fig. 10: 1: Vase decorated by Mária Nagy; 2: one of Mária Nagy's signatures, with her full name

11. kép: 1: Tál, festette Ágoston Mária; 2: tál, festette Nádasdi Péterné; 3: Nagybata Márta 2009-es Alföldi Fazekas Triennálé nagydíját elnyert étkezlete — Fig. 11: 1: Bowl painted by Mária Ágoston; 2: bowl painted by Mrs. Péter Nádasdi; 3: dinner set of Márta Nagybata awarded with the Grand Prix of the Alföld Potter Triennial in 2009

VÁSÁRHELYI ÉLET-KÉPEK. VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIAI ELEMZÉS

TERENDI Viktória

A VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSRŐL

A vizualitás a fotográfia feltalálásától kezdve egyre meghatározóbb kultúraalakító tényezővé vált, és mára a tapasztalatszerzést jelentősebben befolyásolja a látványi érzékelés, mint a történelem során valaha (MIRZOEFF 1999, 1). A 20. század első harmadában Magyarországon is egyre szélesebb társadalmi rétegek számára vált elérhetővé a fényképezés (BOERDAM–MARTINIUS 2000, 166). A modern korban a társadalom és a kultúra átalakulásának köszönhetően az életmód is jelentős mértékben megváltozott (GYÁNI 2006, 150). A technikai fejlődés hatására pedig a hagyományos időtöltési formák mellett új szórakozási lehetőségek váltak elérhetővé, ezek közé sorolható a fényképezés. A fotózás terjedésének folyamata nagyon sok társadalmi jelenségre világít rá, példaként említhető a társadalmi rétegek átstrukturálódása, az individualizálódás vagy az értékrend átfarmálódása. A modern korban átalakult a történelemhez való viszony is, és új eszközök álltak az emberek rendelkezésére, hogy életük egyes pillanatait, emlékeiket megörökíthessék, az utókorra hagyassák.

A fényképezést már feltalálásától kezdve — főleg a kezdeti időszakban —, ellenőrzése alatt tartotta az azt kitermelő kultúra, így megszabta határait is. A fényképezésnek szigorú szabályrendszere alakult ki, mely deklarálta azokat a tabukat, melyek képi ábrázolása nem egyeztethető össze a társadalom adott korszakban érvényes értékrendjével (MONTVAI 1985, 105). A fényképezőgép előtti viselkedés, a pózolás rendszere is kialakult, mely egyértelműen üzenetközvetítő szereppel bíró jelenség (BARTHES 2000, 14).

A fényképek tudományos forrásként való használatakor figyelembe kell venni e forrás szelektív jellegét (KUNT 1995, 12) és azt, hogy bár egy fotókorpusz értelmezése során a teljes valóságot nem lehetséges megismerni és bemutatni, mégis felismerhetőek azok a társadalmi normák, értékek és kulturális elemek, melyek a kép készítőjét és szereplőit is befolyásolták az exponálás pillanatában. A fotótörténet által háttérbe

szorított amatőr fotósok (STARL 2000, 48) képeinek ilyen irányú vizsgálata jelentős eredményekkel járhat.

Vizuális antropológiai megközelítésű tanulmányomban egy, a Tornyai János Múzeum helytörténeti gyűjteményébe tartozó fotókorpuszt elemzek,¹ melyet Tornyai Imre, hódmezővásárhelyi amatőr fényképész készített az 1930–1940-es években. Céлом, hogy felvillantsak néhány jellemző elemet mindazok közül, melyeket az amatőr fényképek rögzítettek és tükröznek egy adott korszak életmódjából, értékrendjéből és összességében a kultúráról.

A képek jelentős része csoportkép, ez indokolja, hogy megközelítemben a közösség kerüljön a középpontba. A közösségi élet mellett elemzést igénylő téma a modern kor világának, ideáljainak és eszmeiségének tükröződése a vizsgált fényképeken, mindezeket a divaton keresztül igyekszem megragadni.

A vizsgálat során az első feladat a képekhez kapcsolódó háttér-információk és a képek által rögzített információrétegek feltárása volt. A képekhez kapcsolódó narratívumok szerepe nem elhanyagolható, hiszen egy kívülálló csak így képes a képi sűrítésben megbújó adatokat dekódolni (KUNT 1995, 10). A képek azonosítása és kontextualizálása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a képek által rögzített kulturális tartalmak feltárhatóvá váljanak az elemzés során.

A VIZSGÁLT FORRÁS ÉS KÉSZÍTŐJÜK

A vizsgált fotó-együttest Tornyai Imre takácsmester által készített albumok alkotják. A képek értelmezéséhez fontos, hogy készítőjüket is megismerjük, hiszen az ő társadalmi helyzete, életkörülményei is szerepet játszottak a képek elkészítésében. Az élettörténet pontos felrajzolása nem egyszerű feladat, mivel a kutatás időpontjában Tornyai Imre már nem élt, lányai közül pedig csak a fiatalabb vállalta az interjút. Édesapja fiatalkoráról azonban ő csak kevés információval rendelkezett, így nagyon sok fehér folt maradt az interjú után is.

¹ Tornyai János Múzeum Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: 2013.4.1–5. Nagy Vera gyűjtése.

Tornyai Imre 1909-ben született Hódmezővásárhelyen, id. Tornyai Sándor és Dobsa Judit második gyermekeként. Testvére ifj. Tornyai Sándor volt. A szülők és a nagyszülők földműveléssel foglalkoztak, a kisparaszti² család Hódmezővásárhely Újváros városrészében, a Kölcsey utca 17. szám alatt élt. A Tornyai család taníttatta a gyermekeket, így idősebbik fiuk, Sándor tanár lett a nagyhírű vásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnáziumban, Imre pedig 4 gimnáziumi osztályt követően a tanonciskolában folytatta tanulmányait, és takácsmester, azaz a korabeli szóhasználatnál élve szövő iparos lett. Pontos képzettsége, melyet hirdetőtábláin is feltüntetett, „*szakiskolát végzett textil technológus*” volt. Szaktudását Budapesten, a Magyar Királyi Állami Textilipariskolában szerezte.³

Iparengedélyét 1927. október 26-án adta ki az Ipartestület, műhelyét a Kölcsey utcába jegyezték be.⁴ Műhelyében korszerű gépeken dolgozott. Elsősorban konyhai textíliákat és törölközőket állított elő, de készített a kortárs divat szerinti falvédőket, szőnyegeket és függönyöket is. Az 1930-as évek végén új műhelyt nyitott a város központi részéhez közel. Mindez azt is jelzi tehát, hogy anyagi tőkével és saját üzemmel rendelkező fiatalember készítette a fényképeket.

Az 1930-as évekből több forrás is ismert, melyek azt tanúsítják, hogy a Református Keresztyén Ifjúsági Egylet (továbbiakban: RKIE) választmányi tagja volt,⁵ és az RKIE műkedvelő színekörében is aktívan részt vett. Emellett az Újvárosi Vegyeskarnak és a helyi Népfőiskolának is tagja volt. Az RKIE-ben ismerte meg Rákos Erzsébetet, akivel 1942-ben kötött házasságot, „*a fogságbul már akkor jött haza, amikor a Rákosi volt és akkor az a takács vállalkozása, ami volt az akkorra dugába dőlt.*”⁶

Vállalkozása az iparlajstrom szerint 1953-ban szűnt meg, iparüzési engedélyét pedig ezzel egy időben bevonták.⁷ A komoly befektetéssel létrehozott szövőüzemet végül államosították. Szakmáját azonban tudta gyakorolni, mert a Hódiköt nevű kötött és szövött árut előállító állami cégnél kapott állást, ahol egészen nyugdíjas koráig dolgozott. Tornyai Imre 1998-ban hunyt el.

A vizsgálatba bevont képek többségét — összesen 316 fényképet — készítőjük öt albumban helyezte el.

Mivel az albumokat sorszámmal látta el, nyilvánvaló, hogy nem a teljes fotókorpusz került a múzeumba. Az albumokban a fényképek kronológiai sorrendben követik egymást. Időbeliségük azonban csak a képaláírásokból derül ki, hiszen bármennyire is az időpillanat megragadása, megállítása a fényképezés célja, magát az időt a fotó sem képes megjeleníteni (KRACAUER 1997, 138).

A képekhez tartozó feliratok általában a fotók készítésének idejét, helyét vagy alkalmát rögzítik, több esetben pedig a képek egyes szereplőit is azonosítják. Csoportképek esetén a képaláírások általában csak a csoportot nevezik meg, az egyes személyeket nem. A fotókhoz tartozó képfeliratokat, hasonlóan magukhoz a fényképekhez, a társadalmi konvenciók szabályozták.

A 316 fotó több mint egyharmadát szignálta, a kép jobb, illetve bal alsó sarkába fehér tussal felírta a Tornyai nevet. A negatívokra írhatta rá nevét, még a nagyítás előtt. Ez is azt igazolja, hogy ő maga végezte a fényképezés utómunkálatait is. „*Ez a Tornyai mindenütt lekucorodott, mög odaállt, mert ahogy fényképezött rajta volt mindegyikön.*”⁸ „*... rajta van ő is, ez állványról készült, és szaladt oda, mert nagyon tudott szaladni, arra emlékszőm.*”⁹

Az albumokban található képek egy kis részét nem maga Tornyai Imre fotózta, mivel nemcsak ő, de a masina is látható a fotókon. Tornyai Imre közel 100 felvételen szerepel, hiszen — ahogy az interjúrészletekből is kiolvasható —, a fényképezőgép beállítása után odaszaladt a fényképezkedőkhöz, hogy maga is szerepeljen a fotón, mintegy ő is látható részesévé válhasson az adott, képileg is rögzített eseménynek.

KATEGORIZÁLÁS, ÉRTELMEZÉS

A képeket két nagy kategóriába sorolhatjuk, aszerint, hogy a privát szférát vagy a nyilvános szférát jelenítik-e meg. A privát és a nyilvános szféra elkülönülése e fényképek esetében több szinten is megjelenik, közöttük azonban átfedés is mutatkozik. A fényképezkedési szituáció sok esetben nyilvános szintéren zajlik (DALLOS 2005, 26). Ebben a megközelítésben privát képről tehát elsősorban akkor beszélhetünk, ha a

kép valamely alkotóeleme közvetlen kapcsolatban áll a kép készítőjével (esetleg későbbi használójával), tehát személyes viszonyt jelenít meg a fotó. Példaként említhető egy életkép, mely a vásárhelyi főutcán készült. A képen egy fiatal nő áll a kamera előtt, a háttérben pedig a promenádon korzózó vásárhelyiek láthatók sétálás, kirakat nézegetés, beszélgetés közben (1. kép 1). Tornyai Imre és a kép nézőjére mosolygó nő ezt a közösségi szituációt és teret a fényképezkedés aktusával mintegy kisajátította (PETERNÁK 1984, 3). Maga a kép pedig e „privatizáció” kézzelfogható kifejezésekként fogható fel. Ugyanekkor készült egy másik fotó is, melyen azonban nem láthatunk főszereplőt, az utcai forgatagot, a nyilvános szférát örökítette meg. Ebben az esetben tehát a kisajátítás helyét a dokumentálás vette át (2. kép 2). E dokumentáló képek által tárolt tartalmi elemeknek a társadalmi információkereső-rendszer ad értelmezési keretet, míg a privát kép esetében az egyéni információkereső-rendszerbe tartoznak (UNGVÁRY 1984, 2).

A privát és nyilvános szféra kérdéskörében a képhasználatra is ki kell térni. Itt a kép nézője és a kép közötti viszony válik meghatározóvá. Bármit is ábrázoljon a kép, annak értelmezését befolyásolja, hogy a családi albumban, vagy egy forgalmas út mentén óriásplakát formájában helyezik-e el. A privát képeket általában csak egy többé-kevésbé szűk csoport láthatja, amelynek tagjai között alapvetően bizalmi viszony áll fenn (MUSELLO 1984, 44). Ebben az esetben azt is meg kell jegyezni, hogy a kép használói többnyire rendelkeznek egy közös tudással (MONTVAI 1985, 48), azaz a képek mélyebb tartalmi rétegeinek dekódolása nem ütközik akadályokba. Ezzel szemben a nyilvános szférába kikerülő képeket bárki láthatja, így a képi tartalomnak általánosan értelmezhetőnek kell lennie. Természetesen a privát képek az idegenek számára is közvetítenek tartomelemeket, de ezek mindössze a képi tartalom felszíni rétegét jelentik.

További fontos tényező a kép készítésének motivációja és a témaválasztás is. A vizsgált fotókorpusz esetében a privát és a nyilvános szférát megjelenítő képeket a személyes kapcsolatok és a személyes jelenlét alapján különböztetem meg. Amatőr fényképészről lévén szó, a portrék, csoportképek esetében feltételezhető valamilyen személyes kapcsolat a kép szereplői és Tornyai Imre között. A vizsgált kép-együttes egyediségét a nyilvános szférába tartozó képek jelentős száma adja. A kép-együttesben előforduló témák utal-

nak arra, hogy nem egy magánfotóssal állunk szemben (SZARKA–FEJÉR 1999, 189), aki a család életében jelentősnek tartott eseményeket dokumentálta, hanem egy amatőr fényképésszel, aki közvetlen környezetén túl, a nyilvános színtereken is megjelent. Ez az anyag tehát arra is rávilágít, miként integrálódhatott az egyén a társadalomba, hogyan tudott egy-egy a közsférában zajló eseményt kisajátítani a fényképezés által.

Mivel a képek jelentős része csoportkép, ezeket vizsgálom meg alaposabban. Adatközlőim és a képaláírások is rávilágítottak, hogy alapvetően két közösség jelenik meg a fényképeken: egyrészt egy vallási alapon szerveződő ifjúsági csoport, a Református Keresztyén Ifjúsági Egyesület, másrészt pedig egy kulturális kisközösség, az Újvárosi Vegyeskar. Ez utóbbi is a református egyházhoz kötődött.¹⁰ Az énekkarba csak Újváros városrészben élő fiatalok jártak, ezzel szemben a vásárhelyi RKIE, az országos Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) szervezethez tartozott, kapcsolatban állt a megyében működő KIE szervezetekkel (Szeged, Makó) és a többi városi református közösséggel is.

Az interjúk és más források is arról tanúskodnak, hogy mindkét közösségben aktív élet és munka folyt. A fotók többnyire csak a közös szórakozások alkalmait örökítették meg, például az énekkari fellépéseket vagy a vallásos összejöveteleket nem dokumentálták. A tagok között találunk némi átfedést, az RKIE-be a város nagyon sok pontjáról eljártak, ennél jóval szűkebb kört alkotott a vegyeskar.

A képek az életmód egyes részletein keresztül világítanak rá a társadalomban bekövetkezett változásokra. A fényképeken szereplő csoportok (RKIE, Újvárosi Vegyeskar) tagjai körülbelül azonos társadalmi rétegbe tartoztak, elsősorban kézművesek, kisiparosok voltak, tehát kispolgárként vagy az alsó középréteg tagjaiként tartották őket számon kortársaik. Iskolai végzettségük eltérő volt, a négy elemtől a négy gimnáziumig széles skálán mozgott.¹¹ Ugyanakkor mind tanonc- vagy ipariskolát végeztek, így e téren valamelyest homogenizálódott a közösség. Ebben a korszakban ez már nemcsak a férfiakra volt igaz, hanem a nőkre is, akik gyakran varrónőként, kalaposként önállóan iparengedéllyel vagy alkalmazottként dolgoztak,¹² sokan pedig a Házipari Szövetkezet ügynevezett bedolgozói voltak.¹³ A képeken megjelenő közösségek tagjai, bár önálló életüket már iparosként kezdték, családjuk alapvetően a mezőgazdaságból élt, paraszti életmódot folytatott.

¹⁰ Interjú: Lang Ferencné, 2013.02.10.

¹¹ HL IV. B. 1438. Hódmezővásárhely város iparlajstromainak levéltári gyűjteménye 1874–1944 (1990), 6. kötet.

¹² Lásd 11. lábjegyzet.

¹³ Interjú: Lang Ferencné, 2013.02.10.

Habár ebben az időszakban már a társadalom modernizálódása is jelentős volt, a fényképek és a hozzájuk kapcsolódó narrációk alapján megállapíthatjuk, hogy e vidéki agrárvárosban még az 1930-as években sem hatotta át teljes mértékben az emberek és rajtuk keresztül a társadalom életét a modernitás, hiszen például az elidegenedés (TAYLOR 2008, 20) a vásárhelyi emberek közötti viszonyokban nem jelent meg. A közösségek ugyanis elősegítik a „*társadalmi kohézió fenntartását*” (BARNA 2011, 25) azzal, hogy az egyént egy nagyobb egységbe integrálják.

A képeken a fent említett csoportok mellett a családtagok is megjelennek, habár a családi képek viszonylag kis részét alkotják a vizsgált fotókorpusznak. E képek is jól tükrözik azt a kettős életmódot, mely a család paraszti gyökereiben és az új generációk polgárosodott életvitelében mutatkozott meg. Eltérés látható a generációk között például a képeken felvett pózokban, a viseletben, a környezetben és a képi szituációban is.

A fotókon tehát elsősorban a paraszti és az iparos rétegek szerepelnek, a magasabb társadalmi rétegek képviselői elsősorban a nyilvános szférát bemutató képeken tűnnek fel. A város vezetői pedig szónokként jelennek meg az ünneplő tömegben. Az ő életükbe tehát nem adnak bepillantást e fotók.

A fényképek szereplői, még ha nevük és életkörülményeik a feledés homályába is vesztek, elárulnak magukról néhány információt a pusztá megjelenésükkel. A fotók fontos tulajdonsága, hogy egy adott kultúra ideáljait deklarálják (KUNT 1995, 27). Az ideálokon keresztül pedig az egyén lehetőséget kap önmaga megmutatására, saját és környezete elvárásait ötvözve (MONTVAI 1985, 120). Az ideálokhöz azonban nem csak egy-egy fénykép erejéig igyekeztek/igyekeznek idomulni az emberek, ezért a képek nem csak egy látványi etalont konstruálnak (MONTVAI 1985, 102), képesek visszatükrözni egy-egy korszak divatját, a ruháktól kezdve a divatos életstílusig és eszméig. A divat áramlatai adják azt a közeget, mely révén az egyén átérezheti „*individualitása érték voltát, s ezzel azt a tudatot, hogy ő is a polgári társadalom pillére*”, miközben éppen a divat által olvad be az anonim tömegbe (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2007, 383). Az 1930-as évek divatja jól nyomon követhető a vizsgált fotókorpusz képein is. Tornyai Imre fotói az aktuális viseletkultúrát örökítették meg, mely jelen tanulmány szempontjából azért releváns téma, mert a társadalmi változások az öltözködést is jelentősen befolyásolták, így a szoknyák vagy épp nadrágok, felöltők és kalapok mind visszautalnak a háttérben zajló folyamatokra.

A viselet egy összetett jelentérendszer, mely viselőjéről sok információt árul el annak, aki ismeri a ruhák szimbolikus és kevésbé szimbolikus értelmét. Azon túl, hogy utal viselője nemére és korára, a ruházat igazodik viselője társadalmi státusához, anyagi helyzetéhez és foglalkozásához is (BALASSA 1997, 587). Az ideálokhöz való idomulás törekvése arra ösztönzött minden társadalmi réteget, hogy a maga fölött állókra tekintsen, onnan vegye mintáit, így életmódjában — legalábbis annak külsőségeiben, tehát viseletében is —, megjelentek bizonyos kölcsönzött elemek (STEMLERNÉ BALOGH 2009, 67).

A modern kor 20. század eleji szakaszában az életmód-minták megváltozásának hatására egyre több parasztember hagyta el hagyományos viseletét, és vette át a városi, polgári öltözködési szokásokat. Elsőként a férfiak vetkőztek ki, a nők csak évtizedekkel később kapcsolódtak be ebbe a folyamatba (BALASSA 1997, 587). Az 1930-as években azonban már az alapvetően mezőgazdaságból élő vásárhelyiek is egyértelműen a városi öltözködési stílust követték a vizsgált fotók tanúsága szerint. A tanyák lakóit ábrázoló képeken is csak néhány öltözetem utal az egykori paraszti viseletre. Elsősorban az idősebb generációk őrizték meg ezeket az elemeket. A férfiak csizmát és csizmanadrágot viseltek, az asszonyok pedig még gyakran felöltötték hosszú, több alsószoknyás szoknyaikat, mely fölött kötényt viseltek, fejüket pedig kendővel kötötték be. Ugyanakkor van olyan fotó, amelyen középkorú, tanyai környezetben ábrázolt nők hajadonfejjel, egybeszabott, lábszárközépig érő ruhában láthatók, már csak a kötény maradt meg régi viseletükből (2. kép 2).

A ruházat nemcsak a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyre utalt, de a nemi szerepek átalakulását is jelezte. Az 1930-as évek női ruhái egyre férfiasabb megjelenést kölcsönöztek viselőiknek, megjelentek a válltömések, sőt a női pantallók. A kendőt is kalapra cserélték az asszonyok, lányok (GYÁNI 2006, 84). A divat, mely a ruházat változását előidézte, tulajdonképpen az értékrend változását tette kézzel foghatóvá. Az új ideálok kialakulásában pedig jelentős szerepet játszott a mobilitás, a nők munkába állása, a korosztályok közötti éles határok elmosódása, amit a tömegmédia kibontakozása még tovább erősített. A két világháború közötti időszakban a női szoknyák megrövidültek, és mivel a városi asszonyok és lányok már nem viseltek csizmát, bokáikat közszemlére tették. Az 1930-as években már a részben meztelen test nyilvános megmutatása sem számított többé tabunak (GYÁNI 2006, 83). A fürdőruhák is megrövidültek, szabadon hagyva a vállakat, a nyakat és a teljes lábat. Nemcsak a strandon mutathatták meg magukat a —

főleg fiatalabb — nők, hanem a fényképezőgép elé is bátran odaálltak (STEMLERNÉ BALOGH 2009, 75) (2. kép 1). A nőkre vonatkozó szigorú erkölcsi szabályok tehát lazulni kezdtek ebben az időszakban.

A divat nemcsak az öltözködéskultúrát határozta/határozza meg, hanem azt az életmódot is, melyet ideálisnak tart egy-egy közösség. Természetesen ez sok más tényezőtől is függ, mégis kialakulnak olyan életvezetési stratégiák, időtöltési módok, melyek a divathoz hasonlóan tömegesen elterjednek, később azonban el is avulhatnak. A 20. század elején a munkamegosztás átalakulásával, az industrializációval és a modern polgári társadalom kialakulásával párhuzamosan hazánkban is emelkedni kezdett azon emberek aránya, akik már szabályozott munkarend szerint dolgoztak, így elkülönült a munkaidő és a szabadidő, megváltozott az idő eltöltésének módja is (GRANASZTÓI 2000, 107).

A korábbi évszázadokban csak az elit számára nyílt lehetőség az utazásra (FREUND 1997, 129), az 1930-as években azonban már széles társadalmi rétegek élvezhették — az egyre jobban kiépülő infrastruktúrának is köszönhetően — a kirándulás örömeit (GYÁNI 2006, 59). A hétvégi és nyári kirándulások kedvelt szórakozási formát jelentettek (PRITZ 1985, 219) a képek által dokumentált időszakban (3. kép 1).

„(...) *ha mentek kirándulni a Tiszára, vagy Sártóra jártak sokat, úgy, hogy stráfkocsit fogadtak, egy lovast és körbeültük és végig daloltuk mindég, magyar nótákat (...) Na, itt van Sártó, itt voltunk kirándulni sokat. Főztünk, mög vittük a bőröndben a krémest, meg a süteményt kocsin.*”¹⁴

A kirándulások mindig a város elhagyását jelentették, de gyakran a település határán belül maradtak, és egy-egy ismerős tanyájára vagy a közeli folyóparti strandokra látogattak el a kirándulók. Ilyenkor elmaradhatatlanok voltak a csapatjátékok, például a vízilabda vagy a futball, de az evezés és az úszás¹⁵ is kedvelt volt. A sport tehát megjelent a fiatalok életében, ami nem véletlen, hiszen a 20. század első felében egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szép test eszménye, melynek megmutatására is egyre enyhülő szabályok vonatkoztak (GYÁNI 2006, 101).

A tömegsport kibontakozásának időszaka volt az első világháborút követő néhány évtized, amikor a rendszeres testmozgás nemcsak az egészség megőrzését szolgálta, hanem a fiatalság katonai kiképzését is helyettesítette (GYÁNI 2006, 100). Ebbe az áramlatba

Hódmezővásárhely is bekapcsolódott, erre utal egyrészt a levente mozgalom, másrészt a sorra alakuló vívó- és sakk-körök, valamint a tenispályák létesítése is.

„*Újvárosi strand, jaj, hát én itt tanultam mög úszni. Nagyon szép volt, ki volt rakva kék csempével a medence, volt mély is, ahol úszni lehetett, kétfele volt osztva. Ilyen nagy fák voltak, meg volt egy szanetli. Ott vasárnap cigányzenét játszottak és lehetett táncolni, meg italt kapni, hát málnaszörpöt, meg sört ittak. Lehetett cukrászsüteményt kapni, mög fagyaltot a szanetliban, úgy mondták. Volt végig nagyon szép kabinsor. Fehérre volt meszelve, zöld ajtókkal, amit ki lehetett bérölni.*”¹⁶

A sport igen kedvelt válfaja volt az úszás, a fürdőkultúra is ebben az időszakban bontakozott ki országszerte (GYÁNI 2006, 90). Az Erzsébet Népkertben 1929-ben adták át a városi Parkfürdőt (SZABÓ–BORUS–KÖSZEGFALVI 2003, 143), de már korábban is működött Újváros városrészben a Tornyai Strand. A strandok nem pusztán a vízi sportoknak adtak helyet, hanem a társadalmi és a kulturális életben is szerepet játszottak, amint arra az interjúrészlet is rávilágít. Az épített strandok mellett a természetes vízpartok is kedvelt kirándulóhelyekké váltak. Hódmezővásárhely környékén Sártó, Mártély és Körtvélyes volt a legkedveltebb fürdőhely. A kirándulásokhoz hozzátartozott a sportoláson kívül a zene és a tánc is. Ezt a fényképek is igazolják, melyeken táncoló párok, illetve gramofon és hegedű is látható.

Tornyai Imre fotóalbumainak egyediségét a privát szférán túlmutató, közösségi alkalmakat ábrázoló fényképek jelentik, melyek a városi ünnepek egy-egy mozzanatát örökítették meg. E képek többsége a nemzeti ünnepeken készült, a március 15-i ünnepek, a Hősök Ünnepe (május utolsó vasárnapja) és a revíziós ünnepség is megjelenik a fényképeken. A nemzeti ünnepek a város teljes közösségének szóló rendezvények voltak, és egy még nagyobb közösséghez, a nemzethez való tartozás érzését nyújtották az ünneplőknek. Maga az ünnep egy olyan kulturális elem, mely nagy jelentőséggel bír a társadalmi és az egyéni életben is. Az ünnepek elősegítik az idő haladásának érzékelését, a múlt értékeinek felidézése révén formálják, illetve kifejezik a jelenkori ünneplők identitását. Az ünnepek szilárd és egyértelmű keretet biztosítanak az élethez (BARNA 2011a, 23–24).

A képek láthatóvá teszik, hogy ebben a korszakban hogyan ünnepeltek Hódmezővásárhelyen. A nemzeti ünnepeken és más közösségi eseményeken is

¹⁴ Interjú: Lang Ferencné, 2013.02.10.

¹⁵ Orthon 1934. 08.03.57.

¹⁶ Interjú: Lang Ferencné, 2013. 02.10.

jelentős tömeg gyűlt össze a város főterén. Zászlók alatt vonultak a különböző városi egyletek, kisebb közösségek a főutcán, azaz az Andrássy úton (3. kép 2). A Kossuth téren felállított pódiumról hangoztak el a szónoklatok. A cserkészek, a levante zenekar és a város veterán katonái is felvonultak az ünnepek alkalmából (BERNÁTSKY–NAGY 2012, 97). Mindhárom ünnepet a katonai jelenlét és rend jellemezte. A Hősök Ünnepe, a még alig két évtizeddel korábbi I. világháború tragédiájára és áldozataira való emlékezésnek adott közösségi keretet. A revíziós ünnep pedig a trianoni békeszerződés negatív következményeinek elutasítását fejezte ki. Az 1937-ben készült fotókon látható, hogy a nemzeti identitás központi szimbóluma, az országszászó köré szerveződött ez az ünnep.

Szintén nagy tömeget vonzottak a vásárhelyi főtérre a nagyszabású zenekari rendezvények. A cigányság magyarországi letelepedésének ötszázadik évfordulója alkalmából 1937-ben a hódmezővásárhelyi cigányzenészek koncertet, szerenádokat adtak a főtéren (BERNÁTSKY–NAGY 2012, 102). Tehát nemcsak a város többségi lakossága, de kisebbségei is teret kaptak a közös társadalmi térben, hogy identitásukat kifejezhessék. A városban több dalkör is működött, az egyik jelentős létszámú, az iparos dalárda gyakran adott koncertet a város közönsége számára.

Mindezek arra is utalnak, hogy élénk civil élet folyt a két világháború közötti időszakban Hódmezővásárhelyen. E közösségi szervezetek — melyek a fényképeken is szerepelnek — kulturális érdeklődés, foglalkozás, társadalmi réteg, illetve vallás alapján szerveződtek. Mindebből arra következtethetünk, hogy a társadalom különböző csoportjai valamilyen szinten elkülönültek egymástól (BARNA 2011, 29), ugyanakkor a kisebb közösségek szoros szociális hálót jelentettek tagjaik számára. Egy személy természetesen több ilyen szervezetnek is a tagja lehetett, így kiterjedt kapcsolathálót építhetett ki, sokféle impulzus érte a kulturális és társadalmi életben.

Hódmezővásárhelyen az alsóbb és középrétegek művelődésének elsődleges színterét a város falain belül és kívül is az olvasókörök jelentették.¹⁷ A fényképeken mégis csak egy alkalommal tűnik fel ez a vásárhelyi kulturális életben meghatározó szervezet. A művelődésre és bizonyos speciális ismeretek elsajátítására a Népfőiskolán is lehetőség nyílt, mely már 1930-ban működött Hódmezővásárhelyen. Ez az ismeretszerzési mód ugyan tanúsítványt is biztosított tagjai számára, mégis jóval kevesebb résztvevőt vonzott,

mint a nyitottabb és kevésbé teljesítményalapú olvasókörök.¹⁸

A képek alapvetően két ünnep típust reprezentálnak, egyrészt a már bemutatott nemzeti ünnepeket, másrészt pedig egy privát ünnepet, az esküvőt. A képek azt jelzik, hogy ez az ünnep a családnál tágabb közösség számára is jelentős alkalomnak számított. Az is erre utal, hogy nemcsak Tornyai Imre családtagjainak esküvői fotói kerültek albumba, hanem olyan személyeké is, akik az RKIE vagy az Újvárosi Vegyeskar tagjai voltak. Az egyesületek tehát olyan mértékben integrálták tagjaikat, hogy többen ebből a közösségből választottak maguknak párt — ez utal a csoportok tagjainak vallási, társadalmi, mentalitásbeli hasonlóságára —, és örömeiket is megosztották társaikkal, akik hivatalosak voltak az esküvőre. Más jellegű családi vagy vallási ünnepek azonban nem jelennek meg egyértelműen a képeken.

A vizsgált fényképek alapján megállapíthatjuk, hogy a közösségi lét aktív részét képezte az egyéni életnek, tehát a magán- és közösségi szféra között nem húzódtott éles határ. A képek rávilágítanak arra is, hogy az egyén hogyan integrálódott a társadalmat alkotó kisebb-nagyobb közösségekbe. A közösségeket alapvetően a csoportképek jelenítik meg, ez a képtípus „deklarálja, hogy ott, akkor, az a néhány ember valamiért összetartozónak gondolta magát, s ezt fontosnak tartotta megörökíteni” (KINCSES 2006, 39). A vizsgált fotókon a közösségek három szintje jelenik meg. Elsőként a legszűkebb csoport mutatkozik meg, a család. Az albumokban a közösségi képekhez viszonyítva kevés családi kép kapott helyet.

A közösségi lét következő szintjét az egyesületek jelentik, az ezeket ábrázoló fényképek dominálnak a kép-együttesben. A képek elsősorban az egyesületek informális életét jelenítik meg, az összetartozást helyezve a középpontba. A fotók készítésének alkalmait és azok jellemzőit a képekhez kapcsolódó narratívumok alapján rekonstruáltam. A képeken ábrázolt egyesületek társadalmi értelemben homogénnek tekinthetők. Az 1930-as években azonban a társadalmi rétegek között határozott vonalak húzódtak, melyeket a képek is rögzítettek. Ebben az időszakban a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyet alapvetően már az iskolai végzettség határozta meg (L. NAGY 1997, 42), ebből a szempontból azonban heterogénnek nevezhető a kispolgári réteg képeken ábrázolt köre. Ez a különbség mégsem válik láthatóvá a fotókon, tehát a személyközi viszonyokban nem játszott szerepet.

A harmadik és egyben legtagabb közösséget a város polgárai jelentik, a képeken megjelennek a vásárhelyiek, akik együtt ünnepeltek, strandoltak, fagyaltoztak vagy dolgoztak, mára azonban névtelen alakokká váltak, akik valaha szomszédok, barátok és egymásra utalt munkatársak voltak. Ők azok, akik a vásárhelyi promenádon sétálgattak vasárnaponként, és akik megbámulták 1933-ban a nadrágos nőt.¹⁹ Az értékek között ugyanakkor megjelenik az egyén, az individuum is, aki a portrén, sokszor környezetéből is teljesen kiragadva mutathatja meg önmagát, azaz az önmagáról kialakítani kívánt képet (MONTVAI 1985, 120).

ÖSSZEGZÉS

Az öt album újszerűsége és jelentősége, hogy privát felhasználású közösségi képeket tartalmaznak. E képek jellemzője, hogy a személyes közeget és a nyilvános közeget is megörökítették, mégis eltérő módon

ábrázolták. Az informális kapcsolatokat Tornyai Imre a kor képkészítési szabályainak megfelelően formalizáltan jelenítette meg, ellenben a nyilvános szféra formális rendszerébe nem volt lehetősége beavatkozni, így arról spontán képek készültek.

Az elemzésből levonható konklúzió, hogy az 1930-as években Hódmezővásárhelyen egyszerre voltak jelen az évszázados hagyományok és a korszerű vívmányok, ugyanakkor ezek nem egyformán jelentek meg a különböző társadalmi rétegek körében. A képeken dominánsan megjelenő középréteg nem tekinthető homogén rétegnek, mivel a hasonló megjelenésű és foglalkozású egyének eltérő műveltségi és anyagi háttérrel rendelkeztek. Az individualizáció megjelenésének ellenére a társadalom szövete ebben az időszakban sűrű volt, azaz egy-egy egyén kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, mely biztonságot nyújtó szociális hálóként is működött. A közösségi összetartó erő fontos eleme volt a közös értékrend és az azonos normák.²⁰

IRODALOM

- BALASSA 1997 Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz* IV. Budapest 1997.
- BARNA 2011 Barna Gábor: *Az Élő Rózsafüzér Társulat: imádság és imaközösség a 19–21. századi vallási kultúrában*. Budapest 2011.
- BARNA 2011a Gábor Barna: *Culture of feasts today. Commemorial rites of national and calendar feasts*. In: Acta Ethnographica Hungarica, 56. évfolyam 1. szám, Budapest 2011, 23–30.
- BARTHES 2000 Roland Barthes: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Budapest 2000.
- BAUDOT 2000 François Baudot: *Divat a XX. században*. Budapest 2000.
- BERNÁTSKY–NAGY 2012 Bernátsky Ferenc – Nagy Vera: *Hódmezővásárhely Anno... archív képek a városról 1862–1944*. Hódmezővásárhely 2012.
- BOERDAM–MARTINIUS 2000 Jaap Boerdam – Warna Oosterbaan Martinius: *Családi fényképek – szociológiai megközelítésben*. In: Családi album. Vizualis antropológiai szöveggyűjtemény I. kötet, Szerk.: R. Nagy József, Miskolc 2000, 157–176.
- DALLOS 2005 Dallos Csaba: *Családi fényképgyűjtemények vizualis antropológiai elemzése*. Doktori értekezés. Debrecen 2005. (<http://ganyamedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/79804>)
- FREUND 1997 Giselle Freund: *Fotóamatőrök*. In: Fotóelméleti szöveggyűjtemény. Szerk.: Bán András – Beke László, Budapest 1997, 129–136.
- GRANASZTÓI 2000 Granasztói Pál: *Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében*. In: A megfoghatatlan idő: tanulmányok. Tabula könyvek 2. Szerk.: Fejős Zoltán, Budapest 2000, 103–117.
- GYÁNI 2006 Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest 2006.
- KAPITÁNY–KAPITÁNY 2007 Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest 2007.
- KINCSES 2006 Kincses Károly: *Pózkatalógus: kultúra, kapcsolatok és a társadalmi helyzet tükröződése a 19. századi fényképezésben*. Kecskemét 2006.
- KRACAUER 1997 Sigfried Kracauer: *A fotográfia*. In: Fotóelméleti szöveggyűjtemény. Szerk.: Bán András – Beke László, Budapest 1997, 137–146.
- KUNT 1995 Kunt Ernő: *Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc – Budapest 1995.
- MIRZOEFF 1999 Nicholas Mirzoeff: *An introduction to visual culture*. London 1999.
- MONTVAI 1985 Montvai Attila: *Fotográfia és kultúra*. Budapest 1985.

¹⁷ Interjú: Szent Tibor, 2013.01.12.

¹⁸ Interjú: Szent Tibor, 2013.01.12.

¹⁹ Vásárhelyi Reggeli Újság 1933. 08.10. 3.

²⁰ A tanulmányt Nagy Vera (TJM) lektorálta, munkáját ezúton köszönöm.

- MUSELLO 1984 Christopher Musello: *A családi fényképek és a vizuális kommunikáció vizsgálata*. In: Vizuális antropológiai kutatás munkafüzetek II. kötet. Szerk.: Bán András – Forgács Péter, Budapest 1984, 27–70.
- L. NAGY 1997 L. Nagy Zsuzsa: *A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen 1997.
- PETERNÁK 1984 Peternek Miklós: *Remények és hibák*. In: Privát fotó kutatás: munkaközi jelentés. Szerk.: Bán András – Forgács Péter, Budapest 1984, 3.
- PRITZ 1985 Pritz Pál: *Gazdaság, társadalom és szellemi élet*. In: Magyarország a XX. században. Szerk.: Balogh Sándor, Budapest 1985, 210–216.
- STARL 2000 Timm Starl: *A magánvilág képi közege. A koca-fotózás keletkezése és funkciója*. In: Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I. kötet. Szerk.: R. Nagy József, Miskolc 2000, 48–59.
- STEMLERNÉ BALOG 2009 Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Budapest 2009.
- SZABÓ–BORUS–KÖSZEGFALVI 2003 Dr. Szabó Gábor – Borus Gábor – Kőszegfalvi Ferenc: *Hódmezővásárhely történeti kronológiája*. Szeged 2003.
- SZARKA–FEJÉR 1999 Szarka Klára – Fejér Zoltán: *Fotótörténet*. Budapest 1999.
- TAYLOR 2008 Peter J. Taylor: *Modern, modernitás, modernizmus, modernizáció*. In: A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban. Szerk.: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté, Budapest 2008, 19–23.
- UNGVÁRY 1984 Ungváry Rudolf: *A privát kép fogalmi elemzése*. In: Privát fotó kutatás: munkaközi jelentés. Szerk.: Bán András – Forgács Péter, Budapest 1984, 2.

GENRE PHOTOS FROM HÓDMEZŐVÁSÁRHELY. A VISUAL ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Viktória TERENDI

In my study I examine photographs of an amateur photographer from Hódmezővásárhely, made between 1930 and 1940. My analysis represents some social and cultural features of the way of life characteristic for a little town reflected in the photographs.

In my analysis I examine different contextual layers of the pictures. Surface information layers include ways of appearance of the participating individuals and events fixed. I also refer to elements to be found in the deeper layers of the image information, the ones showing the values, ideals and norms.

The novelty of the privately used photographs in question is that they, in nearly the same number, represent different events of the private sphere (Fig. 2) (family events, weddings, excursions, work events etc.) and certain events of the public sphere (Fig 1: 3)

(holidays, public spaces, genre photos). However, these two types of pictures differ from several aspects. There are differences in the principles of design, depiction of individuals, depiction of the relationship between the individual and the group and in the accents put onto the environment.

The photographs represent mainly the way of life and values of middle class of Hódmezővásárhely in the 1930s, and refer only slightly to other social layers as well. They also throw light onto certain moments and changes of economic, political and social situation. The large number of group photographs refer to the dense social structure, the basis of which was the vivid community life and the result of which was contact and social network providing the position of the individual.

Translated by Valéria Kulcsár

Terendi Viktória
Bessenyei Ferenc Művelődési Központ
6800 Hódmezővásárhely
Dr. Rapcsák András út 7.
E-mail: jesamine88@gmail.com

1

2

1. kép: 1: A nyilvános szféra „kisajátítása” (1937 Hódmezővásárhely, Andrásy út); 2: a nyilvános szféra dokumentálása (1937 Hódmezővásárhely, Andrásy út) — Fig. 1: 1: “Expropriation” of public sphere (1937 Hódmezővásárhely, Andrásy út); 2: documentation of public sphere (1937 Hódmezővásárhely, Andrásy út)

1

2

2. kép: 1: Strandolók (1934); 2: tanyai látogatáson az RKIE (1934) — Fig. 2: 1: On the beach (1934); 2: RKIE (Roman Catholic Youth Association) visiting a farm (1934)

1

2

3. kép: 1: Kishomoki kiránduláson az Újvárosi Vegyeskar (1938); 2: felvonulás a március 15-i ünnepségen (1933) — Fig. 3: Újvárosi Mixed Choir on a field trip to Kishomok (1938); 2: demonstration on the celebration of March 15th (1933)

MENEKÜLÉS, NEMZETMENTÉS. CSÁNGÓ-MAGYAR CSOPORTOK ÁTTELEPEDÉSE MOLDVÁBÓL MAGYARORSZÁGRA AZ 1940-ES ÉVEKBEN

VINCZE Gábor

Annak a moldvai, római katolikus vallású etnikai csoportnak a sorsa, melynek ma már csak kis hányada beszéli ősei nyelvét, a magyart, régóta foglalkoztatja a magyarországi közvéleményt. Már a 19. század közepén fölmerült az az elképzelés, hogy „haza kellene hozni” az ortodox román tengerben élő, és a beolvadásnak/beolvasztásnak évszázadok óta kitett magyarokat. A megváltozott körülmények miatt a 19. század utolsó évtizedeiben egyes egyházi- és kormánykörök inkább az anyanyelvű oktatás megteremtésével és a magyar, mint liturgikus nyelv elismertetésével próbálkoztak, de eredménytelenül. A kudarcok láttán egyre többen gondolták azt, hogy a csángó-magyarokat¹ csakis akkor lehet megmenteni attól, hogy teljes egészében asszimilálódjanak, ha áttelepítik őket Magyarországra. Konkrétan először az első világháború idején merült fel — Románia legyőzése esetén — a csángó-magyarok áttelepítése, ám ennek a tervnek a realizálására az események közismert alakulása folytán nem került sor. A következő világégés elején azonban ismét napirendre került ez a kérdés.

MENEKÜLTÜGY ÉS ÁTTELEPÍTÉS

A második bécsi döntést követő hetekben-hónapokban dél-erdélyi magyarok tízezrei özönlöttek a megnagyobbodott Magyarország területére, ami sürgős kormányzati beavatkozást igényelt, és szükségessé tette a szerteágazó ügyek intézésének egységes, átfogó irányítását. A megoldást illetően több lehetőség is szóba került, végül 1940. október 11-i ülésén a kormány — gróf Teleki Pál miniszterelnök előterjesztése nyomán — az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság felállításáról határozott. Vezetőjévé, országos menekültügyi kormánybiztossá dr. vitéz Bonczos Miklóst nevezték ki, akit ugyanekkor megbíztak az „Óromániából, valamint az egyéb külföldi államokból” végleg hazatérő magya-

rok visszatelepítésének előkészítésével és végrehajtásával is, vagyis a belügyi politikai államtitkár egy időben két munkaterületet koordinált: a menekültekkel, valamint a hazatelepítendő magyarokkal kapcsolatos teendőket. Talán az egymással összefüggő feladatok miatt számos iratban „menekültügyi és visszatelepítési kormánybiztosság”-ként említik a hivatalt.

A történelmi határokon kívül, diaszpórában élő, és hazatelepíteni tervezett magyarok problematikájának tanulmányozása céljából 1940. október 30-án vitéz Técsői Móricz Kálmánnak, a Magyar Külügyi Társaság alelnökének kezdeményezésére tudományos munkaközösség alakult Bonczos Miklós és nagybányai Horthy István miniszteri tanácsos védnöksége alatt. A munkaközösség munkájába később szinte mindegyik tárca delegált egy-egy szakelőadót, és több ülésen vitatták meg a tennivalókat. A bukovinai székelyek és a csángó-magyarok hazahozatalát hivatalos szinten először ez a bizottság vetette föl.

Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy a csángó-magyarok hazahozatala ügyében milyen lépések történtek 1941-ben, röviden áttekintjük a két világháború közötti helyzetüket.

MOLDVAI CSÁNGÓK NAGY-ROMÁNIÁBAN

1919–20-ban az addig vallási és etnikai szempontból többé-kevésbé homogénnek tekinthető Román Királyság olyan soknemzetiségű területekkel gyarapodott, melyek az elkövetkező negyedszázadban számos fejtörést okoztak a francia típusú, egységes nemzetállam román hívei számára. Az 1918 előtt is „zavaró tényezőnek” tekintett, moldvai római katolikus vallású, és ekkor még többségében magyar nyelvű etnikai-vallási csoport a homogén nemzetállamot építő román politikai osztály szemében egyre inkább egy inkompatibilis, „nemzetidegen zárványt” jelentett. Mindez azzal járt,

¹ A csángó-magyarok alatt itt és a továbbiakban — az 1940-es évek gyakorlatának megfelelően — azt a római katolikus vallású moldvai etnikai-vallási csoportot értettük, amely a tárgyalt korszakban még beszélt valamilyen szinten magyarul, és rendelkezett egyfajta magyar népi öntudattal. Ha csupán csángókat említettünk, az összes római katolikus vallású moldvai lakosra gondoltunk.

hogy a moldvai hatóságok mind nagyobb gyanakvással tekintettek már a húszas években is a csángókra, még akkor is, ha már nem beszéltek magyarul.

Mindazonáltal azt is meg kell jegyeznünk, hogy a trianoni békediktátum a csángók számára egy szempontból pozitív hatással járt: az Erdélyt és Moldvát elválasztó korábbi államhatár megszűntével könnyebbé vált az erdélyi magyarsággal (elsősorban a Székelyfölddel) történő kapcsolattartás. 1920 után el lehetett jutni a székelyföldi piacokra, majd a hagyományos csíksomlyói pünkösdi búcsúra. A húszas években néhány vállalkozó szellemű erdélyi magyar szerzetes és római katolikus lelkész be-beutazott Moldvába. Például a csíksomlyói P. Kukla Tarcziciusz és P. Takács Gábor egy évtizeden át karácsonykor, húsvétkor és a nyári hónapokban járták a még magyarul beszélő csángó falvakat. A bukovinai Józseffalva plébánosa, dr. Németh Kálmán már a harmincas évek második felében ugyancsak rendszeresen misézett és gyóntatott magyarul több Bákó megyei faluban.

A román hatóságok persze nem nézték jó szemmel, ha egyes csángó-magyaroknak voltak erdélyi magyar kapcsolatai. A harmincas években a csendőrség a felbukkanása után minden „gyanús idegent” órákon belül kiutasított az adott csángó-magyar településről, legyen szó magyar vagy román (!) állampolgárságú személyről. Így járt Lükő Gábor etnográfus és Szabó T. Attila kolozsvári nyelvész is. Dr. Baumgartner Sándor, aki a harmincas években jászvásári/iași-i teológia tanár volt, a saját szemével látta azt a csendőröknek adott utasítást, amelyben az állt, hogy minden odajövő magyart ki kell utasítani a csángó-magyar falvakból (BAUMGARTNER 1940, 27).

A hatóságok ezen túlmenően minden más erdélyi kapcsolattól igyekeztek elvágni a csángó-magyarokat. Ezért egy idő után megakadályozták, hogy — magyar nyelvű elemi iskolák nem lévén Moldvában — a gyermekek erdélyi magyar felekezeti iskolákba iratkozzanak be. Az Anghelescu-féle sovíniszta oktatási törvényre hivatkozva azoktól az iskoláktól, amelyek felvettek csángó-magyar gyemekeket is, megvonták a nyilvánossági jogot. Néhány évig ez történt a csíksomlyói római katolikus főgimnáziummal is. A hatóságok ugyanis a moldvai csángókat *ab ovo* románoknak tekintették, ezért erdélyi magyar felekezeti iskolákban nem tanulhattak.

Ami a csángó-magyarok lélekszámát illeti, Nagy-Románia létrehozása után az első népszámlálást 1930-ban tartották. Ekkor 110 000 római katolikust mutattak ki Moldvában, amelyből — a statisztika szerint — csupán alig 24 000 volt magyar anyanyelvű. Ha azonban az 1930-as népszámlálás nyilvánosságra

hozott adatait kicsit alaposabban megvizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a számlálóbiztosok (tanítók, jegyzők) meghamisították az adatokat, vagy pedig a megfélemlített csángó-magyarok „önként” románnak vallották magukat, köztük olyanok is, akik a magyaron kívül semmiféle más nyelvet nem beszéltek és a falujuk határát sohasem lépték át. A hamisításra, manipulációra egyik példa Onyest. Ott a 19. és 20. század fordulóján a népesség fele még magyar volt, 1930-ban a 2 945 lakosból 1 223 vallotta magát római katolikusnak, de csak 672 magyar anyanyelvűnek, és 57 magyar nemzetiségűnek. Még feltűnőbb Külső-Rekecsény esete, ahol egy magyar nemzetiségűt sem „találtak” az összeírók, de 833 lakos magyar anyanyelvűnek jegyeztette be magát. Ugyancsak különös, hogy még az 1950-es években is tiszta csángó-magyar falunak tekinthető Somoskán a statisztika szerint egyetlen magyar anyanyelvű lakos sem élt, pedig jó harminc évvel korábban hivatalos román kiadvány szerint 2 400 magyar lakott (VINCZE 2004, 230–236).

Baumgartner Sándor egy 1939-es feljegyzésében, korábbi helyszíni adatgyűjtésére, felmérésére hivatkozva úgy becsülte, hogy a nyilvánosságra hozott statisztikai adatokkal ellentétben még 50–60 000-re tehető a magyarul beszélő csángók száma. Sebestény Antal hadikfalvi plébános ugyanekkor csupán mintegy 40 000 lélekre becsülte a számukat. Ez azt jelenti, hogy még a legoptimistább becslés szerint is a csángóknak ekkorra hozzávetőlegesen a fele beszélt már csak magyarul, vagyis folytatódott az évtizedekkel korábbi asszimilációs tendencia. Itt jegyezzük meg, számos példa azt mutatja, hogy a nyelvcseré nem jelentett azonnal teljes mértékű etnikai identitásváltást, mivel a helyi közösségekben átmenetileg kialakult egy mindkét nyelvet integráló csángó „katolikus” azonosságtudat.

A Moldvában megfordult magyar etnográfusok, nyelvészek, újságírók egybehangzóan arról számoltak be, hogy a nagy szegénységben élő, még valamilyen szinten magyar nyelvet beszélő csángók nagyon el vannak keseredve, hogy minden kérésük dacára sem engedélyezték az egyházi hatóságok a magyar nyelvű pasztorációt. A harmincas évek közepén egy bogdánfalvi földműves, aki tudott magyarul olvasni, kifakadt Csűry Bálint nyelvész előtt: „Az fáj nekünk legjobban, hogy a pápa őszentségének pénze is, gondja is van a vademberek megtérítésére, de nekünk, moldvai magyarokra, akik sok száz év óta itt, a legkeletibb széleken legbuzgóbb hívei voltunk és vagyunk az egyháznak, nem terjeszti ki sem gondját, sem védelmét” (VINCZE 2004, 205).

Persze még mindig akadtak olyan „renitens” csángó-magyarok, akik nem tudtak belenyugodni, hogy nem kaphatnak az ő nyelvükön beszélő papot. 1930-ban mintegy 1 400 forrófalvi, nagypataki és újfalvi

(ferdinándfalvi) csángó nevében kérvényt írtak a Szent-atyának. Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspöknek, a Szent László Társulat elnökének a XI. Pius pápának címzett 1933. októberi emlékiratában pedig azt olvashatjuk: „nemrég bogdánfalvi, tisztán magyar plébánia hívői (3 500 lélek) eljuttattak Őszentségéhez egy 374 ember által aláírt kérvényt azért, hogy a Szentszék méltóztatasság egy magyar papot küldeni hozzájuk, aki nem tagadja meg és nem tagadja le az ősei nyelvét, és aki tudja és akarja is magyarul meghallgatni a gyónásokat, és még inkább az öregek és betegek gyónását, hiszen ez utóbbiak — lévén a halál előtti vallásos vigasz és szent vallásunk tanítása híján — nem tudnak felkészülni a keresztényi távozásra. Olyan panaszok is eljutottak hozzánk, hogy a magyar nyelvet nem ismerő papok nem egyszer megtagadták a feloldozást azoktól a haldoklóktól, akiknek csak magyar nyelvű imakönyveik voltak.”² Mindezek a kérések, „esedezések” ugyanúgy eredménytelennek bizonyultak, mint a korábbi századokban vagy 1945 után. Itt kell megjegyeznünk, hogy Baumgartner Sándor, aki az említett ok miatt tisztában volt a csángók valós helyzetével, dr. Iosif Gabor püspöki helynöktől származó értesülésre hivatkozva azt állította, hogy az igen nagy paphiány miatt „történt ajánlat arra vonatkozóan, hogy a szatmári és erdélyi egyházmegyékből papokat küldjenek Moldvába.” Sajnos — jegyzi meg — „a rövidlátással megvert magyarság nem látta be a lehetőség fontosságát, s az ajánlatot elutasították azzal, hogy nincs fölösleges pap az említett egyházmegyében” (SICULUS 1942, 93). Ezt az információját egyelőre más forrás nem erősíti meg.

Ami a csángók támogatását illeti, számukra a Szent László Társulat az 1870-es évektől különféle pénz- és egyéb segélyeket nyújtott. 1920 után viszont a Magyarország és Románia között kialakult rossz viszony miatt, még a havasalföldi magyar diaszpóra támogatásával is kénytelen volt egy időre felhagyni, a csángók ügyében pedig nem tehetett többet, mint hogy alkalmi segélyeket folyósítson. A csángók között folytatott missziós tevékenységéért kapott olykor Németh Kálmán bukovinai lelkész is néhány száz pengőt. Erejükből csak annyira futotta, hogy Shvoy Lajos püspök az 1933. októberi vatikáni látogatása alkalmával a fentebb említett emlékiratot terjesztette

elő, melyben részletesen feltárta „a bukovinai és moldvai csángók elhagyott, szomorú helyzetét”.³ Ez a közbenjárás azonban teljesen eredménytelennek bizonyult.

Nemcsak „kívülről”, hanem „belülről” sem érkezett segítség a csángó-magyarok számára. Az Országos Magyar Párt — bár az 1924-es brassói nagygyűlésen megjelent egy csángó delegáció — nem akart „új frontot nyitni” azzal, hogy felvállalja az érdekképviselőtük is. A ferencesek által 1927-ig egyedül folytatott csángómentő akcióra az OMP egy bizottságot hozott létre, de ennek későbbi tevékenységéről hallgatnak a források. Így a két világháború között ez a népcsoport továbbra is „árvaságra ítéltetett”.

A harmincas évek elején már csak az igen idős Neumann Péter bogdánfalvi lelkész misézett és gyóntatott magyarul, a másik magyar papot, Ferencz Jánost egy, már csak románul beszélő katolikusok által lakott faluba helyezte püspöke. Sebestény Antal, a bukovinai Hadikfalva esperes-plébánosa 1936-ban hat-hét csángó származású papról tudott, akik „meglehetősen” beszéltek magyarul, de ezeket olyan csángó falvakba helyezték, ahol „magyar nyelvre már nincs szükség”.⁴ Éppen ezért a magyar kántorok még fontosabbá váltak az őseik nyelvéhez ragaszkodó közösségek életében. „A kántor a nép lelkéhez sokkal közelebb van, ha tudása és hatalma kevesebb is, gyakorlati hatása óriási” — írta Péter Gergely trunki kántor 1939-ben.⁵ A magyar kántorok száma azonban egyre csökkent, ugyanis a megüresedett helyekre már a halasfalvi kántorképzőben végzett „janicsár-kántorok” kerültek.

A harmincas évek második felében egyetlen esetben fordult elő, hogy „kívülről” került kántor Moldvába: 1937 és 1940 között ugyanis a Szent László Társulat támogatásával egy bukovinai, józseffalvi székely, Péter Gergely volt a trunki kántor. Mivel azonban ő a tiltás ellenére is misézett és gyóntatott magyarul, ezért kénytelen volt a második bécsi döntés után otthagyni Moldvát, mert — mint írja — „az utóbbi időben állandó megfigyelés alatt voltam, és minden magyar szó, megmozdulás lehetetlenné vált, küldetéseim eredményessége megszűnt. Amit lehetett, mindent megtettem, de már csak az elfogatásom elől menekültem.”⁶

A helyzet már a húszas évek végére odáig fajult, hogy például a színmagyar Forrófalván a plébános, Romila

² A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTAK), a Szent László Társulat iratai, Ms. 10.528/146., kézzel írott olasz nyelvű fogalmazvány.

³ MTAK, Ms. 10.528/146., kézzel írott olasz nyelvű fogalmazvány.

⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL MOL), a Szent László Társulat iratanyaga (a továbbiakban: SZLT), P 1431 fond, 20. csomó, 171. kötet, sz. n., Sebestény Antal levele Németh Kálmán plébánoshoz.

⁵ Péter Gergely 1939. október 25-i levele Krywald Ottóhoz, a Szent László Társulat alelnökéhez a csángók helyzetéről. MTAK, Ms. 10.528/190. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar kántorok ténykedése a nyelvváltáson átesett, elrománosodott/elrománosított csángókat meglehetősen irritálta.

⁶ MNL MOL, SZLT, P 1431 fond, 20. csomó, 171. kötet (1940.), Péter Gergely 1940. november 26-i levele Krywald Ottóhoz.

Bonaventura a szószékről kijelenthette: „*Legyen átkozott a magyar nyelv és aki magyarul beszél!*” (VINCZE 2004, 204). Ráadásul a faluban megtiltotta az olyan tradicionális közösségi összejöveteleket, mint a guzsalyas és a kaláka, mert azokon addig magyar nyelvű társalgás és nótázás folyt. Soviniszta elvakultságában odáig ment, hogy azzal fenyegetőzött: nem esketi össze azt a fiatal párt, amelyik nem tudja románul a katekizmust. Németh Kálmán józseffalvi plébános pedig azt jegyezte föl róla, hogy nem egy ízben „*letépte az ősmagyar mintájú kendőt a magyar asszonyok fejéről a nyílt utcán, a magyar imakönyvet minden esetben kitépdési a kezeikből és szószéken hirdette ki, hogy az ami »limbamagare« számárrnyelven, vagyis magyar nyelven van írva (limba-magyare) azt az ördög diktálta. Ilyen imakönyvet nem szabad kézbe venni, azt el kell égetni, és aki hozza, azt jelenteni kell a csendörnek*” (VINCZE 2004, 215). Péter Bonaventura nem az egyedüli volt, aki tüzzel-vassal irtotta a magyar nyelvet. Ezen a téren nyugodtan hivatkozhatott a püspökére. Mihai Robu ugyanis 1938-ban Bákó megye prefektusának május 3-i rendeletére utalva, megtiltotta, hogy — már ahol addig még megtörténhetett — magyar nyelven dicsérjék a Teremtőt. A helyzet ellentmondásosságát mi sem mutatja jobban, mint hogy ebben az időben is, mint majd még később lesz róla szó, szemet hunyt az egyik bukovinai lelkész magyar nyelvű pasztorációs tevékenysége fölött. Ekkor még mindig voltak olyan közösségek, amelyek nem voltak hajlandók beletörödni a magyar nyelv tiltásába. Emiatt a klézsei és lujzi-kalagori hívek panaszt tettek a kultuszminisztériumban. A klézsei „petíciózókat” csendörkézre adták, míg a kalagoriakat személyesen a jászvásári püspök nyugtatta meg: „*ő soha sem tiltotta az anyanyelvet és most sem tiltja...*” - de ajánlja, hogy alternatívaként a magyar mellett román nyelven is imádkozzanak.⁷

Egyébiránt nemcsak a püspök hivatkozott a prefektusi rendeletére, hanem az egyik világi hivatalnok is: Újfalú (Ferdinand) bírója kihirdette ugyanis, hogy „*a katolikus templomokban az istentiszteletet csak románul és latinul szabad mondani. A papoknak és kántoroknak nem szabad az egyházi énekeket más nyelven énekelni, csak románul és latinul. [...] Mindenkit szigorúan megbüntetünk, aki ez ellen vét*” (DOMOKOS 1987, 195). Ez az intézkedés nemcsak azért érintett érzékenyen néhány csángó-magyar falut, mert egyes, korábban odalátogató magyar lelkészekről legalább alkalmanként lehetett hallani magyar nyelvű misét, hanem azért

is, mert ott, ahol addig a „deák” (kántor) legalább a szenténekek egy részét magyarul énekelte, ennek véget kellett vetni. Többek között ez történt Bogdánfalván is, ahol a helyi kántor korábban magyarul tartotta a templomi szertartást, de a harmincas évek végétől a hatósági nyomás miatt át kellett térjen a román liturgiai nyelvre. Tehát ebben az időben a magyar kántorokat már nemcsak a papok, hanem a világi hatóságok is üldözték. Az egyiküket, aki éveken keresztül vezette híveit a csíksomlyói búcsúba, a főszolgabíró megfenyegette, hogy „összetöri”, ha nem hagy fel tevékenységével. Úgy tűnik azonban, hogy a fenti rendeletnek is voltak megszegői, ugyanis 1939 tavaszán „*a Bákó megyei papság újabb kérésére*” a csendőrségre idéztették az összes magyar kántort és „*börtönbüntetés, elhurcolás fenyegetésével*” tiltották el „*egyszer s mindenkorra a magyar éneket és magyar imát.*”⁸

A húszas-harmincas években nemcsak a magyar nyelvükhöz ragaszkodó csángók helyzete vált nehezebbé, hanem általában a moldvai római katolikus közösségé, melyet a nemzetépítő román elit és a modern állam apparátusa eleve nem tekintett a nemzet részének, még akkor sem, ha jórészüik már a 19. században átment a nyelv- és identitásváltás folyamatán, és magát románnak tartotta. Bár a csángók megnevezése Moldvában évszázadok óta „unguri”, tehát „magyar” volt, a harmincas évekre ez határozottan pejoratív jelleget öltött, mintegy megbélyegzésnek számított. Az ország távoli, tisztán ortodox népességű régióiból odavezényelt közigazgatási alkalmazottak eleve gyanakodva tekintettek az idegennek tartott csángókra és papjaikra. Egyes tanítók korlátozták a katolikus hittan megtartását, ortodox istentiszteleten való részvételre kötelezték a diákokat, megtiltották, hogy katolikus templomba járjanak. A csendőrök sokszor zaklatták a plébánosokat. A helyzet az újabb világháború kitörését, kiváltképp a második bécsi döntést követően tovább romlott.

A CSÁNGÓ-MAGYAROK „LASSÚ BESZÜREMKEDESE” 1941–43-BAN

A moldvai csángó-magyarok hazatelepítésének egyik legelszántabb szószólója Németh Kálmán józseffalvi plébános volt. Ő igen jól ismerte a moldvai csángó-magyarok helyzetét, ugyanis a harmincas évek máso-

dik felében rendszeres kapcsolatban állt jó néhány katolikus településsel. Barátságot kötött a klézsei, lengyel származású Hoyden Frențiu plébánossal, és azzal a lujzi-kalagori lelkésszel, Petru M. Pal-lal (Pál Péterrel), akiről később még lesz szó. Mindketten megengedték neki, hogy saját felelősségére magyarul misézhesen, gyóntathasson több csángó-magyarok által lakott faluban, egyebek mellett Bogdánfalván, Újfalun (Ferdinándon), Forrófalván és Nagypatakon. Úgy tűnik, hogy buzgóságával, szervező készségével, önzetlenségével és mély hitével még az egyházmegye elöljáróját, Mihai Robut is bámulatba ejtette, aki tisztelete jeléül személyesen látogatta meg őt Bukovinában, állítólag két alkalommal is. A püspök szemet hunyt afelett is, hogy „lelki municiót” szolgált a csángóknak, és a csángó származású, de románul miséző „janicsár papok” sorozatos feljelentéseit rendre azzal az indoklással utasította vissza, hogy a világi hatóságok előtt úgy sem fogja megvédeni őt. 1940-ben pedig éppen erre lett volna szükség. Márciusban ugyanis irredentizmus vádjával, valójában azért, mert egyes csángó falvakban magyarul misézett, a csernovici hadbíróóság elé került, itt azonban Petru M. Pal tanúskodott mellette, ezért felmentették. Valószínűleg rövid időn belül megbánta a csángók román eredetének teóriáját kidolgozó plébános, hogy megmentette az „irredenta” magyar lelkészt.

A bukovinai székelyek áttelepítésének gondolata akkor vetődött fel benne, amikor 1939 tavaszán leégett a faluja, és gyűjtést kellett szervezni az újjáépítéshez (VINCZE 2011, 151). A második bécsi döntés után átszökött Magyarországra és ettől kezdve minden követ megmozgatott a székelyek hazahozatala ügyében, de nem állt meg ennél: az 1940. október 23-i, Bonczos Miklós belügyi államtitkárnak, kormánybiztosnak címzett emlékiratában szorgalmazta a moldvai csángó-magyarok hazatelepítését is. Arra ugyan nem tudott pontos választ adni, hogy az általa 120 000-re becsült csángó mekkora hányada beszéli még ősei nyelvét, ám korábbi tapasztalataira hivatkozva azt állította, hogy „*az a 18 község Bákó megyében, ahová éjeken keresztül jártam, főképpen Bogdánfalva, Klézsa [Klészse], Ferdinánd, [Újfalú] Forrófalva, Alsó- és Felsőderestye,*⁹ *Kákova, Nagypatak, Gálbén egészen biztosan romlatlanul fájmagyar, annak ellenére, hogy a magyarul kiszalasztott Dicsértessék a Jézus Krisztus-ért saját papjától arculütést szokott kapni.*” Megnevezte azokat az „összekötő altiszt-

jeit”, tehát bizalmi embereit is, akikre számítani lehetne, ha a kormány úgy döntene, hogy hazahozza a csángó-magyarokat: a józseffalvi származású Mezei Domokost, aki abban az időben Bogdánfalván sekrestyés, és az egyházi javak jószágkormányzója volt, a bogdánfalvi Zsitár Mártont, aki néhány évet a kolozsvári ferencesek között tanult, a hadikfalvi Bónis Lajost, aki „*járta Moldvát, és a magyarokat izgatta*”, a lujzikalagori Pus-kás Györgyöt, aki mielőtt visszatért volna Bákóba, erdélyi pártfogói segítségével elvégezte a radnóti katolikus gazdasági iskolát, és még gróf Teleki Pálnak is bemutatották, a jugáni Joje Bălteanu, aki a józseffalvi plébánosnak azt mondta — tört magyarsággal —, hogy „*meg tudna halni a magyarokért*”, a szabófalvi Küsmödi Istvánt, a józseffalvi plébános „*ügyes, életrevaló*” hívét, valamint falustársát, Lakatos Demetert¹⁰ és Mitók Pétert, akiket a kolozsvári újságíró, Zágoni István ajánlott a feladatra (VINCZE 2004, 214–220).

Azt nem tudni, hogy a józseffalvi plébános beadványa Bonczos Miklóson keresztül eljutott-e, és ha igen, milyen gyorsan a külügyminisztériumba. Annyi bizonyos csak, hogy pár nappal az irat kelte után azzal a feladattal bízták meg Domokos Pál Pétert, hogy Romániába kiutazva, a terepen igyekezzen megbízható információkat szerezni, és tanulmányozza egy áttelepítési akció lehetőségeit. A helyszíni vizsgálódásainak elősegítése céljából október 30-ával fél évre a bukaresti magyar követségre nevezték ki, diplomata útlevéllel látták el, ezáltal pedig könnyebbé vált a Románián belüli mozgása. A fél éves terminust nem töltötte ki, két hónappal hamarabb visszatért Budapestre.

A csángó-kérdés egyik legismertebb szakértője a november 15-i munkatervében (VINCZE 2004, 220–239) a népesség-statisztikai adatokat ismertette, majd az egyházi viszonyokat, végül felvázolta a kérdés különféle megoldási módjait.

Kiindulópontja az volt, hogy a bécsi Belvedere palotában augusztus 30-án meghúzott magyar-román határ tartós lesz. Ezért az elkövetkező hónapokban „szellemi munkások” — papok, kántorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök — közreműködésével, könyvek segítségével „öntudatos magyarokká” kell nevelni a még valamennyire magyarul beszélő csángókat. Azt javasolta, hogy a bukovinai székelyek hazatelepítése után a papjaikat nem lenne szabad „kiengedni”, hanem a csángók közzé kell küldeni. Ugyanezt javasolta a

⁷ Péter Gergely 1939. október 25-i levele Krywald Ottóhoz, a Szent László Társulat alelnökéhez a csángók helyzetéről. MTAK, Ms. 10.528/190.

⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, X/51. fond, a Bonyhádi Székely Múzeum Egyesület anyaga, a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság iratai (a továbbiakban: MNL TML KMHK), 19. doboz, 3249. sz., Németh Kálmán 1940. október 23-i emlékirata.

⁹ Ilyen nevű, csángók-lakta települést nem ismerünk. Valószínűleg Felső-Rekecsényről, vagy más néven Külső-Rekecsényről van szó.

¹⁰ A szabófalvi Lakatos Demeter, eredeti családi nevén Demeter László (1911–1974) északi csángó dialektusban (vagyis archaikus magyar nyelven) verselő egyszerű földműves, illetve lakatos volt. A harmincas években kolozsvári magyar újságírók fedezték fel, majd közölték néhány versét. Romániában az ötvenes évek végén, majd a hetvenes években fölvetődött, hogy kiadjanak tőle egy kötetet, de erre csak halála után kerülhetett sor Budapesten. Élete utolsó éveit házi őrizetben töltötte a magyar verselése miatt.

hadikfalvi esperes-plébános, Sebestény Antal is egy 1941. január 13-án kelt levelében. Azt is felsorolta, hogy kiket lehetne bevonni a csángó-mentő akcióba: Dombi József jezsuita atyát, a trunki földműves Szabó Istvánt, és Péter Gergely kántort, a gajcsána-magyarfalui Polgár Antalt, és másokat. Azt is részletezte, hogy miként lehetne magyar ügyvédek, orvosok és másokat bevonni ebbe a munkába. Ez a javaslata szerintünk teljességgel illuzórikusnak tekinthető. Ő is tisztában kellett legyen azzal, hogy a még nem asszimilálódott csángók minél gyorsabb elrománosítása érdekében a világi és egyházi hatóságok semmiképp nem engednék meg, hogy „öntudatos magyarokká” neveljék őket.

A csángó-szakértő második javaslata — melyet „támadó munkaterv”-nek nevezett — sem volt sokkal realistább. Első lépésben a moldvai katolikus hívek anyanyelvi állapotának felmérése céljából titokban vizitátort kellene kérni a Vatikántól. A Bárdossy-kormány 1941 nyarán — a jelentős moldvai paphiányra hivatkozva — kísérletet tett arra, hogy a Szentszéken keresztül magyar lelkészeket juttasson a csángó-magyar falvakba. Apor Gábor vatikáni követ 1941. augusztus 7-i jelentésében arról tájékoztatta Budapestet, hogy beszélgetést folytatott Giulio Barbeta bíborossal, magyar egyházpolitikai referenssel, és felvetette előtte a moldvai magyarok lelkipásztori ellátásának „*sürgős szükségességét*.” Ő megígérte, hogy Mihai Robu püspököt „*jelentéstételre és megfelelő intézkedések megtételére felhívják*”, ám ez ügyben további konkrét lépések nem történtek. Feltételezhetően nemcsak a román részről érezhető ellenállás volt ennek az oka, hanem az is, hogy a Szentszék nem akarta bolygatni ezt a kényes ügyet. Második lépésben a magyar kormánynak lakosságcserét kellene javasolnia a bukaresti kormánynak, oly módon, hogy minden moldvai magyarért egy „csonkaországi” román¹¹ „adnának”, vagyis a legkeletibb magyarért a legnyugatibb román. Felvetődött benne a Bihar megyei görög-katolikus románok kicserélésének gondolata is.

A harmadik javaslata az volt, hogy Budapest ne kérdezze meg, hogy haza akarnak-e jönni vagy sem a csángó-magyarok, hanem jelentse ki: „*minden csángó-magyart a gyermekének tekint és Romániától követeli*” (VINCZE 2004, 220–239).

Ezek a javaslatok, annak ellenére, hogy a néprajzos-zenekutató komoly terepismerettel, széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezett, jól ismerte a román hivatalos álláspontot is a csángó-ügyben, valójában teljességgel megalapozatlanok voltak. Mint korábban

szó volt róla, a bukaresti kormány semmiféle lakosságcserebe nem volt hajlandó belemenni. Még abban az esetben sem, ha a trianoni Magyarország területén élő román szórványról van szó, hiszen a bukaresti politikai vezetés számára a moldvai csángók (pontosabban a moldvai katolikusok!) fontosabbak voltak, mint az a pár tízezer román, melynek beolvadása elviselhető veszteségnek számított „cserébe” azért, hogy sikeresen asszimilálják azt a még magyar nemzettudattal rendelkező népességet, mely Moldva kellős közepén él.

Domokos Pál Péter a bukovinai székelyek és a csángó-magyarok áttelepítését össze akarta kötni. Ez már csak azért sem volt járható út, mert a budapesti kormánytényezők az előbbiek ügyével csak 1941 elejétől kezdtek komolyabban foglalkozni, a csángó-kérdést pedig egyelőre levették a napirendről. Éppen ezért meg kellett akadályozni, hogy a sajtó a közvélemény figyelmét felhívja a csángó-kérdésre.

Bár a hazai sajtó egy ideig nem számolhatott be róla, de 1941 őszén — a Külföldi Magyarokat Letelepítő Kormánybiztossághoz érkező információk szerint — a moldvai csángó-magyarok egy részében is „*mindinkább erősödött a hazatérés vágya*.”¹² Ennek egyik oka az volt, hogy eljutott Moldvába a bukovinai székelyek áttelepedésének híre, valamint az is, hogy házat, földet kaptak az anyaországban. Emellett a már korábban említett katolikus- és egyben magyarellenes légkör, valamint az olyan kijelentések, mint ami 1941-ben egy tanító szájából hangzott el: „*a háború végén a katolikusok vagy Magyarországra mennek, vagy áttérnek az ortodox hitre, vagy le fogják löni őket*” (POZSONY 2005, 48) az áttelepülésre ösztönözhetett egyeseket. A harmadik ok az volt, hogy néhány hónapig agitáció folyhatott az áttelepedés érdekében egyes Bákó megyei csángó-magyar falvakban. Ezt az tette lehetővé, hogy a bukovinai lelkészek többsége — a rangidős hadikfalvi plébános, „radóci” (rădăuț-i) főesperes, Sebestény Antal kivételével, aki elkísérte a híveit — nem költözött Magyarországra, mert nem kapott hazatérési engedélyt.

A helyben maradt lelkészeket a szlovák származású, a magyarokkal szemben mindig jóindulatú Malecz János volt andrásfalvi, majd rădăuț-i plébános, pápai kamarás közbenjárására a jászvásári püspök néhány olyan moldvai plébániára helyezte el, melynek hívei magyar nyelvű csángók voltak. Így került Elekes Dénes a bukovinai Istenségsírról Bogdánfalvára, a korábbi andrásfalvi káplán, Demse Péter (aki klézsei születésű volt) Pusztinára, László Antal volt hadikfalvi káplán

Valényba, Németh Kálmán utódát, az ugyancsak csángó-magyar Ferencz Jakabot Gorzafalvára helyezték. A püspök azért biztosított plébániát a bukovinai lelkészek számára, mert Moldvában krónikus pap-hiánnyal küszködtek az egyházmegye megalapítása óta. Az 1930-as évek végén a négy esperesi kerületben összesen 42 plébánia volt üres.

Malecz János egy 1941. október 13-i — kézirásos, és valószínűleg Bonczos Miklósnak írott — levelében¹³ arról számolt be, hogy „*a nép igen hamar tudomást szerzett mindenfelé*”, hogy néhány plébániára magyar pap érkezett. Több forrásból kiderül, hogy egy ideig a Bukovinából áthelyezett lelkészek a csángó-magyar híveik között magyarul is miséztek, gyóntattak, temettek. Önmagában már ez is elég lett volna ahhoz, hogy előbb-utóbb összeütközésbe kerüljenek az egyházi és világi hatalom képviselőivel. A konfliktus fő oka az volt, hogy Bárdossy László korábbi bukaresti követ, utóbb miniszterelnök kifejezett nyomására, kitelepedésre biztatták néhány csángó-magyar falu lakosságát.

Az agitáció terén a „főkolompos” bizonyára László Antal volt, aki több faluban agitált. Az egyik szemtanú, a Lányikból 1947-ben kitelepedett Laczkó István visszaemlékezésében arról ír, hogy amikor a román hadseregben szabadságot kapva pár napra hazatérhetett a falujába, azzal fogadta a felesége, hogy a napokban ott járt az új valényi lelkész, és magyar nyelven misézett a templomban. A mise végeztével pedig azt mondta: „*Kedves testvéreim! Arra kérlek benneteket, ha akartok, mehettek Magyarországra, és ott kaptok házat, földet, és ami nektek szükséges. [...] Voltam én Gajcsánba, és onnat es fognak menni sokan. Voltam a Szereten túl, és onnat es fognak menni*” (LACZKÓ 2004, 201–202).

Emiatt az agitáció miatt kellett a bukovinai papoknak elhagyni Moldvát. A román állam iránt lojális lelkészek ugyanis a püspöknél és a megyei prefektúrán rendre feljelentgették magyar paptársaikat. Malecz János ezt azzal magyarázta az előbb idézett levelében, hogy „*a hívek eltávozásával kenyerüket féltik...*”. Az egyik román állambiztonsági szerv, a Serviciul Special de Informații, szoros ellenőrzés alatt tartotta a lelkészeket és gyűjtötte róluk a terhelő adatokat. Ezek után Demse Péter ellen hadbírósi eljárás indult, és csak úgy úszta meg a börtönt, hogy a bukaresti követ 1941 szeptemberében gyorsan hazatérési engedélyt adott ki számára. Hasonló sorsa jutott László Antal és Elekes Dénes is. Előbbi nem sokkal Demse Péter távozása után

hagyta el sürgősen Moldvát, míg utóbbi 1942 tavaszán követte a többieket. Az azonnali távozásuk igencsak indokolt volt, ugyanis László főnökét, P. Weber Albert valényi plébánost két évre ítélték csak azért, mert nem jelentette föl a segédlelkészét. A megdöbbenő az, hogy Budapest Demse Péter és László Antal menekülése után sem volt hajlandó hozzájárulni ahhoz, hogy Elekes Dénes a hadbírósi eljárás árnyékában, hazatérési engedélyt kapjon a bukaresti követségtől.

Malecz János ilyen előzmények után, a fentebb idézett levelében, arról tájékoztatta Bonczos Miklóst, hogy „*a nép várja a hazatelepítést...*”. Czikkann-Zichy Móric követségi titkár pedig ugyancsak a kormánybiztosnak írott levelében azt közölte, hogy olyan hangulat alakult ki, melynek következtében „*nagy tömegek áttelepítését lehetne megvalósítani...*”¹⁴ A prelátus egyenesen azt javasolta, hogy nyíltan fel kellene vetni: aki ki akar telepedni Magyarországra, az szabadon távozhasson.

Az, hogy a kitelepedni szándékozó csángó-magyar családok első képviselői pontosan mikor jelentek meg a bukaresti magyar követségen, hogy kiutazási vízumot kérjenek, egyelőre nem világos. Laczkó Mihály véleménye szerint, még 1940 decemberében (amikor a „türelmetlen” bukovinai székelyek egy része is leutazott Bukarestbe) jelentek meg a magyar követségen azért, hogy bevándorlási vízumot vagy hazatérési igazolványt kérjenek. Ennek eredményeképpen Lányikból négy család és egy egyedülálló fiatal nő, összesen tizennyolc személy, már 1940 végén át tudott telepedni (LACZKÓ 2004, 163–164). 1941 őszétől mind többen érdeklődtek az áttelepedéssel kapcsolatban a külképviseleten. Szeptember elején Lányik és Gajcsána-Magyarfalu lakosságának képviselőiben megjelent egy küldöttség László Antal vezetésével, és kérték a hazatelepítésüket. Csakhogy akkor — legalábbis a káplán szerint — Nagy László, a követség vezetője azt közölte velük, hogy „*még nincs itt az ideje a hazatelepítésüknek, várjanak türelemmel.*”¹⁵

A követ eme közlése — ha igaz — meglehetősen érthetetlen, mert egy ugyanebben az időben készült bukaresti jelentésében — az előtte megjelent bukovinai lelkészek tájékoztatására hivatkozva — azt jelentette a külügyminisztériumnak, hogy „*szükségesnek látszana a moldvai csángóknak rövid időn belül történő hazatelepítése.*” Azt is megjegyezte, hogy a hazatérési szándék — legalábbis bizonyos falvakban — elég erős, „*különösen tapasztalható a szegény rétegekben és a fiatalabb*

¹¹ Domokos Pál Péter túlbecsülte a magyarországi románok számát: az 1930-as népszámlálás szerint csupán 16 000-en voltak, ez pedig kevesebb, mint a magyar anyanyelvű csángók akkori (statistikai) száma.

¹² MNL MOL, a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztálya iratai (a továbbiakban: ME KNO), K 28 fond, 9. csomó, 38. tétel, a kormánybiztosság 1941. december 19-i, 3. sz. zárójelentése.

¹³ MNL TML KMHK, 19. doboz, 3249. sz.

¹⁴ MNL TML KMHK, 19. doboz, 3249. sz., 6.969/pol.-1941.

¹⁵ MNL TML KMHK, 16. doboz, 319/468. sz. Szabados Mihály 1941. október 23-i feljegyzése a csángó-magyarokról.

korosztályokban, amely utóbbiak a rendkívüli terhes román katonai szolgálat elől szeretnének ily módon menekülni.” Ráadásul a bukovinai lelkészek azt tapasztalták, hogy a román papok áskálódása dacára a helyi hatóságok „a moldvai csángók esetleges Magyarországra való áttelepítésének gondolatával megbarátkoznának, illetve az elé nem gördítenének nagyobb akadályt.” Ez azonban — ahogy majd az alább bemutatott esetekből is kiderül — nem felelt meg a valóságnak. Ezek után Nagy László felhívta a figyelmet arra, hogy a csángók esetleges repatriálásánál ugyanazt a módszert kellene alkalmazni, mint ami kezdetben a bukovinai székelyek esetében történt: a „lassú beszüremkedést” (vagyis az egyenkénti áttelepedést), éppen ezért a magyar követségnek el kellene látnia hazatérési igazolvánnyal az ez ügyben megjelenő csángókat (VINCZE 2004, 254–256).

A „lassú beszüremkedés” politikája azonban több okból is kudarcot vallott. Egyfelől a román hatóságok igyekeztek megakadályozni, hogy az újabb világháború közepén a „hadra fogható” csángó férfiak bármilyen csekély része is eltávozzék a „szövetséges ellenségnek” tartott Magyarországra. Egyebek mellett ezért 1941 nyaratól két éven keresztül korlátozták a belső utazásokat, a falvakat pedig igyekeztek elszigetelni egymástól. Erre utal 1942 novemberében Ion Sandu hírszerző egy jelentésében: „saját tapasztalatomból mondom, hogy a moldvai katolikus községekbe egy idegen sem tud belépni, nem hogy egy magyar, de még egy szomszéd községből való sem” (OLTI 2006, 10). Emiatt többen nem, vagy csak engedély nélkül tudtak eljutni a bukaresti követségre, hogy megszerezzék a hazatérési igazolványukat.

Arra is akadt azonban példa, hogy a helyi hatóságok drasztikusan közbeléptek: három klézsei gazdát a román hatóságok azért csuktak le, mert „magyar propagandát fejtettek ki” azáltal, hogy előkészületeket tettek az áttelepedés érdekében. Az egyikőjük hamarosan megszökött a fogházból, és átmenekült Magyarországra, a másik kettő sorsáról nem számolnak be a források. Egy másik információ szerint az egyik — nyilván katonaköteles — csángó-magyar férfi csak azért került a bákói börtönbe, mert kiváltotta a hazatérési igazolványát.

A tömeges távozást gátló másik ok az volt, hogy a katonaköteles férfiakat behívták a román hadseregbe, és nélkülük a legtöbb esetben a család többi tagja nem akart, vagy nem mert elindulni, még akkor sem, ha már beszerezték a követség beutazási engedélyét. Akik pedig

1942 elejéig ez utóbbit nem tették meg, ezt követően erre nem nyílt lehetőségük, ugyanis a budapesti külügyminisztérium arra utasította a követséget, hogy a jelentkezőknek a továbbiakban ne állítson ki hazatérési igazolványt. Erre utalhat a Gajcsána-magyarfalui Gusa György is: „Apám készült reva. [Vagyis az áttelepedésre – a szerző megjegyzése.] Egy rész elment, kettődik, s ő a harmadikba esett lenne bele. S jött egy izé, nem lehet többet elmenni” (GAZDA 1993, 94).

Arról, hogy 1941 és 1943 között ténylegesen hányan és mely falvakból telepedtek át, csak szórványos forrásokkal rendelkezünk. Demse Péter még 1941 októberében azt közölte Szabados Mihállyal, a kormánybiztosság megbízottjával, hogy mintegy 50 gorzafalvi család fel van készülve a hazajövetelre, de ezek a családok valószínűleg nem telepedtek át. Egy forrás sem szól arról, hogy gorzafalviak is érkeztek volna Magyarországra. Mások azonban elindultak: karácsony előtt két nappal 24 család helyezte letétbe készpénz-vagyonát a követségen,¹⁶ majd a hazatérési igazolvánnyal Gyimespalánkán keresztül a csíksomlyói menekülttáborba érkeztek. Ott több mint egy hónapot kellett eltölteniük, mire végre elindulhattak a bácskai Magyarokiszsa határában lévő Fogadjisten-telepre. Ez az eredetileg a bukovinai Fogadjistenből származó székelyek egy része számára létrehozott telep fogadta be 1944 őszéig a csángó-magyarokat is.

1942 februárjában újabb kilenc család és két magánszemély kapta meg a hazatérési igazolványt. Rajtuk kívül addig összesen kilencvenhárom okmányt állított ki a követség, ám csak 32 családfő 119 családtaggal, és 17 „egyes személy” távozott el Moldvából, a többiek más-más okból — bár már lemondtak a román állampolgárságról és házukat, földjüket is eladták — mégsem telepedtek át.

Itt jegyezzük meg, hogy Szabados Mihály utólag, 1942 áprilisában úgy értesült a Fogadjisten-telepen lévőktől, hogy Gajcsána-Magyarfaluban a kétszázhatvan magyar családból 80 vette ki a hazatérési igazolványát a követségről, ám még mintegy 150 családnak be van adva a kérése. Az értesülés azonban nyilvánvalóan téves, a falunak nem is volt annyi magyar lakója. A lányikiak azt közölték, hogy négy család jött át, és még háromnak van a követségen a papírja. A lányiki Laczkó István az idézett visszaemlékezésében azt írta, hogy „Tálán ki is települt volna az egész község, ha a románok le nem állítják a hazatérők kiadását. Úgy is szöktek át sokan...” (LACZKÓ 2004, 34). Klézseről öt család jött

el, és ugyancsak háromnak vannak benn a papírjai. Egy piatra neamț-i család pedig arról tájékoztatta a Kormánybiztosság munkatársát, hogy a városban még négy család várja, hogy jöhessen.

A már áttelepedettek helyzetéről Szabados Mihály egy terjedelmes jelentése számolt be.¹⁷ Eszerint Fogadjisten-telepen akkor összesen 40 család, 159 személy (más adat szerint 43 család, 161 lélek) tartózkodott. Az újonnan érkezettek rendszeresen meleg ételhez jutottak, és kiutalt házakat kaptak, majd különböző nagyságú szántóföldet, és az első időben, míg nem volt biztosítva az állandó jövedelmük, a hatóságok rendszeres pénzsegélyben részesítették a családokat.

Amint korábban szó volt róla, a külügyminisztérium utasítására 1942 februárjában a bukaresti követség leállította a hazatérő igazolványok kiadását. Tehát nemcsak hogy tömeges, szervezett áttelepítésre nem került sor, de egyelőre még a „beszüremkedés” is szinte teljesen leállt. 1943-ban csak az a mintegy 40 személy, aki a román utazási korlátozások miatt nem tudta kivenni papírjait Bukarestben, tudott áttelepedni. Egy 1944. július 10-i, anonim feljegyzés szerint „az elmúlt két évben Bákó megyéből hazatérési igazolvánnyal, útlevéllel és szöktve, mintegy 75 család jött Magyarországra...”¹⁸ Utóbbi megjegyzés arra utal, hogy egyesek nem is próbálkoztak a legális áttelepedéssel, hanem a „zöldhatáron” szöktek át (ezek számát még csak megbecsülni sem lehet), ám egy idő után a grancsárok, a román határőrök megszigorították a határőrizetet, és akit elfogtak, börtönbe került.

AZ 1944 TAVASZI-NYÁRI TERVEZGETÉSEK ÉS SZERVEZKEDÉSEK

1944 elejéig a magyar kormányzat nem foglalkozott a csángó-magyarok tömeges, szervezett áttelepítésének kérdésével. Ekkor azonban úgy tűnt, hogy végre eljött a megfelelő pillanat a hazahozatalukra. A szovjet front megközelítette Románia akkori keleti határát, és Budapestre eljutott annak híre, hogy a román hatóságok elrendelték Besszarábia és Bukovina kiürítését, sőt, egy bizalmas értesülés szerint a bukaresti kormány

felszólította a Szerettől keletre eső terület lakosságát, hogy „akinek a Szeret jobb partján — atyafiságnál vagy egyebütt — elhelyezkedési lehetősége van, igyekezze oda áthúzódni.”¹⁹

1944. február 18-án Kállay Miklós miniszterelnök felkérésére, ifj. Horthy Miklós rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter elnöklete alatt, szakértői értekezletet tartottak, amelyen többek közt részt vett Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár, Antall József miniszteri tanácsos (korábban a lengyel menekültek ügyének kormánybiztosa), Faragho Gábor csendőr altábornagy és Bonczos Miklós, a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő m. kir. Kormánybiztosság vezetője. Ezen Pataky Tibor közölte a résztvevőkkel, hogy bizalmas értesülések szerint „a csángó magyarok között áttelepülési mozgolódás állandóan van.” Erre való tekintettel Bonczos Miklós azt javasolta az értekezletnek, hogy a csángó-magyarok hazatelepítését készítsék elő, „most adódik az alkalom, amikor hazajöhetnek, és most ők is jönni akarnak” - mondta. Emellett azt is indítványozta, hogy küldjenek ki néhány lelkészt „izenettel” a csángó-magyarok közé. Tehát hasonló agitációs munkát kellene végezni közöttük, mint amelyet 1941-ban László Antal és társai folytattak. Arra a kérdésre pedig, hogy hová kellene telepíteni őket, úgy válaszolt, hogy „csakis a Dunántúlra, elsősorban Fehér, Somogy és Veszprém vm.-be...”²⁰ A kormánybiztos úgy becsülte ekkor, hogy „mintegy 15 000 csángó családra kell számítani, ami 75 000 főt jelent.”²¹ 1944 júliusában egy anonim feljegyzésben azt állították, hogy „a múlt hetekben átjött moldvai csángó-magyarok elbeszélése szerint, ha lehetőség nyílik, mintegy 50 000 lélek önkéntes hazatérésére lehet számítani.”²² Végül ifj. Horthy Miklós — az értekezlet egyöntetű állásfoglalása alapján — azt kérte Kállay Miklós miniszterelnöktől, hogy javaslatukat terjessze a minisztertanács elé, valamint egy kétoldalú megállapodás megkötése céljából a kormány tegyen diplomáciai lépéseket a román kormány felé. Végül pedig a hazatelepítés lebonyolításával a Bonczos-féle kormánybiztosságot bízta meg. A kormánybiztos egyébként ekkor annyira elszánt volt, hogy a tanácskozás után három nappal, egy február 21-i, a miniszterelnöknek címzett feljegyzésében még azt is vállalta,

¹⁷ MNL TML KMHK, 16. doboz, 1013. sz., Szabados Mihály 1942. április 9-i jelentése a Fogadjisten-telepen lévő moldvai csángó magyarok helyzetéről.

¹⁸ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., sz. n. „Összefoglalás a moldvai magyarokról.”

¹⁹ MNL MOL, ME KNO, K 28 fond, 133. csomó, 262. tétel, ifj. Horthy Miklós 1944. március 2-i átirata Kállay Miklós miniszterelnöknek.

²⁰ MNL MOL, ME KNO, K 28. fond, 133. csomó, 262. t., 1944-20.022. Bonczos Miklós az értekezletről beszámoló, Kállay Miklóshoz írott, február 21-i átiratában már úgy pontosított, hogy „a telepítés helyeül legalkalmasabbnak mutatkozna a Dunántúlnak azon nemzetiségekkel lakott, esetleg egykés vidéke, ahol a telepítés céljára szükséges fent megjelölt kiterjedésű, alkalmas földingatlan, legalább 2–5 ezer kat. holdas tagokban rendelkezésre áll.”

²¹ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., jegyzőkönyv.

²² MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., „Összefoglalás a moldvai magyarokról.”

¹⁶ Az áttelepülők egy része — ha tehette — indulás előtt (általában jóval a piaci ár alatt) eladta az ingóságát, ingatlanát, majd az így befolyt pénzt nyugta ellenében leadta a követségen. Miután berendezkedtek új otthonukban, a nyugta ellenében megkapták pengőben a leadott pénzüik értékét. Nem egyszer előfordult azonban, hogy az illetőtől a határon a románok minden papírját — köztük a követségen kiállított nyugtát — elvették.

hogy a román kormány hozzájárulása nélkül, amit nyilvánvalóan nem kapott volna meg, „*a moldvai csángókat otthonukból megfelelő propaganda hatása alapján*” úgymond „kiemeli”. Három héttel később, március 14-én már realisabban gondolkodva úgy vélte, hogy a románok valószínűleg csupán azoknak a kiengedéséről lesznek hajlandók tárgyalni, akik az 1930-as népszámlálás szerint magyar nemzetiségűnek, vagy magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Csakhogy félő — írta —, még ezt a 21–24 000-es csoportot is nehezen fogják a románok kiengedni, „*nemcsak azért, mert szorgalmas és dolgoz elemet képeznek, hanem mert előreláthatólag nem akarják az általuk románként tartott moldvai románokat, katolikusok számát sem csökkenteni...*”. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az erőszakos asszimilációs politika miatt a magyarsághoz való tartozás tudata is elhalványult a csángók egy részében, ezért kérdéses, hogy az önkéntes áttelepülést — egy esetleges, a sovinszta szellemiségű papság részéről kiinduló ellenpropaganda közepette — mennyien fogják vállalni.²³

Az áttelepítés ügye azonban egy kis időre háttérbe szorult, ugyanis közbejött az 1944. március 19-i német megszállás, majd három nappal később a Sztójay-kormány megalakulása. Április 7-én Bonczos Miklós végre az új összetételű minisztertanács elé terjesztette a csángók hazahozatalának kérdését. Jóváhagyták a kormánybiztosság titkos szervező munkáját is, a csíksomlyói és gyergyószárhegyi ferences kolostorok területén pedig menekülttábor állítottak fel. Április 15-én megjelent a kormánybiztosságon az a három, volt bukovinai katolikus lelkész, aki néhány hónapig Moldvában is szolgált, valamint 13 csángó-magyar férfi, és mindnyájan vállalkoztak arra a nem veszélytelen feladatra, hogy kimenjenek Moldvába, és ott szervezzék az áttelepedést. Végül csak ketten utaztak ki, Székely Péter és Bálint József, ám hogy az áttelepedés melletti agitációjuk milyen eredménnyel járt, az a fennmaradt iratokból nem derül ki.

A helyszínen történő tájékozódás, és részben a szervezőmunka egyik kulcsfigurája a brassói magyar főkonzulátus sajtóelőadója, Besenyő (1941 előtt Baumgartner) Sándor volt, aki alapos terepismerettel rendelkezett. Április 28-i jelentésében²⁴ azt állította, hogy titokban felkereste a Bákó megyei csángó-magyar településeket, és a fontosabb falvakban „sejteket” állított fel, vagyis „bizalmi férfiak” hálózatát hozta létre, azzal a feladattal, hogy lehetőség szerint „hálózák be”

az összes, még csángó-magyarok által lakott falvakat. Néhány személyt konkrétan megnevezett: Lujzi-Kalagoron Pál Antal és Dankuca Antal, Szárazpatakon Tánkó István bíró, Klézsén Minuc Péter kántor, Rekecsényen Ferenc Jakab pap, Onyesten Simon (?), Tatroszon Gál (?), Újfaluban Gál József. Szaláncon Bertalan (?), Dormánfalván Bertalan Sándor. Nekik a szervezésen kívül az lett volna a feladatuk, hogy amikor a hatóságok elrendelik az érintett megyék lakosságának kiűrtését, akkor a csángó-magyarok minél nagyobb részét Magyarország felé „térítsék el”. Terve egyrészt arra épült, hogy a front közeledtekor — akárcsak korábban Besszarábiában és Bukovinában — Bákó megyében is sor kerül a lakosság nagy részének kitelepítésére. Másrészt arra számított, hogy a bizalmi emberei anélkül folytathatják a szervező munkájukat, hogy a helyi hatóságok fölfigyelnének rájuk, és a csángó-magyarokat sikerül megnyerni az áttelepedés gondolatának.

Nem csak Besenyő Sándor járt ekkor a csángó-magyar falvakban. A IX. honvéd hadtest II. osztályára (felderítés és kémelhárítás) beosztott Szabó Sándor alezredes 1944. május 12-i levelében²⁵ arról tájékoztatta Bonczos Miklóst, hogy ő is megindította „*a hírverést, ami Marosvásárhely irányításával, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, és Székelyudvarhely útján ma is folyik. Ennek alapján máris több ember ment át és teljesítette a reá bízott feladatát.*” Beszámolójából — melyet embereinek jelentéséből állíthatott össze — azonban kiderült, hogy korántsem olyan rózsás a kép, mint azt a Besenyő-jelentés alapján gondolni lehetne. A csángó-lakta vidéken alig találni épkezláb férfit, ugyanis már szinte mindenkit behívtak a hadseregbe. Ennek pedig az a következménye, hogy „*hiányzik a férfiaknak az a rétege, amely már koránál fogva is hivatva volna családja sorsát illetően dönteni. [...] Átdobott embereink általános véleménye az, hogy csángó magyarjaink örömmel fogadták a hazatelepítés lehetőségét, de a távollévő apa, férj, fiú stb. hiányában nehezen fognak elhatározásra jutni.*”

Szabó Sándor alezredes rátapintott a lényegre. Minden valószínűség szerint ez volt az egyik legfőbb oka annak, hogy a kedvező fogadtatás ellenére sem indult el nagyobb néptömeg Magyarország felé. A másik ok pedig a román hatóságok magatartásában rejlik. Május 25-i jelentésében²⁶ ugyanis — helyszínen nyert értesüléseire hivatkozva — Besenyő Sándor azt közölte, hogy „*Bákó megye falvaiból sem románoknak, sem magyarnak elmenekülni nem szabad*”, annak ellenére,

hogy úgy tűnik, a hatóságok tervbe vették a megye kiűrtését, ugyanis felszólították a helybeli tisztviselőket, hogy családtagjaikat küldjék az ország belsejébe. A hatóságoktól szerzett információkra hivatkozva azt is közölte, hogy a Bákó megyei menekült lakosságot majd Olténiában fogják elhelyezni.

Bár a brassói konzulátusra kirendelt sajtóelőadó „optimisztikusan” annak a véleményének adott hangot, hogy „*a románok már most is kiengednék a csángókat, hogy helyükbe elhelyezzék a menekült románokat*”, volt, aki másként látta a helyzetet. Egy későbbi, júliusi feljegyzés anonim szerzője azt állította, hogy „*a román kormány tudomást szerzett a moldvai csángó-magyarok készülődéseiről, s ezért nagyon megszigorította a mozgási szabadságukat, mert a szorgalmas és dolgoz elemet nem szívesen engedi kitelepülni.*”²⁷ Szabó Sándor alezredes egy június 27-i — Besenyő Sándor idézett, május 25-i jelentését kritizáló — levelében ugyancsak azt állította, hogy „*a hozzánk beérkezett hírek szerint a román kormány sohasem fogja beleegyezését adni ahhoz, hogy a romániai csángó magyarok diplomáciai úton legyenek hazatelepíthetők.*”²⁸ Mindehhez hozzátette, hogy sok esetben maguk a csángó-magyarok sem akarnak áttelepedni, vagy azért, mert „*nemzeti érzésüket nincsen, aki felébressze*”, vagy anyagi okok miatt, vagy azért, mert a román propaganda hatása alá kerültek.

A csángó-magyarok hazahozatalának terve azonban 1944 nyarán a fenti nehézségek ellenére is napirenden maradt. Május 31-én a külügyminisztériumban tartott értekezleten Sztójay Döme miniszterelnök azt ajánlotta, hogy tegyenek javaslatot a román kormánynak a kérdés rendezésére. Ezt azonban a külügyminisztérium átmeneti irányításával megbízott Jungerth-Arnóthy Mihály pár nappal később azzal az indoklással vetette el, hogy „*a jelenlegi körülmények között a román kormány minden valószínűség szerint elzárkózna kérésünk teljesítése elől, és a kérdésnek pusztán felvetése még azzal a veszéllyel is járna, hogy a románok figyelmét a csángókra felhívjuk.*”²⁹ Ezért az értekezlet úgy határozott, hogy a bukaresti követség továbbra is lássa el hat hónapig érvényes magyar útlevéllel az ott jelentkező csángó-magyarokat, egyéb lépéseket azonban ne tegyenek.

A román hatóságokkal történő hivatalos kapcsolatfelvételt valóban nem került sor, ezzel szemben felvetődött annak a lehetősége, hogy esetleg német segítséget kellene igénybe venni. 1944. június 15-én vitéz Gaáli Ernő csíki főispán azt indítványozta Bonczos Miklósnak, hogy a csángók hazahozatala érdekében

meg kellene keresni a Dél-Ukrajnai Hadseregcsoporthoz magyarul jól beszélő tisztjét, Friedrich Zöllner altábornagyot, aki kiadhatná a parancsot Alexander von Stahl moldvai csoportjának, hogy legyenek a magyarok segítségére. A kormánybiztos támogatta a tervet, és felkérte Ricsóy-Uhlarik Bélát, a kelet-magyarországi hadművelleti terület német katonai parancsnoka mellé kinevezett kormánybiztost, hogy tárgyaljon a csángók kérdésben az altábornaggal. Utóbbi meg is ígérte a „hathatós” közbenjárását, ám a gyakorlatban nem történt semmi konkrét lépés.

Bár a tervszerű, nagyarányú áttelepítés mégsem kezdődött el 1944 nyarán, a csángó-magyarok „beszívárgása” folyamatos volt. Június 23-án tizenhárman, július 4-én négyen jelentkeztek a csíksomlyói menekülttáborban, tíz nappal később pedig — a jászvásári magyar konzuli kirendeltségen kiállított hazatérő igazolvánnyal — még öten. Magyarkanizsa polgármestere július 17-én arról értesítette a kormánybiztosságot, hogy előző nap huszonheten érkeztek meg Fogadjisten-telepre. Július 27-én 22 pusztinai (köztük 12 gyermek) érkezett Csíksomlyóra. Gaáli Ernő főispán a július 27-i átiratában arra is kitért, hogy ők milyen viszontagságos körülmények között tudtak átjönni. Nem elég, hogy a csendőrok miatt éjszaka kellett kiszökjenek a faluból, és minden ingóságukat otthon kellett hagyniuk (a bukovinai székelyek a szervezett kitelepítéskor az ingóságaik nagy részét magukkal hozhatták), a román hatóságok nem akarták átengedni őket a határon, végül Kosnánál csak több napi rostokolás után úgy tudtak beutazni, hogy minden készpénzüket átadták a vámtisztviselőknek és a határőröknek. A hangulat azonban Pusztinán már olyan volt, hogy a nehézségek ellenére „*csomagol az egész község, át akar jönni mindenki, még a pap is*” - közölték az átjöttek a csíki főispánnal.³⁰ Július 29-én egy újabb csoport, kilenc család (harminc személy) érkezett Kosnára, őket is Bácskába küldték tovább. Augusztus folyamán még mintegy 160 család tudott bejutni az országba. Több forrás megjegyzi, hogy a menekültek között sok a kisgyerek.

Miközben lassan szivárogtak befelé az országba a moldvai családok, tovább folyt a tervezgetés arról, hogy miként is lehetne legalább a Bákó megyieket a megfelelő pillanatban hazahozni. Az elképzelés lényege — mint már említettük — úgy foglалható össze, hogy egy esetleges orosz előrenyomulás esetén valószínűleg sor kerül a moldvai lakosok nagyobb arányú áttelepítésére Munténiába vagy Olténiába. Ebben az esetben pedig

²³ MNL MOL, ME KNO, K 28. fond, 133. csomó, 262. t., 121/res.pol.-1944.

²⁴ MNL TML KMHK, 20. doboz, 1083. iktsz. Besenyő Sándor sajtóelőadó április 28-i jelentése Bonczos Miklós áttelepítési kormánybiztosnak.

²⁵ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., sz. n.

²⁶ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., 1804. sz., „A moldvai magyarok.”

²⁷ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., sz. n., „Összefoglalás a moldvai magyarokról.”

²⁸ MNL TML KMHK, 20. doboz, 535/1944., 2234. sz.

²⁹ MNL TML KMHK, 20. doboz, 245/res.pol.-1944.

³⁰ MNL TML KMHK, 20. doboz, 245/1944. Om.

a menekültek az ojtózi szorosan keresztül jönnének be Magyarország területére (hogyan aztán Kökösnél lépjenek ki román területre) és ekkor feltűnés nélkül ártóhetnének azok a csángó-magyarok is, akik itt szeretnének maradni. Hamarosan kiderült, hogy ebből az elképzelésből semmi sem valósítható meg. Augusztus 23-án ugyanis a bukaresti királyi palotában I. Mihály király letartóztatatta Ion Antonescu tábornokot, „nemzetvezetőt”, majd bejelentette, hogy Románia szakít addigi szövetségeseivel, és átáll az antifasiszta táborba. Ennek egyik következménye az lett, hogy a szovjet csapatokkal szembeni román (és német) katonai ellenállás megszűnt, és természetesen elmaradt a kérdéses területek kiürítése is.

A „KIVÁNDORLÁSI LÁZ” FOLYTATÓDÁSA A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháború alatt egyes csángó-szakértők, bizonyos politikai tényezők, kormányzervek hiába szerették volna, hogy minél több csángó-magyar család áttelepedjen Magyarországra — mint láttuk — különféle okok miatt a felkínált lehetőséggel csak igen kevesen tudtak élni. Akik kénytelenek voltak otthon maradni, a háború után joggal gondolhatták, hogy ami nem sikerült korábban, az majd most, amikor mindkét országban „demokratikus” (szovjetbarát) kormány van hatalmon, menni fog. Arról nem volt, nem is lehetett tudomásuk, hogy a magyar külügyminisztériumban az az álláspont kristályosodott ki, miszerint Romániából lehetőség szerint senkit sem szabad befogadni.

Az új, Nagy Ferenc kisgazdapárti politikus vezette kormány ugyanis számos forrásból olyan információkhoz jutott, hogy egyes román kormánytényezők, magas rangú hivatalnokok a béketárgyalások idején, amennyire csak lehet, magyartalanítani szeretnék Erdélyt. Erre utalt az is, hogy a román határőrizeti szervek igyekeztek megakadályozni az 1944 őszén elmenekült tízezrek, valamint a nyugati vagy szovjet hadifogságból szabadultak lakóhelyükre történő visszatérését. Ráadásul bizalmas úton tudomásukra jutott, hogy a román minisztertanács egy, a belügy- és a nemzetiségügyi minisztérium számára kiadott utasításában elrendelte, hogy a két minisztérium alá rendelt összes végrehajtó szervek „a jelenleg román közigazgatás alatt élő összes magyar nemzetiségeket” utasítsák ki.³¹ A politikai helyzet szerencsére nem tette lehetővé az utasítás végrehajtását. Mindezek mellett Lucrețiu Pătrășcanu kommunista igazságügyminiszter

a nyilvánosság előtt több ízben kijelentette, hogy azt a három-négyszázezer erdélyi magyart, aki az 1945. április 4-i állampolgársági törvény rendelkezéseinek értelmében nem jogosult a román állampolgárságra, ki fogja utasítani az országból. Tervét nem hajthatta végre, mert sem pártja vezetősége, sem — a magyar lapok által „magyarbarátnak” emlegetett — dr. Petru Groza miniszterelnök nem támogatta, ugyanis tudták, hogy a békeszerződés aláírása előtt nem tanácsos ilyen radikális intézkedéseket foganatosítani. Mindezek ellenére Budapest aggodalma nem volt megalapozatlan.

1946 májusában egy pusztinai és egy lézpedi földműves (utóbbi Ignác István) kereste meg a bukaresti Magyar Politikai Missziót (1947-ig ez volt Magyarország nem hivatalos diplomáciai képviselője), azíránt érdeklődve, hogy földijeik, valamint „a más községekben élő csángók” milyen körülmények között és hogyan tudnak Magyarországra költözni. Azt is elmondták, hogy nem a saját szakállukra jelentek meg, hanem a két falu megbízásából, mert „tűrhetetlennek ítélték a helyzetet, Magyarországra kívánnának költözködni.” Közölték azt is, hogy ugyanígy gondolkozik a máshol lakó csángó-magyarok nagy része is, ennek ellenére biztató szónál más egyebet nem kaptak (VINCZE 2004, 277–278).

A külügyminisztérium — a későbbi fejlemények fényében — valószínűleg elutasító volt a fenti kéréssel kapcsolatban. Annak ellenére az lehetett, hogy a csángókérdés egyik legismertebb szakértője, Domokos Pál Péter — a Szent László Társulat alelnökével, Beresztóczy Miklóssal együtt — egy elaborátumban ismét a csángó-magyarok hazahozatalát szorgalmazta. „Meg kell nyerni őket a [ki]telepedés ügyének. A munkát egy-két papjuk útján és a már kitelepültek rokoni kapcsolatai útján lehet és szabad elkezdni.” - írták. Az agitációt követően a két állam „a nagyhatalmak tudtával és beleegyezésével” állapodjon meg a csángók kitelepedéséről, ugyanis „pillanatig sem szabad őket tovább Románia kezében hagyni, mert akkor ha ott maradnak, menthetetlenül elpusztulnak a magyarság számára” (VINCZE 2004, 274–276).

Visszatérve a két földművesre, ők több mindenre hivatkoztak, amikor az áttelepülés lehetőségei felől érdeklődtek. Az egyik ilyen ok, mondhatni közismert: a magyar nyelvű liturgia tilalma, a magyarul tudó papok hiánya. Ráadásul, ha kérvényezni merésztették, hogy magyar lelkészt küldjenek közéjük, „úgy a pap nem állja Krisztust ajkára véve azt válaszolni, hogy Jézust és a hitet sérti ez a kívánság” (VINCZE 2004, 278). Ehhez a régi sérelemhez a második világháború után újabbak társultak.

A magyarellenes nacionalizmus ismét magasra csapó lángjai a Moldvában élő vallási-etnikai csoportot is elérték. Volt, ahol azzal fenyegették meg a csángókat, hogy a németek után őket is deportálják a Szovjetunióba. Ez a fenyegetés úgy tűnik, nem volt alaptalan: a bákói szovjet katonai parancsnokság 1944 végén azt közölte a román hivatalos szervekkel, hogy a moldvai katolikus lakosságot — mivel azok magyarok — szándékukban áll kihurcolni. Egyesek szerint a helybeli kommunisták, mások szerint a katolikus papok akadályozták meg a csángók elhurcolását. Arra a kérdésre, hogy ez valós veszély volt-e, és ha igen, akkor Bákó megyében végül is miért maradt el a tömeges deportálás, csak az eddig nem publikált orosz levéltári források feltárása után lehet megnyugtató választ adni. A deportálás szándékáról szóló hírek kijuthattak Magyarországra, legalábbis erre utal az idézett 1946. május 16-i diplomáciai jelentés egyik kitétele: „Az a hír, amely Magyarországon állítólag elterjedt, hogy a csángókat a Vörös Hadsereg tömegesen Oroszországba telepítette volna, nem felel meg a valóságnak” (VINCZE 2004, 277).

Nemcsak a deportálás réme miatt merült föl többekben, hogy jobb, ha áttelepednek Magyarországra, hanem a földreform során történt visszaélések is erre ösztönöztek egyeseket. Több helyen ugyanis szándékosan kihagyták az igényjogosult csángó-magyar földműveseket a földjuttatásból. A földkérdés évszázados probléma volt Bákó megyében is, emiatt ez az igazságtalanság igen komoly sérelme volt a megélhetési nehézségekkel küszködő csángó-magyaroknak. Mivel egész Romániában agrárnépesség-felesleg volt 1945-ben is, tehát az igényekhez képest túl kevés volt a szétosztható birtok, a vegyes lakosságú régiókban általában a kisebbségek (Moldvában a csángó-magyarok) rovására hajtották végre a földreformot.

Ezen visszaélések mellett Moldvát az évszázad egyik legnagyobb aszálya sújtotta 1946–47-ben. Ez a természeti csapás sokakat arra kényszerített, hogy máshol keressék a boldogulásukat. A csángók tömegei lépték át ekkor a Kárpátok gerincét, hogy a családjuknak betevő falatot szerezzenek. Sokan mentek dolgozni Erdély magyarlakta vidékeire, de akadtak olyanok is, akik a hosszan tartó szárazság okozta éhínség miatt egyenesen Magyarországra szerettek volna vándorolni.

Arról sem feledkezhetünk meg, miszerint sokan halottak a Magyarországról hozzájuk írt levelekből vagy azoktól, akik 1945–46-ban egy kis időre hazaszöktek Moldvába arról, hogy az 1941–44 között áttelepedett családok — bár a bukovinai székelyekkel együtt el kellett menekülniük a Bácskából — a Dunántúlon megkapták a kitelepítésre ítélt svábok házát és földjét. Ez pedig többek számára csábítóan hatott.

A budapesti külügyi vezetést erősen aggasztotta az a hír, hogy Moldvából nagyobb csángó-magyar tömegek készülnek átköltözni Magyarországra, akiket ha befogadnak, azzal olyan precedenst teremtenek, amellyel megkönnyítik a románok magyartalanító szándékait. Ezért a külügyminisztérium arra utasította a Magyar Politikai Misszió diplomatáit, hogy semmiféle konkrét ígéretet ne tegyenek az áttelepedési feltételek iránt érdeklődőknek. Ennek megfelelően a diplomáciai képviselőten megjelent pusztinai és lézpedi földműveseket is azzal igyekeztek megnyugtatni, hogy „a béketárgyalások alkalmával szószólójuk lesz a Magyar Köztársaság. Ez mindent meg fog tenni, hogy legyen magyar papjuk, jegyzőjük, tanítójuk” (FÜLÖP–VINCZE 1998, 207). A moldvai csángó-magyarok ügye azonban a béketárgyalások alatt nem került terítékre. A Nagy Ferenc-kormány ugyanis kezdetben abban bízott, hogy magyar-román viszonylatban sikerül elérnie valamilyen mérvű határmódosítást, ezért erre fektette a hangsúlyt. Amikor pedig 1946 májusában kiderült, hogy a nagyhatalmak (kiváltképp a „Nagy Testvér”, a Szovjetunió) ezt nem támogatják, az utolsó pillanatban megkíséreltek a magyar és a román békeszerződésbe belevetetni egy kisebbségvédelmi záradékot, amely talán a csángók helyzetén is javított volna, ha a gyakorlatban is érvényesülnek az előírásai, ám ez utóbbi már jócskán elkésett akció volt, és ebből sem lett semmi.

A csángó-magyar földművesek, minderről nem tudván, továbbra is abban reménykedtek, hogy sikerül valami úton-módon áttelepedniük. 1946 októberében Budapesten a Magyar Áttelepedési Kormánybiztosságnál megjelent két, már a Dunántúlon élő személy, akik hazaszöktek egy kis időre az otthon maradt rokonaikhoz, és most arról tájékoztatták a hivatalnokokat, hogy a pusztinaiak fele át szeretne telepedni Magyarországra. Azt is elmondták, hogy a helyzet a magyar nyelvű misézés engedélyezését illetően, a Groza-kormány magyarbarát propagandája, a sok ígéret ellenére, alapjában véve változatlan: „A lézpedi csángó magyarság r. kath. egyházi bizottsága mintegy 400 lélek nevében kérte a Bacău megyei r. kath. esperest, hogy a templomban állítsák vissza a magyar istentiszteletet, mivelhogy arról értesültek, hogy a kisebbségeknek Románia megadja a teljes kisebbségi jogokat. Erre a kérésükre az esperes azt válaszolta, hogy r. kath. papot nem kapnak, még 10 év múlva sem. Az istentisztelet anyanyelvi kérdése pedig el van intézve. Az istentiszteletet román nyelven kell folytatni...” (VINCZE 2004, 282). A lézpediek nem törődtek bele a visszautasításba, 1946 karácsonyán egyfajta népszavazást tartottak a magyar nyelvű mise ügyében, ekkor ezt háromszáztizen támogatták, és csak 92 megfélemlített lakos ellenezte. Ezt

³¹ MNL MOL, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai, XIX-J-1-a fond, 61. doboz, IV-144. tétel, 54/res/Bé.-1945.

követően 1947 tavaszán a nemzetiségi és a vallásügyi minisztériumokhoz fordultak és kérték a magyar nyelv alternatív használatának bevezetését a templomba. Az akcióról Gyöngyössy István követségi tanácsos is tudomást szerzett. Őt a lézpedi csángók egyik vezetője, aki ismételtelen felkereste a Missziót, tájékoztatta az akcióról. Valószínűleg arról az Ignác Istvánról van szó, aki egy korabeli sajtótudósítás szerint, a fenti akció egyik kezdeményezője volt, majd az év végén már egy nagyobb csoport áttelepedése érdekében jelent meg ismételtelen a diplomáciai képviselőn.

A lézpedi vizsályról és a más falvakban fellépő ellentétekről Mihai Gherghuța tanfelügyelő egy levelében utóbb többek között azt állította, hogy „a székegyföldi agitátorok arra próbálták rávenni a katolikusokat, hogy kérjék a magyar nyelvű prédikációt a templomban. A hívők túlnyomó része, a lakosok két táborra oszlottak, ellenségeskedésekre, rendzavarásra került sor. Lézpedben oly mértékű volt a nyugtalanság, hogy a közrendet is veszélyeztette. A békés lakosok figyelmeztetésére egy megyei bizottság szállt ki Léspedre. Tagjai voltak: Dionisie D. Ionescu Bákó megyei prefektus, a csendőrpáncsnok, a járási jegyző, az RMP és más szervezetek képviselői. [...] Órákig beszélünk a két táborra szakadt lakosokkal, akik ellenségesen álltak egymással szemben. Nagy nehezen sikerült lecsillapítani a kedélyeket. Több faluban került sor ehhez hasonló ellenségeskedésre, olyan helyeken, ahol az agitátorok szorgalmazták a magyar nyelv templomi használatát” (MÁRTINAȘ 1985, 147–148). Állítólag két évvel később, 1949 tavaszán egy Anton Durcovici püspök által elrendelt „népszavazáson” 14 faluból mintegy 4 000 családfő vett részt, akik közül több mint 360 a magyar nyelv liturgiai bevezetésére, a többi az ellen szavazott. Mindez azt jelzi, hogy a román nyelvű liturgia kizárólagosságát hirdető lelkesek befolyása igen nagy volt, és álláspontjukat sikerült elfogadtatni ott is, ahol még magyarul beszéltek a csángók.

A fentiek után nem csoda, ha azokban a falvakban, ahonnan a világháború alatt néhány család kijutott Magyarországra, az otthon maradtak közül sokan készüldöttek áttelepedni. Ezt a szándékot 1947 tavaszán egyfajta suttogó propaganda is erősítette. Elterjedt ugyanis annak híre, hogy „Magyarország elfogadja a magyarjait. Aki ki akar menni, azok akkor menjenek Bukarestbe, csináltassanak pasaportot, el lehet adni mindent, s menjenek ki Magyarországra” (GAZDA 1993, 139). Részben ennek hatására többen érdeklődtek a magyar diplomáciai képviselőn, hogy miként lehet a megfelelő papírok beszerzése után Magyarországra telepedni.

Az első csoportnak még szerencséje volt, 1947. február közepén 13 lányi család (96 személy) kijutott Magyarországra. Mivel az 1945 előtt áttelepedett csoportok esetében nem ismerjük, hogy milyen körülmények, mennyi nehézség közepette tudtak kiköltözni, érdemes röviden összefoglalni a „tizenhármak” történetét.

Az áttelepedésre eredetileg négy család készült fel. A megyeszékhelyen, Bákóban bejelentették a román állampolgárságukról való lemondásukat. Ezt követően összeszedték a személyes irataikat, hogy majd azokkal egyikőjük leutazzon Bukarestbe, román útlevelet készíttetni. Ezt meghallva, Laczkó István és még másik nyolc család szintén lemondott az állampolgárságáról, majd a most már tizenhárom család irataival 1946 decemberében ő és egy társa leutaztak Bukarestbe. Mivel abban az időben országszerte utazási korlátozást vezettek be, csak csellel sikerült engedélyt szerezniük. A román fővárosban egy zsidó ügyvédnél segítségével, aki természetesen lefizette a megfelelő tisztviselőket³² sikerült román útlevelekhez és kitelepedő vízumokhoz jutniuk. Ezekkel elmentek a magyar diplomáciai képviselőre, hogy áttelepedő vízumot kérjenek. Ott azonban nem tudták, hogy mitévők legyenek, hiszen nem egy-két családról volt szó, hanem 13-ról, majdnem 100 személyről. Nékám Sándor, a Politikai Misszió akkori vezetője, vagy Gyöngyössy István követségi tanácsos (az illető diplomata nevét a visszaemlékező nem ismerte) a budapesti külügyminisztériumhoz fordult. Néhány nap múlva megérkezett a pozitív válasz, de nem letelepedési, hanem látogató vízumot adtak ki. Arra hívatkoztak, hogy az „oros” (pontosabban a szovjet) követség az előbbi ügysem hagyná jóvá. Ugyanis a békeszerződés aláírásáig vízumügyekben sem volt önálló a Misszió. A kitelepedő családok pénzzé tették minden ingó- és ingatlan vagyonukat, de a kürtösi határállomáson a román határőrök a készpénzt mind elszedték. Gyakorlatilag nincstelenül érkeztek meg Egyházaskozárra (LACZKÓ 2004, 74–80, 367–368). Végeredményben a lányi családok a leleményességüknek, a román korrupciónak és nagy szerencsájuknak, nem utolsósorban pedig a magyar hatóságok jóindulatának köszönhetően révbe értek. Nem úgy, mint több, kitelepedni kívánó csángó-magyar csoport.

Az iratokból némileg ellentmondásos kép alakul ki, de úgy tűnik, tulajdonképpen három csoportról van szó. Az elsőről csupán annyi tudható, hogy még május elején jelent meg a képviselőjük a Magyar Politikai

Misszióval azzal, hogy 119 család szeretne áttelepedni.³³ A fennmaradt a diplomáciai iratokból nem derül ki sem a csoport teljes létszáma, sem az, hogy a családok honnan valók. Bukarestből május 10-én terjesztették föl a kérelmet Budapestre, amelyet a belügyminisztériumi hivatalnok a főnökére, Rajk Lászlóra hivatkozva, azzal utasította el, hogy „mivel a földművelésügyi minisztérium a belső telepítés problémáit és a Csehszlovák–Magyar lakosságcsere egyezmény folytán átköltöztetett személyek letelepítését sem tudta teljes mértékben megoldani, és így a 119 csángó-magyar család letelepítése sem áll módjában” (VINCZE 2004, 299–300). Az áttelepedni kívánó csángó-magyarok és a Felvidékről elűldözött magyarok ügyének összekapcsolására van másik példánk is. Laczkó István az előbbi visszaemlékezésében azt is megemléltette, hogy 1946 decemberében, mikor először jártak a bukaresti képviselőn, azt kérdezték tőlük a diplomaták: miért nem várnak még a kitelepedéssel egy kicsit, mert ha „nem sikerül” a magyar-szlovák „lakosságcsere”, „Moldvából mind a 80 000 magyar lakost áttelepítjük Magyarországra” (LACZKÓ 2004, 74).

Úgy tűnik, hogy a május elején megjelent személyt hamarosan egy újabb követte. Május 23-án ugyanis Gyöngyössy István arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy „a napokban” 94 lézpedi földműves család nevében³⁴ megjelent náluk Ignác István, aki közölte, hogy ők is át szeretnének telepedni. A követségi jelentés melléklete egy május 16-án a Politikai Misszióval fölvert jegyzőkönyv, melyben név szerint felsorolják az áttelepedni kívánó 95 személyt. Szándékuk indoklására a nagy nyomort és azt hozta fel, hogy minden kérésük ellenére sem hajlandóak az egyházi előjárók engedélyezni a magyar nyelvű szentmise tartását. A külügyből azonban — talán a pár héttel korábbi elutasítás miatt — ezt az újabb kérést már nem is továbbították a belügyminisztériumba. Arra hivatkozva pedig, hogy „fentiek repatriálása maga után vonhatja az egész moldvai csángóság áttelepülését”, Takácsy Miklós minisztériumi segédtitkár arra kérte Gyöngyössy Istvánt, hogy kövessen el mindent „a kivándorlási láz lecsillapítására” (VINCZE 2004, 296). Tehát míg 1941 és 1944 között az akkori magyar hatóságok, kormánytényezőik támogatták a csángó-magyarok tömeges

áttelepedését, a megváltozott körülmények miatt most Budapest részéről kimondottan gátolták azt.

A megváltozott álláspontot azoknak a szerencsétlen családoknak a sorsa világítja meg legjobban, akik a bukaresti magyar diplomáciai képviselő tudta és a kellő iratok nélkül szerettek volna áttelepedni. A következő hónapban, június elején ugyanis begördült egy kitelepedni szándékozó családokkal teli szerelvény a lőkösházi vasútállomásra. A korabeli iratokban legtöbbször csak „101 csángó”-ként emlegetik ezt a csoportot, mely nem volt egységes, nem egy faluból származtak a családok. Egyes források szerint 9-9 klézsei és lányi család indult el (utóbbiak 44-en), a többiek pedig lézpediek voltak (GAZDA 1993, 141; LACZKÓ 2004, 177).

A magyar-román határra érkező lézpedi és klézsei csángó-magyarok motivációja hasonló lehetett, mint a korábban áttelepedett társaiké, de ezek mellé még egy új elem is társult. A Dunántúlról kapott levelekből a magyar diplomaták szerint a moldvai, tudatosan terjesztett „suttogó propagandából” értesülhettek arról, hogy a korábban eltávozottak megkapták a kitelepített svábok házát és földjét. A lányi családok kimondottan a pár hónappal korábban kiköltözött 13 család példáján buzdultak föl. Mindnyájan lemondtak a román állampolgárságukról, eladták minden ingó és ingatlan vagyonukat, vagyis felégettek maguk mögött minden hidat, majd román kitelepedő útlevelet készíttettek. A közreműködő, lelkiismeretlen román ügyvédek azonban azt nem mondták el, hogy a repatriáláshoz szükséges a magyar vízum is. Nem csak ők jártak így.

A Magyar Népi Szövetség kolozsvári lapjának egyik számában³⁵ az olvasható, hogy másokat is sikerült félrevezetni. Bizonyos „lelketlen kivándorlási ügynökök és ügyvédek” jó nagy pénzért hamis „letelepedési iratokat” szórtak több mint száz csángó-magyar földművesre. Az a cikkből nem derül ki, hogy honnan valók, és hogy őket is a magyar határőrizeti szervek fordították-e vissza. Csak arról írnak, hogy a pórus járt 130 családot két német többségű bánsági faluban, Temesmoravicán és Gottlobon telepítették le.

Az, hogy hiányos iratokkal „felszerelve” vágtak neki a nagy útnak, csak akkor derült ki, amikor megérkeztek a családok a lőkösházi vasúti

³³ Fölmerülhet a gyanú, hogy itt ugyanarról a csoportról van szó, amely 101 főből állt, csak elgépelték a számot. Utóbbiról azonban tudjuk, úgy indultak el Magyarországra, hogy nem voltak előzetesen a Magyar Politikai Misszió beutazási vízumot kérni. Ezért mindenképpen egy másik csoportról van szó.

³⁴ Amikor 2002-ben a Dunatáj Alapítvány segítségével filmet forgattunk a negyvenes években áttelepedett csángó-magyarokról, Léspeden is jártunk. Ott azonban a megkérdezett idős emberek nem emlékeztek arra, hogy valóban lett volna tömeges kitelepedési szándék a faluban. Amikor megmutattuk az illetőknek a névsort, többen azt állították, hogy az egész csak Ignác István „magánakciója” volt. Ennek ellenére nem vagyunk meggyőződve arról, hogy akkor a követségi jelentésben felsorolt személyek valóban nem is akartak kitelepedni. Legfeljebb a még élő hozzátartozók — a sikertelen akció miatt — igyekeztek az egészet elfelejteni.

³⁵ Csángók a Bánságban. Világosság. 1947. augusztus 30.

³² Az útlevelet másképp, mint „baksis” segítségével bajosan kaphatták volna meg. Egy idős lézpedi házaspárnak a kitelepedett fiához írott levélből az derül ki, hogy ők 1946 folyamán hiába kérvényezték, nem kapták meg az útlevelüket, pedig többször próbálkoztak a belügyminisztériumban (VINCZE 2004, 280).

határállomásra, ahol a magyar határőrizeti szervek nem engedték be őket az országba. Visszaküldték a szerelvényt a kürtösi állomásra, ahol azt mellékvágányra állították. Ezzel megkezdődött a szerencsétlenek több hónapig tartó kálváriája. A szülőföldjükre nem akartak visszamenni, az „anyaországba” pedig nem engedték be őket.

A budapesti illetékesek ugyanis eleinte hajthatatlannak bizonyultak, bár az ügyüket Gyöngyössi István is pártolólággal terjesztette föl a külügyminisztériumba. Attól féltek, hogy a családok beengedésével precedenst teremtenek. Ebben az időben ugyanis Románia viszonylatában az volt az egyik nagy probléma, hogy miként lehetne visszaküldeni azokat a személyeket, akiket a román hatóságok különféle mondvacsinnált indokokkal, önkényesen Magyarországra toloncoltak. A külügyminisztériumnak az volt az elgondolása, hogy ráveszik a Groza-kormányt, hogy fogadják vissza a már állampolgárságukról lemondott családokat, és kárpótolják őket az eladott javaikért. A minisztérium utasítására ezért Iklódi Dezső követségi tanácsos kihallgatást kért Grozától. Július 5-én a diplomata tolmácsolta kormánya kívánságát a román miniszterelnöknek, aki mosta kezét, és közölte: kormánya semmit sem tehet, legfeljebb sürgősen letelepítik őket a Bánságban lévő sváb falvakba. Az esetről Iklódi Dezső értesítette a korabeli magyar, kommunista irányultságú érdekvédelmi szervezet, a Magyar Népi Szövetség egyik bukaresti születésű, befolyásos vezetőségi tagját, Cziko Nándort is.

A Dinnyés-kormány számára azért is kellemetlen volt a határon rostokoló „százegyek” esete, mert az széles körökben elterjedt Magyarországon, ezért félt, hogy a hazai sajtó is foglalkozni kezd vele, miáltal esetleg románellenessé válik a közhangulat. A romániai magyar sajtó egyébként több cikkben foglalkozott a témával. A Groza-kormány és a sajtója az esetet a politikai küzdelem részeként kezelte, ezért érdemi cselekvés helyett a „manista” — tehát a Iuliu Maniu vezette, jobboldali Nemzeti Parasztpárthoz tartozó — ügyvédek felelősségét hangoztatták.

Mialatt a felültetett vagy tájékozatlan klézsei, lábnnyiki és lézpedi családok Kürtösön rostokoltak, ketten megpróbálták menteni, ami menthető. Benke János és Facsáros Ferenc összeszedték az iratokat és leutaztak Bukarestbe. Fönnmaradt iratok hiányában azt nem lehet tudni, hogy a magyar diplomáciai képviselőn is megjelentek-e vízumkérés céljából. Ha megtörtént

volna, ennek valószínűleg maradt volna írásos nyoma. Csupán azt lehet tudni a visszaemlékezésekből, hogy az eredménytelen bukaresti út után a „zöldhatáron” átszökve, Budapestre utaztak. Azzal kapcsolatban, hogy a magyar fővárosban mi történt velük, a hivatalos iratokból és visszaemlékezésekből alig derül ki valami. Annyi bizonyos, hogy a két férfi³⁶ augusztus 4-én megjelent a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságánál (KEOKH) és kérték, hogy bocsássák be a csoport tagjait. Rajk László belügyminiszter a másnapi előterjesztésében arra kérte a minisztertanácsot, hogy kivételesen engedjék be őket. Ebbe azonban nem mentek bele.

A két férfi hetekig távol lehetett, azalatt pedig a Kürtösön maradt családok — a magyar külügyminisztériumhoz eljutott információk szerint — „a legkésőbbbejövő helyzetben” voltak. A magukkal hozott, kevés pénzük hamar elfogyott (ekkor már Romániában is egyre nagyobb volt az infláció), ezt követően pedig nem volt mit enniük. Az asszonyok ekkor a határban összegyűjtötték az elhullott gabonaszemeket, hogy valami ételhez juthasson a családjuk. „Nagymámán, hogy nem máj vesszenek el a gyermekek, szedegette a búzaféjeket, s avval ebédeltette a gyermekeket” - idézte fel évtizedekkel később egy klézsei asszony ezeket a szörnyű heteket (GAZDA 1993, 139). A budapesti külügyminisztériumban minderről tudtak: „Élelmük egyáltalán nincsen, úgyhogy az éhhalállal küzdenek. Ideiglenes barakokban laknak és annyira tetvesek már, hogy a helyi román hatóságok járvány fellépésétől félnek.” - olvasható egy június 23-i följegyzésben (VINCZE 2004, 298). A helyzet komolyságát jelzi, hogy egy személy öngyilkos lett, míg — visszaemlékezők szerint — egy állapotos asszony megszülte a gyermekét. A járványveszély miatt ezért sürgősen cselekedni kellett. A helyi hatóságok a problémát — legalábbis egy korabeli aradi cikk³⁷ szerint — úgy oldották meg, hogy a családokat átmenetileg az Aradhoz közeli Mácsán, elhagyott sváb házakban helyezték el.

A kevés, rendelkezésre álló forrás miatt egyelőre nem lehet kideríteni azt, hogy tulajdonképpen a két férfi közbenjárásának eredményeképpen a csoportból összesen hányan tudtak végül beutazni Magyarországra. Az biztos, hogy a lábnnyiki kilenc családnak ez sikerült, akárcsak néhány klézseinek és lézpedinek. „S mikor jöttek a zigazsággal, ott vót hat család. Ki lézpedi, ki klézsei, ott a határnál. S akkor, amikor nagypapa hozta a zigazságot [vagyis a beutazó vízumot – a szerző

megjegyzése] *Pestről, akkor őket átengedték*” - mondta az egyik klézsei adatközlő Gazda Istvánnak három évtizeddel később (GAZDA 1993, 140). Egyelőre arra a kérdésre sem lehet választ adni, hogy egyeseket miért engedtek be, illetve a többiek miért nem kaptak beutazó vízumot. Utóbbiak közel fél év hányódás után, szeptemberben — nincstelen földönfutóként, szégyenszemre — kénytelenek voltak visszatérni a szülőfalujukba, ahol egy ideig nyomorúságos körülmények között kellett élniük.

A „101 csángó” nagy nyilvánosságot kapott kudarcra sem akadályozott meg egyeseket abban, hogy mindent megtegyenek azért, hogy átjussanak Magyarországra. Egy mindenre elszánt legény 1947-ben a Baranya megyei Szárászon élő szüleinek azt írta, hogy ha nem kapja meg a beutazási engedélyt, „*akor én meg indulok meni ki nagy várodra, egy kerest anyám hoz és ott von egy ismerésem akinek von földje odaát* [tehát egy nagyváradi úgynevezett kettősbirtokosról van szó – a szerző megjegyzése] *és amikor ők menek dolgozni oda, én is át szököm magamot...*”³⁸ Az illegális határátlépés azonban 1947–48-ban már nem volt veszélytelen dolog, ugyanis a román határőrök sokszor felszólítás nélkül lőttek azokra, akik megkísérelték engedély nélkül átlépni a határt. „*A határrendőrség felhívja a figyelmet, hogy szigorú intézkedéseket foganatosítottak a határ mentén, és a legújabb rendelkezés szerint a határrendőrségnek felszólítás nélkül is fegyvert kell használnia azok ellen, akik a tilos zónába szöknek.*” - olvasható egy korabeli sajtóközleményben.³⁹

Amikor a lézpedi Ignác István szembesült a magyar hatóságok elutasító hozzáállásával — 1947. november 19-i levelében — elkeseredetten kérdezte Domokos Pál Pétertől: „*mert ném [értsd: miért nem – a szerző megjegyzése] lehet nekünk méní? Csak azt gondolják meg magik, hogy minden nemzet ményen az anya országába. Például a lengyelek mennek Lengyel Országba, a tótok Erdelből elmentek Csehszlováciába, a zsidók mennek Polestinába.*”⁴⁰ *Csak nekünk van setetcség, a csangoknak...*” (VINCZE 2004, 314). Joggal volt elkeseredve, hiszen az esetek egy jó részében — mai kifejezéssel élve — családgyejesítésről lett volna szó, mivel a világháború alatt átköltöztek otthon maradt családtagjai akartak szeretteik után menni.

Mivel a budapesti kormánynak 1948 elején még mindig az jutott a tudomására, hogy Erdélyben és Moldvában tovább folyik kitelepedés melletti agi-

táció, a kormány március végén közleményt adott ki: „*Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben lelkiismeretlen felbujtók újból olyan híreket terjesztenek az erdélyi magyarok és moldvai csángómagyarok körében, melyek szerint a Magyarországra való letelepedésre lehetőség nyílik, és a betelepülők Magyarországon földet kapnak, a Magyar Köztársaság bukaresti követsége újból a legnyomatékosabban felhívja a figyelmet, hogy Magyarországra betelepítés nincsen, és ennél fogva földhözjuttatásról sem lehet szó, éppen ezért senki se üljön fel a híreszteléseknek, ne adogassa el ingó, vagy ingatlan vagyonát, és ne induljon neki a bizonytalanságnak. A magyar határőralakulatok senkit sem engednek be Magyarországra, akiknek pedig mégis sikerül magyar területre jutniuk, azokat tolonc-úton irányítják vissza Romániába*” (FÜLÖP-VINCZE 2007, 70–71). A hírek szerint ekkor a Groza-kormány is kérte Budapestet, hogy az ne fogadja be a kiteleplőni szándékozókat, „*mert ha minket befogad [Magyarország], akkor a többi Magyarok is átmennek mind Magyarországra és ez politikailag nehéz kérdés.*” - írta egy hidegkúti csángó július elején a magyarországi sógorának (VINCZE 2004, 321).

A fenti közlemény nem riasztotta vissza azokat, akik képtelenek voltak beletörödni, hogy nem láthatják viszont a családtagjaikat, rokonaikat. Néhány — a magyarországi rokonokhoz írt — levélből az tűnik ki, hogy Pusztinából 1948 nyarán még egy újabb csoport tett kísérletet, hogy áttelepedhessen, de ők is megjárták. Erről a lézpedi idősebb Tóth Györgynek és feleségének a Magyarországon élő gyermekeihez írott leveléből annyit lehet csak megtudni, hogy valamikor május elején próbáltak meg áttelepedni, de elkéstek, mert „*üdöközbe kötődöt egy páktus Magyarország és Románia között*” (VINCZE 2004, 319). Hogy milyen államközi szerződésről van szó, az nem világos, ugyanis a magyar-román személyforgalmat szabályozó egyezményt csak 1948. augusztus végén írták alá. Ezek a szerencsétlenek is pórul jártak, mert — nem tanulva a többiek hibájából — eladták indulás előtt mindenüket, majd földönfutóként kellett visszatérjenek a falujukba. Egy pusztinai legénynek a Magyarországra küldött levelében olvashatjuk, hogy az egyik szerencsétlen a hazatérése után kénytelen volt sátorban lakni.

Mindazok, akik még 1948–49 folyamán is abban reménykedtek, hogy valami módon csak át tudnak telepedni, egy dolgot nem tudhattak: a két

³⁸ MTAK, Ms. 5172/171. Kézírt levél.

³⁹ Agyonlőttek 6 jogtalan határátlépőt. Világosság. 1947. augusztus 22.

⁴⁰ 1947 nyarán kétoldalú egyezmény keretében mintegy tizenötezer cseh és szlovák telepedett át Csehszlovákiába, ugyanekkor a bukovinai lengyelek egy része is átszökött az anyaországába. Ugyanekkor az évben legálisan vagy illegálisan hozzávetőlegesen negyvenezer zsidó „alijázott” Palesztinába.

³⁶ Az augusztus 5-i előterjesztésben Jakab János István és Benkő János neve olvasható, de több visszaemlékező szerint ugyanazok mentek Bukarestbe, mint Budapestre.

³⁷ Szabadság, 1947. augusztus 5.

„népi demokratikus” ország között „leereszkedett a vasfüggöny”. Bukarest ugyanis 1948-tól, a „fordulat évétől” kezdve fokozatosan megszigorította a két ország közötti határforgalmat és a vízumkiadást, míg utóbbi 1949-től elejétől évekig szinte teljesen leállt. Ettől kezdve még csak álmodozni sem volt érdemes arról, hogy meglátogathatja egy Moldvában maradt szülő a Magyarországon élő gyermekét.

Befejezésül, arra a kérdésre, hogy az 1940-es években ténylegesen hányan telepedtek át Moldvából Magyarországra, nem lehet pontosan választ adni, mi-

vel egyelőre nem ismeretesek erre vonatkozó részletes kimutatások. A rendelkezésünkre álló — igen hiányos és sokszor ellentmondásos — magyarországi források alapján a számukat legfeljebb 1 000 főre becsülhetjük. Bár egy román forrás ennél lényegesen nagyobb szám- adatot közöl, csak 1942. március és szeptember között 1 631 személy telepedett át, ebben valószínűleg azok is benne foglaltatnak, akik lemondtak ugyan a román állampolgárságukról, megkapták a magyar követségről a bevándorlási vízumukat, de valami oknál fogva még- sem tudtak elindulni (ȘANDRU 2003, 125).

IRODALOM

- BAUMGARTNER 1940 Baumgartner Sándor: *Moldva, a magyarság nagy temetője*. Budapest 1940.
- DOMOKOS 1987 Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. Budapest 1987.
- FÜLÖP-VINCZE 1998 Fülöp Mihály – Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1945–1947)*. Budapest 1998.
- FÜLÖP-VINCZE 2007 Fülöp Mihály – Vincze Gábor: *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955)*. Debrecen 2007.
- GAZDA 1993 Gazda József: *Hát én hogyan sírtam. (Csángók sodró időben.)* Budapest [1993.]
- LACZKÓ 2004 Laczkó Mihály: *Észre sem vettük, magyarok lettünk. Moldvai csángómagyarok Magyarországon I.* Bonyhád 2004.
- MĂRTINAȘ 1985. Dumitru Mărtinaș: *Originea ceangăilor din Moldova*. București 1985.
- OLTI 2006 Olti Ágoston: *A moldvai csángók román állam iránti lojalitása a második világháború alatt, román titkosszolgálati dokumentumok tükrében. 3. rész.* Moldvai Magyarság 2006. 8. szám 10–12.
- POZSONY 2005 Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest 2005.
- ȘANDRU 2003 Dumitru Șandru: *Mișcări de populație în România (1940–1948)*. București 2003.
- SICULUS 1942 Siculus: *A moldvai magyarok őstelepülése és mai helyzete*. Budapest – Pécs 1942.
- VINCZE 2004 Vincze Gábor: *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Kolozsvár – Budapest 2004.
- VINCZE 2011 Vincze Gábor: *„Bukovinai magyarok, mind egy szálra hazahozni őket!” (Hogyan kerültek a bukovinai székelyek a Bácskába?)* In: *Visszatér a Délvidék*. Szerk.: Vincze Gábor, Budapest 2011, 150–173.

ESCAPING AND SALVAGING A NATION.

RESETTLEMENT OF CSANGO-HUNGARIAN GROUPS FROM MOLDAVIA TO HUNGARY IN THE 1940s

Gábor VINCZE

The Chango people of Hungarian origin have been living in the eastern part of modern Romania, Moldavia. This Hungarian speaking, Roman Catholic ethnic group has been under a constantly growing assimilation pressure since the formation of independent Romania in the 19th century. Already in the mid-19th century and later in the early-20th century Hungary planned to resettle the Csango living under Romanian rule to the land of their ancestors. After the First World War these projects became senseless, but in the 1940s the possibility of resettling back to Hungary for not assimilated Csango emerged. There was an idea of planned settling suggested by the Budapest governments. Based on Hungarian and Romanian literature, archive sources and memoirs, the present study summarises these plans and attempts.

After the start of the Second World War, despite of Romanian assimilating efforts “resettling fever” broke out at Csango-Hungarian groups still preserving Hungarian language and identity. This was partly provoked by the systematic resettlement of another Eastern Romanian Hungarian ethnic group, the Bukovina Szeklers in 1941. Beside, there were many centuries old nuisances that made Csango people move to Hungary. One of the main reasons was that the liturgical use of their mother tongue was not allowed, because Romanian was made the compulsory language of services. They could not learn on their mother tongue either. Beside this, the anti-Hungarian, malignant atmosphere formed after the Vienna Award in August 1940 also inspired many people to leave.

Though originally there were a lot of people who would have liked to leave Romania, during the world war only few of them, around 1500 people succeeded

in doing so. This can be explained by several reasons. From one hand, many of the Csango-Hungarian men were enlisted in the Roman army in 1941, and their families did not want to leave without them even already having a permission to migrate. From the other hand, Hungarian governments themselves suspended resettlements in the summer of 1944 when the Soviet front reached Moldavia. There was an idea of systematic resettlement of several tens of thousands of Csango by Hungarian authorities (to save at least them from assimilation), but the turning point of August 23rd 1944 (when Romania changed allies and became the part of the “anti-fascist coalition”) made it impossible.

After 1945 when Hungary and Romania belonged to the same – Soviet – sphere of interests, many Moldavian Csango again expected the fulfilment of their hopes and plans made during the war. Many of the ones who stayed at home kept in touch with relatives and friends who left during the world war. The majority would have liked to follow their parents, siblings, friends, but they were not let to. This time mostly because of Hungarian authorities, because in Budapest they were afraid of the chauvinistic Romanian authorities, who, seeing that several thousands of Csango are granted with permission to immigrate, would try to get rid of tens or hundreds of thousands of Hungarians from the north of Transylvania. Because of that several groups wishing to immigrate to Hungary to reunite with their families, were turned back from the border by Hungarian authorities because of the lack of proper permissions. As a result, during and after the Second World War only about two thousand people were able to resettle in Hungary.

Translated by Valéria Kulcsár

Vincze Gábor
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ
Emlékpont Kiállítóhely
6800 Hódmezővásárhely, Andrássy út 34.
E-mail: tortenesz@emlekpont.hu

PROJEKTMENEDZSMENT AZ IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSOK LÉTREHOZÁSÁBAN.

ESETPÉLDA: A MEGFIGYELT MŰVÉSZET CÍMŰ KIÁLLÍTÁS

MÉSZÁROS Tamás

BEVEZETÉS

A múzeumok és kiállítóhelyek állandó és időszaki kiállítások rendezésével fontos szerepet töltenek be a közművelődés szolgálatában. Jellemzően rendelkeznek állandó kiállítással, valamint időszaki kiállítások rendezésére alkalmas térrel is. Az állandó kiállításokat hosszú időre, akár több évtizedes élettartamra tervezik. A befogadó városhoz, illetve intézményhez nagyon szorosan kötődő, a helyi közösség azonosságtudata szempontjából is fontos téma kapcsán létrehozott kiállítás esetében ez racionális döntés. Egy adott település vagy régió általános régészeti, történeti vagy néprajzi kiállítását a szakemberek időtálló állandó kiállításként tervezik meg és készítik el. Ezzel szemben az időszaki kiállításokból jellemzően évente többet is rendeznek. Ezek a befogadó intézmény szempontjából lényegesnek tartott aktuális témákat dolgoznak fel. A múzeumok és kiállítóhelyek számára fontos feladat az igényesen kivitelezett, aktuális mondanivalóval rendelkező időszaki kiállítások létrehozása, ugyanis ezeken keresztül képesek a befogadó közeg számára hasznosan működni. A megfelelően megválasztott időszaki kiállításokkal tudnak alkalmazkodni a közönség változó igényeihez. A kiállítóhely a közösség szolgálatában csak akkor töltheti be a tőle elvárható szerepet, ha lehetőségeihez képest részt vesz az aktuális kérdések feldolgozásában, a tudományos és a kulturális súlypontok elhelyezésében. Emellett tevékenységével aktív módon hozzájárul az általa a lehető legszélesebb körűre bővített közönség kulturális és tudományos művelődés iránti elkötelezettségének fenntartásához és fejlesztéséhez.

Fontos leszögezni, hogy a múzeumoknak és a kiállítóhelyeknek a befogadó közegért, a meglévő és a jövőbeli látogatóikért kell létezniük. Ezen intézmények számára is fontos cél a bevételszerzés, emellett azonban elengedhetetlen a művelt és érdeklődő polgárok számának növelése is. Ahhoz, hogy a közönség rendszeresen betérjen egy múzeumba, igényes programokra van szükség. A programok jelentős részét teszik ki az időszaki

kiállítások és az azokhoz kapcsolódó rendezvények. Könnyen belátható, hogy egy kiállítóhely élővé tételéhez színvonalas időszaki kiállításokkal kell rendszeresen a közönség elé állni. Ebből következik, hogy az intézmények éves munkaterveiben kiemelt helyen szerepelnek az időszaki kiállítások létrehozásával kapcsolatos feladatok.

Jelen tanulmány problémaköréként azt jelölöm meg, hogy mivel — véleményem szerint — az időszaki kiállítások jellemzően nem a korszerű projektmódszer felhasználásával készülnek, visszaesik a kiállítások színvonala. Célom bemutatni, hogy a korszerű menedzsmentmódszerrel, a projektmenedzsmenttel miként lehet orvosolni ezt a problémát. Dolgozatomban az esetpélda módszerével egy megvalósult kiállításon keresztül mutatom be a projektmódszer használatának előnyeit az időszaki kiállítások megvalósításában.

A kiválasztott eset a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ Emlékpont kiállítóhelyének 2012. április 14. és október 28. között bemutatott *Megfigyelt Művészet* című időszaki kiállítása. Mellette szól, hogy olyan összetett időszaki kiállítás, amely létrehozásában a projektmenedzsment eszköztárát tudatosan alkalmazta a kurátor, azaz a projektmenedzser. A kuratori szerepet jelen dolgozat írója töltötte be, akinek vannak tapasztalatai a kiállítás rendezésben azelőttől is, hogy a projektmódszert megismerte volna.

ESETTANULMÁNY A MEGFIGYELT MŰVÉSZET CÍMŰ KIÁLLÍTÁSRÓL

A Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ Emlékpont kiállítóhelyének alapvető feladata az államszocializmus évtizedeinek bemutatása. A kiállítóhely rendelkezik egy állandó kiállítással, valamint egy galériával, melyben évente 3–4 időszaki kiállítást láthat a közönség. Ezek között találhatók vendégkiállítások és saját rendezésben készülő kiállítások is. Az Emlékpontban

a kiállítás szervezésének idején 2 történész-muzeológus és 3 múzeumpedagógus szakalkalmazott dolgozott. Az intézmény modern informatikai eszközöket alkalmaz mind az állandó kiállításban, mind a diákok számára tartott foglalkozások során. Minden év végén kidolgozza következő évre szóló munkatervét, amely a kutatási tervet is tartalmazza.

A *Megfigyelt Művészet* című időszaki kiállítás létrehozását megelőző két esztendőben kutatásokat folytattam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a Hódmezővásárhelyre vonatkozó iratanyagokban. A kutatási eredmények hasznosítása kapcsán felmerült, hogy érdemes lenne a témát kiállítás formájában bemutatni. A feldolgozott iratok tartalmaztak ugyan érdekes történeteket, de csak azoknak a szerepeltetése unalmas lett volna, hiába kapcsolható az intézmény stratégiai célkitűzéséhez. Egy csak szövegekből álló kiállítás ugyanis nem képes megfelelni a sokszínűség és a dinamikusság követelményeinek: egy unalmas, száraz anyag bemutatása alkalmatlan arra, hogy sikeres kiállítást hozzunk létre. A kutatás során feltűnt számomra, hogy sok anyag maradt fenn az 1960-as évek hódmezővásárhelyi művészvilágára vonatkozóan. Így született meg bennem a koncepció központi eleme, miszerint olyan kiállításra lenne szükség, amely bemutatja a vásárhelyi festőiskola tagjait néhány alkotásukon keresztül, valamint a róluk szóló érdekesebb állambiztonsági jelentések részleteit is. Ebben a formában a kiállítási terv két egyébként is érdekes terület közös metszeteként értelmezhető. Ezzel sikerült elérni, hogy valóban eredeti koncepcióval rendelkező, ugyanakkor dinamikus és sokszínű kiállítás szülessen. Az eredetiség és különlegesség követelménye nagyon fontos, ugyanis ezek teszik alkalmassá a kiállítási ötletet arra, hogy támogatókat

lehesen hozzá szerezni, valamint ezek megléte esetén lehetséges a megvalósulást követően a média és a látogatók érdeklődését megnyerni, fenntartani, végső soron a szakma elismerését elnyerni. Fontos említeni az objektivitás és a hitelesség követelményét is, hiszen csak az annak való megfeleléssel szabad bármiféle kiállítást létrehozni, és ez különösen fontos akkor, ha korábban széles körben nem ismert vagy a közvéleményt megosztó területről van szó.

A kiállítás koncepcióját sikerült valamennyi résztvevővel megismertetni az elkészített tématerv, a relevancia és a közönséghasznosítási terv segítségével. Ezt követően pedig a vezetés megadta a felhatalmazást a kiállítás előkészítésének folytatására.

AZ ESETPÉLDA PROJEKTCIKLUSÁNAK KIALAKULÁSA

A magyar projektmenedzsment szakirodalom meghatározó szerzője, Görög Mihály a projektciklus általános modelljében annak középpontjába a szervezet fejlesztési stratégiáját helyezi, ugyanis abból indul ki minden projekt, és oda is tér vissza. Görög Mihály véleménye szerint a projektciklus körfolyamatként való ábrázolása sokkal kifejezőbb, mint annak lineáris bemutatása (GÖRÖG 1996). Eric Verzuh általános projektciklus modelljében a projektkialakítás-odaítélés-teljesítés-utóelemzés fázisaira bontja fel a projektfolyamatot (VERZUH 2006, 39). A fázisokat döntési pontok választják el egymástól. Beruházási projektciklus modelljében pedig előkészítés-odaítélés-fizikai megvalósítás-utóelemzés fázisaira osztja fel a projektfolyamatot. A beruházási projektciklus is a fejlesztési stratégiából indul ki, és oda is tér vissza (GÖRÖG 1996).

Mivel egy időszaki kiállítás létrehozását megcélzó projektet beruházási projektnak kell tekinteni, ezért az utóbbi modellen keresztül vizsgáljuk meg azt. Az időszaki kiállítások létrehozásának projektfolyamatát az 1. ábra szemlélteti.

Az előkészítés szakaszában megfogalmazásra kerül a kiállítás iránti igény, majd több lehetséges variáció alakul ki a szakmai dolgozók munkája révén. Megvalósíthatósági tanulmányokat kell készíteni még akkor is, ha a kiállítások létrehozása kapcsán legtöbbször csak az érdekeltek (például a fenntartó) támogató megnyerését tartják fontosnak, és ettől teszik függővé a további lépéseket. A kiállítások kapcsán fontos a megvalósíthatósági tanulmány, a tématerv és a relevancia. Az ötletet egy-két oldalas tématervben

kell az ötlet gazdájának, kiérlelőjének az érdekeltek számára bemutatni. Ezt úgynevezett relevanciával célszerű kiegészíteni, ami a tématervben vázolt kiállítás létrehozásának szükségességét (időszerűség, fontosság, hasznosság, egyediség) fejt ki.

Nagyon fontos, figyelmen kívül nem hagyható szempont a tématervet és a relevanciát illetően, hogy „minden [...] projektötletnek az érvényes stratégiai célokkal való megmértetésben kell bizonyítania a létjogosultságát” (GÖRÖG 1996, 45).

Az előkészítés szakaszában az elsődleges fontosságú tématerv és a relevancia mellett más területekről is kell megvalósíthatósági tanulmányt készíteni. A marketing és a média megjelenés fontos terület a versenyképességét fokozni kívánó kiállítóhelyek számára, ezért ennek kapcsán is célszerű tanulmányt készíteni. Ajánlott megvalósíthatósági tanulmányt készíteni a tervezett kiállítás társadalmi-politikai hatásairól, valamint múzeumpedagógiai hasznosításának lehetőségeiről. A finanszírozási, személyi, szervezési és vezetési feltételek kérdése természetesen megkerülhetetlen, így ezek kapcsán is kell megvalósíthatósági tanulmányt készíteni.

A 3 órás döntési pont az előkészítés fázisának befejezése révén érhető el. Ekkor kell eldönteni, hogy legyen-e projekt, pozitív döntés esetén itt kell rögzíteni a projektcélokat. A megalapozott döntéshez a megvalósíthatósági tanulmányok nyújtanak támpontokat. Amennyiben ezek tartalma meggyőző az érdekeltek számára, akkor azok között elvi megállapodás születik a kiállítás létrehozásáról. Amennyiben az érdekeltek írásban rögzítik megállapodásukat, az tekinthető az adott kiállítás alapító okiratának (VERZUH 2006, 68).

Az odaítélés szakaszában kerül sor a szerződésstratégia kialakítására, ajánlatkérésekre és azok kiértékelésére, valamint a kiállítás rendezéséhez szükséges szerződések elkészítésére. Ennek a szakasznak a tevékenységei tehát a kiállítás létrehozásának stratégiájára vonatkoznak. Ebbe beletartozik annak a fontos kérdésnek az eldöntése is, hogy a kiállítást bemutatni kívánó szervezet saját szervezésben vagy külső partner bevonásával hajtja-e végre a projektet. Az itt megszülető döntések osztják meg a kiállítási projekt kapcsán felmerülő felelősséget és kockázatot.

A 6 órás döntési pont az odaítélési szakasz lezárása. Ebben a pontban kerül sor „az eredményért [...], a fizikai megvalósítás időtartamáért és költségeiért való felelősség, illetve az ezekkel összefüggő kockázatok allokációjának rögzítése” (GÖRÖG 1996, 35). Ez a külső szervezetekkel való szerződések megkötését jelenti. A projekt megvalósításába bevont partnerek a szerződésben rögzített feladatok, valamint az azokkal

járó kockázat és felelősség vállalása fejében szintén a szerződésben rögzített vállalkozói díjra tartanak igényt.

A fizikai megvalósítás szakaszában a tervezés, beszállítás, építés-installálás, üzembe helyezés és a próbaüzem lebonyolítására kerül sor. Ezek eredményeként végül elkészül a kiállítás. Az itt történő folyamatok alapvetően a szerződésstratégia szerint történnek. A kiállítások létrehozásában egyre nagyobb szerepet kapnak a különféle audiovizuális és informatikai megoldások, ennek megfelelően az üzembe helyezés és próbaüzem is fontos tényezők.

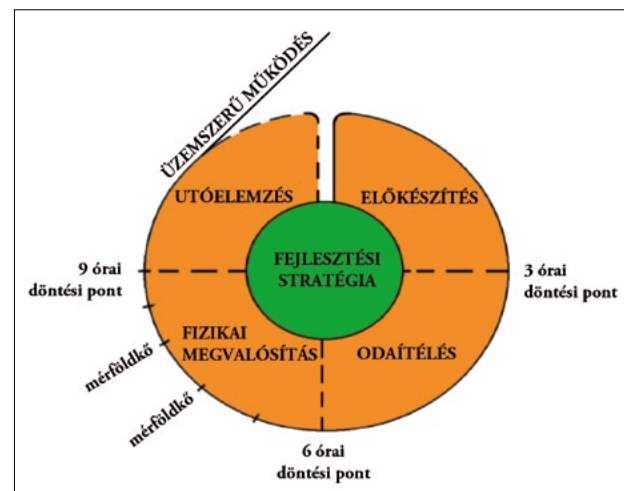
A 9 órás döntési pont az átadás-átvétel. Amennyiben a tervek, illetve a szerződésekben rögzítettek szerint összeállnak a kiállítást alkotó elemek, azokat a vállalkozótól átveszi a kiállítást befogadó intézmény.

Az utóelemzés szakaszában szükséges megvizsgálni az elkészült kiállítás szervezeti stratégiához való illeszkedését, azaz a projektcélok elérésének megtörténtét. Emellett a kiállítás megvalósítási folyamatát is itt kell kielemezni. Ez a szervezet tanulási folyamatának fontos részét jelenti. Az elemzés alapján levont tanulságok szervezeti tudássá válása lehetővé teszi a jövőbeli kiállítási projektek hatékonyabb és jobb minőségű megvalósítását (GÖRÖG 1996).

AZ ESETPÉLDA PROJEKTCIKLUSÁNAK KIALAKÍTÁSA

Az esetpéldán keresztül megérthető, hogy fontos és hasznos a kiállítási projektek *előkészítés-odaítélés-fizikai megvalósítás-utóelemzés* szakaszait meghatározni, azt a projekt kereteként kialakítani. Valamilyen formában valószínűleg minden, kiállításokat létrehozó intézményben lezajlanak adott projekt kapcsán a projektciklus fázisai. Amit a projektmenedzsment ehhez képest kínál, az a rendszerszintű összeszedettség, tudatosság. Véleményem szerint a projektmenedzsment használatával átláthatóbbá válik a kiállításkészítés folyamata. Ami átláthatóbb, az könnyebb feladatnak is tűnik a szervezet számára, ez pedig képes növelni a kiállítások számát és minőségét egyaránt.

Az előkészítés szakaszában megfogalmazott kiállítási igényt különféle variációk kialakítása követte. Az intézmény vezetője felkért, hogy készítsék a megvalósíthatósági tanulmányok körébe tartozó tématervet és a kiállítás létrehozásának szükségességét bemutató relevanciát. Miután ezek elnyerték az érdekeltek tetszését, azaz megfogalmazódott részükről a projekt iránti igény, tovább folytatódhatott az előkészítés szakasza. A továbbiakban az intézmény vezetése megbízott a projekt vezetésével.

1. ábra: Projektciklus (HENKEY-IMREH 2010, 19 alapján) — Fig. 1: Project cycle

Több tevékenység zajlott egymással párhuzamosan. Először is szükség volt különböző tervek felvázolására, illetve ezek költségvetésének összeállítására. A költségvetés becsléséhez viszont a kiállítási installációt megtervező szakemberre volt szükség. A mai szerényebb anyagi körülmények közepette helyesen jár el minden for-profit és non-profit szervezet, ha megvizsgálja kapcsolati tőkéjét, ahelyett, hogy egy új probléma felmerülése esetén azonnal üzleti alapon keresne megoldást. Ezért egy, a kulturális területen korábban is szívesen segédkező belsőépítészhez fordultam, hogy készítsen számunkra egy látványtervet, a hozzá tartozó költségvetéssel együtt. A felkérést a belsőépítész elfogadta, így közreműködésével elkészült a látványterv és a költségvetés terve is. A látványterv kialakításához háttéranyagként megkapta a kiállítás koncepcióját, sőt a kutatás során előkerült érdekesebb iratanyagokból is kapott egy kisebb válogatást. Több alkalommal találkoztunk, és meghatároztuk a kiállítás főbb súlypontjait. Sikertült rögzíteni azon installációs elemeket, amelyek belsőépítészti munkát igényeltek. A közösen kidolgozott látványterv szerint a *Megfigyelt Művészet* című kiállításon az úgynevezett „T-lakás”, a „Galyasi-lakás”, az „Állambiztonsági piramis” és egy „Kartoték szekrény” jelentette ezeket. A „T-lakás” egy 2,5x2,5 m alapterületű helyiség, amely az állambiztonsági munka helyszíne volt az államszocializmus évtizedeiben. Ebben adta át jelentéseit a hálózati személy a tartótisztjének. A „Galyasi-lakás” 2,5x4 m alapterületen a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum igazgatójának életterét mutatta be, méghozzá oly módon, hogy az csak leselkedő nyílásokon keresztül volt megtekinthető. A megfigyelt személyek közül azért Galyasi Miklóst választottuk ki, mert a hatalom különösen veszélyes elemként tartotta számon, ezért — az iratok tanúsága szerint — legalább öt hálózati személlyel tartották ellenőrzés alatt. Az „Állambiztonsági piramis” térbeli installációja az állambiztonság hierarchikus felépítését volt hivatott bemutatni. A „Kartoték szekrény” pedig a történeti munka által feldolgozott érdekes jelentésrészleteket tartalmazott. Az installációs elemek méretét a kiállító terem optimális kihasználását megcélózva határoztuk meg, így az ezekhez szükséges anyagok árának becslése megalapozottá vált. Az elfogadott tervhez a belsőépítész elkészítette a műszaki megvalósíthatósági tervet, a közönségkapcsolati munkatárs a közönség-hasznosítási és marketing tervet, jómagam a gazdasági igazgatóhelyetttessel együtt elkészítettem a tervezett költségvetést. Megvizsgáltuk a bevonható külső forrásokat, és a kiállítás létrehozásának érdekében pályázatot adtunk be a Nemzeti Kulturális Alaphoz.

A 3 órai döntési pontban az elkészített megvalósíthatósági tanulmányok alapján megszületett a döntés az időszaki kiállítási projekt létrehozásáról. A döntés megszületését nagymértékben segítette, hogy sikerült a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán a megvalósításhoz nettó 1 200 000 forint támogatást elnyerni. A támogatás elnyerését követően a fenntartó vállalta, hogy biztosítja a szükséges önrészt. Tehát a 3 órai döntési pontban az intézményvezető és a fenntartó megvalósítással kapcsolatos beleegyezését jelentő hivatalos dokumentumok létrejöttek, valamint az alapító okirat is ebben a pontban készült el. Az alapító okirat elsősorban a szervezet tagjai számára szólt, meghatározva a kiállítás címét, a megnyitás időpontját, a projektvezető személyét és hatáskörét.

Az odaítélés szakaszában született döntés arról, hogy milyen szervezetek, milyen mértékben vesznek részt a kiállítás rendezésében. Erre a szakaszra sokkal jobban kell figyelni, hiszen a rendelkezésre álló szerényebb összeg optimális elköltése révén biztosítható az igényes kiállítás létrehozása. A *Megfigyelt Művészet* című időszaki kiállítás létrehozása során projektvezetőként ezt a szakaszt tartottam a legkritikusabbnak. Ekkor kaptam felhatalmazást az intézményvezetőtől, hogy azokból a szervezeten belüli személyekből összeállítsam a projektstábot, akiknek a munkáját igénybe kívántam venni a kiállítás szervezésében. A szakasz kezdetén úgy határoztunk, hogy minden csütörtökön jegyzőkönyv mellett megbeszéléseket tartunk. Projektvezetőként a projekt végéig következetesen ehhez az időponthoz ragaszkodva osztottam ki a feladatokat.

Elsődleges fontosságú elvként elhatároztuk, hogy a projektet a lehető legköltséghatékonyabban valósítjuk meg, ezért azokat a feladatokat, melyeket az intézmény munkatársai képesek voltak megoldani, velük végeztettük el. Ezen feladatok beazonosításához a különböző területek — például az informatikai és a műszaki csoport — vezetőivel megbeszéléseket folytattam. Ezt követően részletes és pontos költségvetési tervet kértem tőlük a hatáskörükbe tartozó részeket illetően. A legnagyobb költséget jelentő installációk kapcsán számos ajánlatot kért a műszaki csoportvezető. A második legnagyobb tétel, a reklámgrafikai elemek vonatkozásában pedig magam gyűjtöttem ajánlatokat.

Az odaítélés szakaszának végére a különböző területekre vonatkozóan közel kéttucatnyi ajánlattal rendelkezett a projektstáb. Ennek a szakasznak a hossza négy hétre nyúlt el, figyelembe kell azonban venni, hogy a szerződésstratégia kidolgozásában résztvevők azt kapták feladatuk, hogy az elvárt magas minőséget a lehető legolcsóbban szerezzék meg a projekt számára.

Ennek teljesítéséhez viszont több ajánlatkérésre, tárgyalásra volt szükségük. A költséghatékony stratégia megvalósítása érdekében tehát eredményesnek bizonyult az alapos tájékozódásnak elegendő időt biztosító szakasz.

A 6 órai döntési pontban kijelöltük a projekt egyes részleteiért felelős belső munkatársakat és kiválasztottuk az ajánlattevők közül a nyerteseket. Utóbbiakkal vállalkozási szerződéseket kötöttünk.

A fizikai megvalósítás szakaszában a résztvevők folyamatos ellenőrzésem mellett teljesítették a számukra kijelölt feladatokat. A projekt 6 órai döntési pontban meghatározott feladatait hajtottuk végre. Próbaüzemre is sor került, hiszen a modern technikát felvonultató kiállítás projektort, különféle audio-technikai megoldásokat, érintőképernyős terminálokat, valamint világítástechnikát is tartalmazott.

A 9 órai döntési pontban megtörtént az átadás-átvétel. A különböző vállalkozói szerződések teljesítésére eltérő időpontokban került sor. Ezeknek a teljesítését az adott területért felelős funkcionális vezetők igazolták. Például a „lakás” installációkkal kapcsolatos teljesítést a műszaki csoportvezető igazolta. A 9 órai döntési pontnak az a pillanat volt tekinthető, amikor az elkészült időszaki kiállítást átvette az intézmény vezetője, aki a projekt tulajdonosának tekintendő. Ez a pont a megnyitó előtt volt, hiszen csak a tulajdonos által átvett kiállítás nyitható meg.

Az utóelemzés szakaszában felmértük, hogy sikerült-e a kitűzött célokat maradéktalanul elérni. A kiállítás kapcsán szerzett tapasztalatok összegzését annak bezárását követően egy írásos dokumentum elkészítésével végezte el az intézmény, hogy a levont tanulságokat az elkövetkező kiállítási projektek megvalósításakor is hasznosítani tudja.

AZ ESETPÉLDA INTERDEPENDENCIÁINAK ÉS BIZONYTALANSÁGAINAK ELEMZÉSE

Egy időszaki kiállítás létrehozásában csakúgy, mint bármely más projekt esetében számolni kell az interdependenciák és a bizonytalanságok hatásával. Ezeket már az előkészítés szakaszában szükséges feltérképezni és kielemezni. Az interdependenciák a projekten belüli tevékenységek közötti sorrendi összefüggéseket jelentik. A bizonytalanságok elemzése pedig a folyamatokban rejlő kockázatokat képes megjeleníteni. Az interdependenciák és bizonytalanságok ismerete nélkülözhetetlen a projekt sikeres megvalósításához, hiszen ezek ismeretében válik a projekt valóban tervezhetővé. Az 1. táblázat bemutatja a projektre nagy

befolyással bíró interdependenciákat.

Az interdependenciákkal összefüggnek a bizonytalanságok. Többnyire kölcsönösen befolyásolják egymást, képesek erősíteni egymás hatását. A bizonytalanság a létesítményi folyamatok egyik belső tulajdonsága. A bizonytalanságról elmondható, hogy minden esetben összefügg a kockázattal. Lényegében a teljesítés kockázatainak forrásai értendők a bizonytalanságok alatt (HENKEY-IMREH 2010).

Az egyes szakaszok projektünkben

- Projekt szakasz: csökkenő bizonytalanság jellemzi a szakaszt. Elkészített tervünk végrehajtásában minél előrébb jutunk, annál kisebb a végeredményt befolyásoló bizonytalanság.
- Működési szakasz: a bizonytalanság konstans ezen a szakaszon.
- Túlélési szakasz: a projekt tervezett élettartalmát követően a bizonytalanság növekedésnek indul.

A projekt szakaszhoz tartozó elemek

- Pénzügyi tervezésből adódó bizonytalanságok. (Vajon megfelelően állapítottuk-e meg a költségvetést? A szükséges forrásokhoz hozzájutunk a kellő időben?)
- Teherbírásból eredő bizonytalanság. (Vajon megfelelő megvalósítási tempót állapítottunk-e meg a szervezet számára?)
- Időbeli tervezésből adódó bizonytalanság. (A különböző tevékenységek időzítése mennyire megfelelő?)
- Technikai bizonytalanságok. (Vajon problémamentesen felállíthatóak az installációk?)
- Együttműködésből eredő bizonytalanságok. (Vajon a külsős partnerek eleget tesznek-e időben és minőségben is a szerződésben vállalt kötelezettségeiknek? A belső csapat, azaz a projektstáb tagjai képesek lesznek-e jól együttműködni?)
- Jogrendből adódó bizonytalanságok. (Minden jogszabályt betartva valósítjuk-e meg a projektet?)

A működési szakaszhoz tartozó elemek

A *Megfigyelt Művészet* című kiállítás megnyitásától a bezárásáig tartó időszakot tarthatjuk a projekt működési szakaszának.

- Fogadtatásból adódó bizonytalanság. (Vajon a kiállítást hogyan fogadja a fenntartó, a média, a szakmai közönség, a művészek családjai, a nagyközönség?)
- A kísérő rendezvények összeállításából adódó bizonytalanság. (Vajon olyan kísérő rendezvényeket terveztünk, amelyek erősítik a kiállítást?)

Típus	Jellemzők
Tovagyűrűző	Több tevékenység közös forrást használ - Nem lehet hozzálátni a projekt megvalósításához, amíg a pénzügyi fedezet nincs megnyugtató módon rendezve. - Nem lehet hatékonyan dolgozni a projekt megvalósításán, ha annak keretrendszere nincs egyértelműen rögzítve.
Szekvenciális egyszerű	Nem kezdődhet el egy tevékenység, amíg az azt megelőző nem fejeződik be teljesen - Nem kezdhetik meg az informatikusok a reklámgrafikai elemek elkészítését, amíg nem kapják meg a történészekről azok véglegesített szövegeit. - Nem tudják az informatikusok a nyomdának átadni az anyagot, ha nem készült el a szerződés. - Nem kezdhet hozzá a nyomdai munkához a vállalkozó, amíg a reklámgrafikai elemeket nem kapja meg az informatikusoktól. - Nem kezdhet hozzá a kiállítás-rendező az elkészült reklámgrafikai elemek installálásához, amíg a kurátor nem jelölte ki azok pontos helyét.
Szekvenciális átfedéses	Két tevékenység párhuzamosan is folyhat - A történészek egyszerre dolgozhatnak más-más reklámgrafikai elemek szövegein. - Miközben a történészek még dolgoznak egyes szövegeken, a már elkészültekkel megkezdhetik az informatikusok is a grafikai munkát. - A reklámgrafikai és a térbeli installációs elemek kapcsán az árajánlatok kérése párhuzamosan folytatódhat, mindkét területen egyszerre több lehetséges partnertől kell árajánlatot kérni. - A kiállítás „lakásainak” felépítésén és a kiállítóhely falainak előkészítésén egyszerre dolgozhatnak. Ezzel egy időben dolgozhat a restaurátor is a „lakások” tárgyain. - A „lakásokat” egyszerre is be lehet rendezni, ugyancsak akkor telepíthetik az informatikusok a „hallgató készülékek” elektronikai egységeit.
Reciprok	A folyamat több közreműködő között mozog, míg el nem készül véglegesen - Szerződések végső formában való rögzítése (akár tucatnyi útja is lehet a különböző szereplők között végső formájukig). - Reklámgrafikai elemek tervezése, elfogadása során ugyancsak reciprok interdependencia figyelhető meg.
Technológiai	A folyamat végeredményéből kiindulva mutatja meg hatását Amennyiben sikeres lesz a kiállítás, lehet számítani arra, hogy bátran fog más alkalommal is hasonló projektbe belevágni az intézmény.
Skála	Gazdaságos méretű részekre történő bontás szükségessége A nagyobb tevékenységeket olyan résztevékenységekre kell bontani, hogy azok egymásra gyakorolt hatása könnyen áttekinthető legyen.

1. táblázat: Interdependenciák a Megfigyelt Művészet projektben — Table 1: Interdependencies in project The Observed Art

- Hasznosításból adódó bizonytalanság. (Vajon megfelelő programokat dolgoznak ki a múzeumpedagógusok a különféle iskolás korosztályok számára?)
3. A tervezés és a kivitelezés folyamatai közötti összefüggések: a körültekintő tervezést precíz kivitelezésnek kell követnie. Választott érték: 10.

Túlélési szakaszhoz tartozó elemek

- Elismertségből adódó bizonytalanság (Vajon a projekt által létrehozott kiállítás növeli-e az intézmény szakmai elismertségét?)
4. A projekt működési technológiájának újszerűsége: modern multimédiás eszközök, weblap alkalmazása. Választott érték: 8.

PROJEKT- ÉS PROJEKTTULAJDONOSI PROFIL

Az interdependenciák és a bizonytalanságok feltárásának eszköze a projektprofil. A projekttulajdonos adottságainak és célrendszerének feltárásához jól használható eszköz a projekttulajdonosi profil. Ezek segítségével vizuálisan megjeleníthetők az optimális szerződésstratégia érdekében létfontosságú jellemzők.

A 2. ábrán a projektprofil becsült értékeit tízes skálán ábrázoltam a projekt előkészítő szakaszában. Az 1-es érték a jelentéktelen, míg a 10-es érték a nagyon fontos, meghatározó jelentőséggel bíró projektprofil jellemzőt mutatja.

1. A projekt mérete, a projekteredmények összefüggései, komplexitása: összetett, hiszen festményeket, berendezett „lakásokat”, multimédiás eszközöket egyaránt tartalmaz. Választott érték: 9.
2. A projekt működési folyamatainak összefüggései, komplexitása: sokrétűség jellemzi. Választott érték: 8.

5. A projekt műszaki és teljesítményparamétere: átlagosnál összetettebb. Választott érték: 6.
6. A projekt megvalósítási technológiája, munkafolyamatainak újszerűsége. Választott érték: 7.
7. A projektmegvalósítás helyszíne: saját kezelésben lévő kiállítóhely. Választott érték: 2.
8. A társadalmi-gazdasági rendszer: nincs kilátásban olyan változás, ami jelentősen befolyásolná a projektet. Választott érték: 3.
9. Pénzhiány: előzetes költségvetés alapján megvalósítható a kiállítás a rendelkezésre álló forrásból. Választott érték: 3.
10. Határidők: tartásuk fontos, hiszen ennek hiányában lehetetlen a tervezett időpontban a kiállítás megnyitása. Választott érték: 10.
11. Lebonyolítási bizonytalanságok: az intézmény támogatása biztosított, a bevont partnereknél és nem megfelelően azonosított érdekhordozók részéről felléphetnek ugyan problémák, de kezelhetők. Választott érték: 4.

A 3. ábra a projekttulajdonosi profilt, azaz a beruházó adottságainak és célrendszerének feltárását mutatja be. A projekttulajdonos a jelen esetben a *Megfigyelt Művészet* című időszaki kiállítás létrehozását

Projektprofil jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
A projekt mérete, a projekteredmények összefüggései, komplexitása											INTER-DEPENDENCIÁK
A projekt működési folyamatainak összefüggései, komplexitása											
A tervezés és a kivitelezés folyamatai közötti összefüggések											
A projekt működési technológiájának újszerűsége											BIZONYTALANSÁGI TÉNYEZŐK
A projekt műszaki és teljesítményparamétere											
A projekt megvalósítási technológiája, munkafolyamatainak újszerűsége											
A projektmegvalósítás helyszíne											
A társadalmi-gazdasági rendszer											
Pénzhiány											
Határidők											
Lebonyolítási bizonytalanságok											

2. ábra: Projektprofil — Fig. 2: Project profile

megrendelő szervezet, azaz a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ Emlékpont kiállítóhelye. Az 1-es érték a projekttulajdonos leggyengébb, míg a 10-es érték annak legerősebb jellemzőit mutatja.

- 1. Erőforrások: rendelkezik-e a szervezet a szükséges erőforrásokkal? Rendelkezésre áll a megnyert pályázat és fenntartó támogatása, amellyel a lehető legköltséghatékonyabb módon létrehozható a kiállítás. Választott érték: 9.
- 2. Szervezői tapasztalat: több kiállítást hozott már létre a szervezet, bár azok nem voltak ennyire komplexek. A kurátor rendelkezik projektmenedzsment ismeretekkel is. Választott érték: 8.
- 3. Kiépített kapcsolatrendszer: a feladat végrehajtásához szükséges kapcsolatrendszerrel részben rendelkezik a szervezet. A végrehajtáshoz bevonandó vállalkozók egy része még nem ismert. Választott érték: 6.
- 4. Motiváció: erős motivációval lát neki mind a projektet vezető kurátor, mind a szervezet vezetése. A projektstáb többi tagját azonban még meg kell nyerni. Választott érték: 8.

- 5. Költségcsökkentés: nagyon fontos szempont, hogy a legalacsonyabb költség mellett igényes kiállítást valósítson meg a projekt. Az odaítélés szakaszában is szükséges vizsgálni a költségek csökkentésének lehetőségeit. Választott érték: 10.
- 6. Időráfordítás csökkentése: nem cél a tervezett idő lefaragása. A projektet időben kell elkezdni, be-kalkulálva a költséghatékony megvalósítás érdekében hosszabbra nyúló odaítélés szakaszt is. Az ütemterv oly módon lett kialakítva, hogy a kitűzött minőség és költségcélok tarthatóak legyenek. Választott érték: 4.
- 7. Tervezettnél jobb teljesítmény elérése: a tervezett teljesítmény olyan kiállítás megnyitása, amely szemléletében, megoldásaiban újszerű, érdekes és igényes. Ennek érdekében pontosan kidolgozott, szakmai egyeztetések nyomán összeállított kiállítási forgatókönyvvel rendelkezik a projekt. Mindezek mellett cél a lehető legjobb eredmény elérése. Amennyiben minimális változtatásokkal javítható a minőség, akkor azokat támogatni kell. Választott érték: 6.

A projekttulajdonos jellemzői	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Erőforrások											ADOTTSÁGOK
Szervezői tapasztalat											
Kiépített kapcsolatrendszer											
Motiváció											
Költségcsökkentés											CÉLOK
Időráfordítás csökkentése											
Tervezettnél jobb teljesítmény elérése											

3. ábra: Projekttulajdonosi profil — Fig. 3: Project owner's profile

OPTIMÁLIS SZERZŐDÉSSTRATÉGIA
KIALAKÍTÁSA

A szerződésstratégia egyrészt a projekt lebonyolításához választott szerződéstípus, másrészt a pénzügyi elszámolás módjának meghatározásából áll. Az adott helyzethez legmegfelelőbb szerződéstípus megtalálásának érdekében elemeztük a projektprofil, valamint a projekttulajdonosi profilt is. A szerződések lehetnek tradicionális, kulcsrakész és menedzsment típusúak. A pénzügyi elszámolási módok pedig ár-, költség- és célbázisúak (HENKEY-IMREH 2010).

A *Megfigyelt Művészet* című kiállításnál fontos szempont volt a magas minőség elérése a lehető legalacsonyabb költségszint mellett. A projekttulajdonos elegendő idővel és a munkavállalói által létrehozható értékpotenciállal rendelkezik. Ebből következően minden lehetséges tevékenységet az intézmény tagjaival végeztettünk el. A tevékenységek áttekintését követően meghatároztuk azokat a feladatokat, amelyeket külsős partner bevonásával kellett megoldani. Ezek a következők.

- 1. Installáció tervezése: a kiállítás térbeli installációs elemeinek a gyártási tervei, tervező mérnökkel.

- 2. Arculat tervezése: egységes arculat, amely megjelenik valamennyi reklámgrafikai elemen (tablók, molinók, érintőképernyős terminál, honlap, plakát, meghívó).
- 3. Reklámgrafikai elemek kivitelezése: nyomdai munkák (tablók, molinók, öntapadó feliratok, meghívók).
- 4. Installációs elemek legyártása, felépítése: a „lakások”, az állambiztonsági piramis, valamint a kartoték szekrény elkészítése.
- 5. Árnyékoló rendszer telepítése: a kiállító terem ablakfelületeinek árnyékolása.
- 6. Statikai szakvélemény: az állambiztonsági piramis kapcsán.

A különböző funkcionális vezetőkkel történt egyeztetéseket követően megállapítottam, hogy az időszaki kiállítást létrehozó szervezet alkalmas az összes többi tervezési, szervezési, végrehajtási és ellenőrzési feladat elvégzésére. Ezek alapján a tradicionális szerződéstípust választottuk, tehát a tervezési és kivitelezési feladatok elkülönültek. Minden tevékenység kapcsán legalább három árajánlatot kértünk. Ezek kiértékelését követően a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ a legjobb ár-értékarányú ajánlatot adó partnerekkel külön szerződést kötött. Ebből következően a kiállítás egészének létrehozásáért a felelősséget a múzeum vállalta fel. A felvállalt kockázatért cserébe a költségek csökkentek. A külön megkötött szerződéseknek megfelelően formális kapcsolat a tervező és kivitelező partnerek között nem volt. Ebből következően a projekttulajdonosnak, azaz a kiállítóhelynek kellett ellenőrzése alatt tartania a projekt egészét, ami egyben mozgásteret is biztosított a kivitelezés folyamán a jobb megoldások választására.

Az árbázisú pénzügyi elszámolást választottuk a projekt megvalósítása során a külsős partnerekkel kötött szerződéseknél. Ennek előnye a kiállítóhely számára, hogy a költségeket előre rögzítettük, így az adott tevékenység elvégzése során esetlegesen felmerülő előre nem látott problémák költsége a vállalkozót terhelték.

PROJEKTTERVEZÉS I.: TEVÉKENYSÉGLISTA
ÉS WBS DIAGRAM

A projekttervezés elsődleges szerepe az, hogy átláthatóvá tegye a folyamatok megvalósulása, a hozzájuk szükséges idő, valamint az erőforrások közötti összefüggéseket. A projektterv segítségével tehát hatékonyabban tudjuk menedzselni erőforrásaink felhasználását. Így időt és pénzt takaríthatunk meg. A terv elkészítéséhez fel kell térképeznünk a projekt valamennyi összetevőjét és az

azokhoz szükséges erőforrásokat is számba kell vennünk. Erre tökéletesen megfelel a tevékenységlista készítése és a WBS (Work Breakdown Structure – munkalebontási szerkezet) diagram, amely sűrített formában tartalmazza a projekt információit (HENKEY-IMREH 2010).

A projekt tervezéséhez tehát elengedhetetlenül fontos, hogy annak tevékenységeit pontosan definiáljuk. Könnyen belátható, hogy csak a projekt által megvalósítandó tevékenységek átgondolását követően lehetséges az erőforrások, tárgyi eszközök, valamint a szükséges idő pontos meghatározása.

Az esetpélda tevékenységlistáját, valamint WBS diagramját magam készítettem el. A szakirodalmi (VERZUH 2006) ajánlásoknak megfelelően felülről lefelé haladva végeztem el a tevékenységek beazonosítását és csoportosítását. A munkalebontási szerkezet többféle megközelítés alapján alakítható ki. Az összefoglaló feladatok alatt találhatóak a munkacsomagok. Az esetpélda összefoglaló feladatai meghatározhatóak például a projekt által létrehozandó konkrét egységek szerint:

- a) „T-lakás”,
- b) „Galyasi-lakás”,
- c) „Állambiztonsági piramis”,
- d) „Kartoték szekrény”,
- e) reklámgrafikai és informatikai elemek,
- f) festmények.

Azonban a szerződésstratégia meghatározását követően kíváncsabbnak tűnt egy olyan összefoglaló feladatstruktúra kialakítása, amely a következőkből áll:

- 1. tervezés,
- 2. reklámgrafikai és informatikai elemek,
- 3. kiállítási tárgyak és festmények,
- 4. a kiállítás fizikai megvalósítása,
- 5. projektmenedzsment.

Ezekkel az összefoglaló feladatokkal ugyanis jól elválaszthatóak egymástól a projekt különböző jellegű feladatcsoportjai. Az 1–4. összefoglaló feladatok a projekt időrendi sorrendjét is képesek érzékeltetni. Az esetpéldánál fontos célkitűzésként határoztuk meg az optimális költséghatékony megvalósítását. Ennek érdekében minden, az intézményen belüli kolléga szaktudásával elvégezhető feladatot velük kellett megoldani. A kiállítás fizikai megvalósítása összefoglaló feladat munkacsomagjai szekvenciálisan kapcsolódnak a 2. és a 3. összefoglaló feladatok munkacsomagjaihoz. Ez is nagymértékben hozzájárul a projekt átláthatóságához (HENKEY-IMREH 2010).

Az 5. összefoglaló feladatként feltüntetett „Projektmenedzsment” tevékenységi listában és WBS diagramon szerepeltetése alkalmas arra, hogy a projekt

megvalósításában résztvevő minden szereplő számára világossá tegye annak fontosságát. Kifejezi, hogy az áthatja, meghatározza és ellenőrzi a projekt egészét (VERZUH 2006).

A 2. táblázat bemutatja az összefoglaló feladatok és a munkacsomagok struktúráját. Elkészítésekor az interpedependenciák és a bizonytalanságok elemzése alapján meghatároztam a tevékenységek elvégzéséhez szükséges időt, erőforrásokat és tárgyi eszközöket. Jól látható, hogy a kiállító intézmény szerződéses partnerekre, azaz vállalkozókra bízta a fizikai megvalósítás különleges eszközparkot és tudást igénylő munkacsomagjainak kivitelezését. Ennek nyilvánvaló oka, hogy az intézmény sem bútoring, sem nyomdai gépparkkal nem rendelkezik. A tevékenységlista érzékelteti, hogy a legtöbb feladatot az intézmény munkatársai végezték el.

A 4. ábra a tevékenységek grafikai megjelenítését teszi lehetővé. A vizualitás által a projekt valamennyi résztvevője számára könnyen átláthatóvá válik a kiállítás megvalósításának folyamata. Komoly segítséget nyújt a projekttervezés során is (VERZUH 2006).

A PROJEKTTERVEZÉS II.: LOGIKAI KAPCSOLATOK FELTÁRÁSA

A tevékenységlista és a WBS diagram elkészítését követően a kiállítási projekt tervezésének folytatásában egy reális ütemezésű projekttervet kell elkészíteni, ami lefedi a teljes projektet, figyelembe veszi annak minden célját, rugalmas, áttekinthető és egyben pontos (HENKEY–IMREH 2010). A reális ütemezés azt is jelenti, hogy elvégzésük szerint sorrendbe szedi a feladatokat, figyelembe veszi azokat a külső tényezőket, amelyek a projektstáb hatókörén kívül állnak, valamint azt, hogy a kitűzött határidők tartásához rendelkezésre állnak-e a szükséges emberi- és egyéb erőforrások (VERZUH 2006).

A munkacsomagok elvégzés szerinti sorrendbe tételéhez, azaz a logikai kapcsolataik feltárásához természetesen felhasználjuk a már elkészített tevékenységlistát és WBS diagramot. A feladat elvégzését nagymértékben elősegíti az elvégzett interdependencia elemzés is. Leggyakrabban az úgynevezett befejezés-kezdés kapcsolatok fordulnak elő, azaz be kell fejeződnie az egyik feladatnak, hogy az utána következőt el lehessen kezdeni. A kezdés-kezdés kapcsolat azt mutatja, hogy a megelőző és a következő feladatok egyszerre elkezdhetők, míg a befejezés-befejezés kapcsolatok esetén a feladatok egymástól függetlenül megkezdhetők, de csak akkor fejeződhet be az egyik feladat, ha a másik befejeződött (VERZUH 2006).

Az esetpélda párhuzamosan végezhető feladatai:

- látványterv ÉS megvalósíthatósági tanulmányok,
- installációk gyártási tervei (a megbízott vállalkozó munkatársai készítik) ÉS közönséghasznosítási, valamint kommunikációs terv,
- kiállítási szövegek készítése ÉS interjúk elkészítése plazmára, valamint projektorra,
- kiállításon szereplő festmények kiválasztása ÉS tárgyak gyűjtése (a múzeumi raktárból és a lakosságtól felhívásra) ÉS a „lakások” bútorzatának gyűjtése ÉS világítástechnika kialakítása,
- érintőképernyős terminál tartalmának létrehozása, feltöltése ÉS a honlap elkészítése ÉS a meghívó, valamint a plakát digitális munkálatainak elvégzése,
- restauratori feladatok elvégzése ÉS árajánlatok kérése, gyűjtése,
- reklámgrafikai elemek legyártása ÉS árnyékoló rendszer felszerelése ÉS a „lakások”, a „Piramis”, valamint a „Kartoték szekrény” elkészítése.

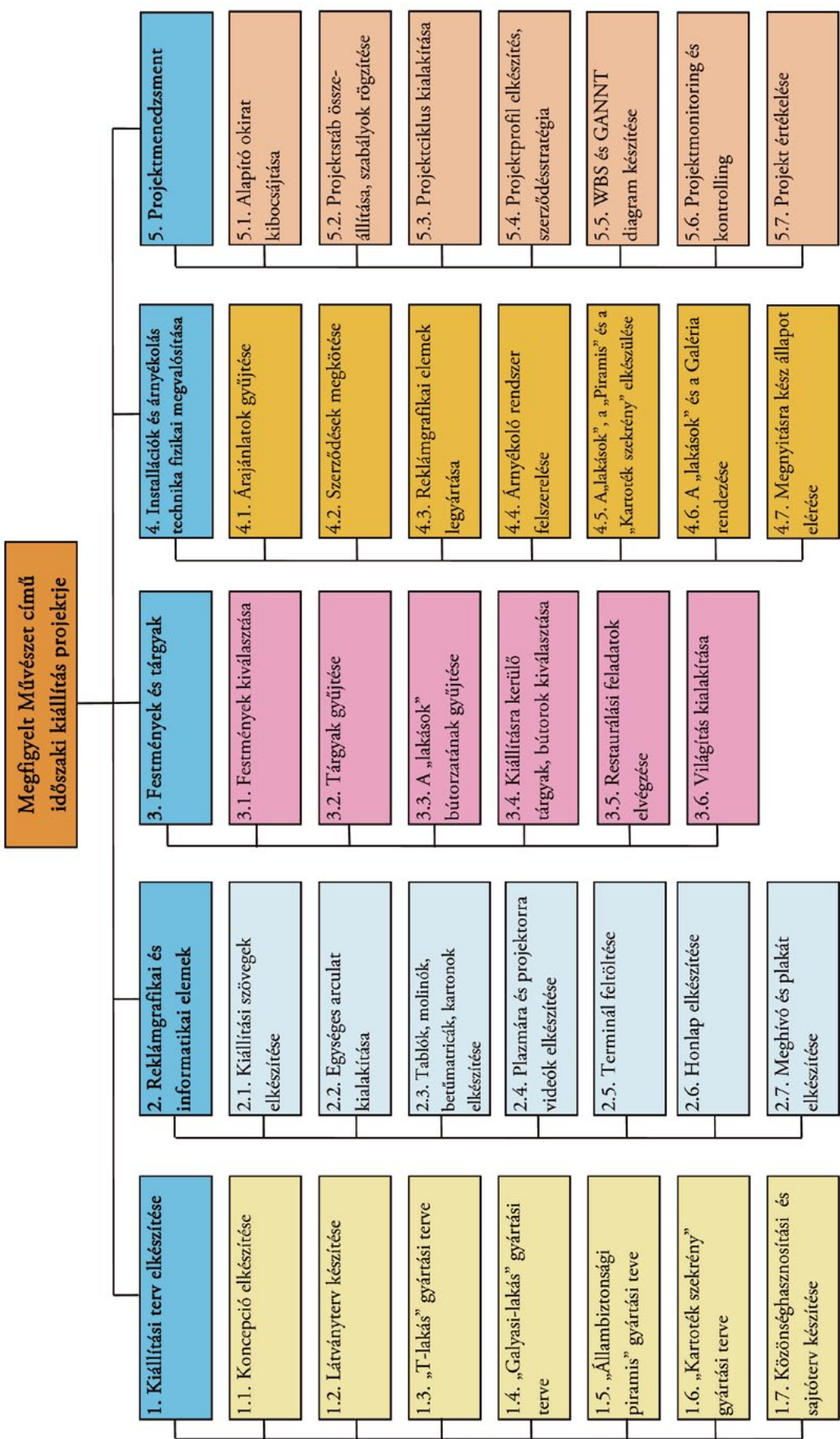
Az esetpélda befejezés-kezdés kapcsolatai:

- kiállítás rendezés gondolatának felmerülése → koncepció és relevancia elkészítése,
- koncepció és relevancia elkészítése → látványterv elkészítése,
- koncepció és relevancia elkészítése → megvalósíthatósági tervek elkészítése,
- megvalósíthatósági tervek elkészítése (elfogadása) → gyártási tervek elkészítése,
- megvalósíthatósági tervek elkészítése → közönség-hasznosítási terv elkészítése,
- megvalósíthatósági tervek elkészítése (elfogadása) → kiállítási szövegek elkészítése,
- megvalósíthatósági tervek elkészítése (elfogadása) → kiállításon szereplő festmények kiválasztása és tárgyak gyűjtése a múzeumi raktárból és a lakosságtól felhívásra és a „lakások” bútorzatának gyűjtése,
- kiállítási szövegek elkészítése → egységes arculat (grafikai) kialakítása,
- kiállítási szövegek elkészítése → érintőképernyős terminál feltöltése,
- kiállítási szövegek elkészítése → honlap elkészítése,
- kiállítási szövegek elkészítése → meghívó és plakát digitális kivitelezése,
- egységes arculat (grafikai) kialakítása → tablók, molinók, betűmatricák, kartonok digitális munkálatainak elvégzése,
- egységes arculat (grafikai) kialakítása → érintőképernyős terminál feltöltése,
- egységes arculat (grafikai) kialakítása → honlap elkészítése,

Tevékenységek	Idő (nap)	Költség bruttó (Ft)	Erőforrás (fő) Múzeumi (M) Vállalkozó (V)	Eszközök, tárgyi feltételek
1. Kiállítási terv elkészítése		130 000		
1.1. Koncepció és relevancia elkészítése	5	0	1 történész (M)	PC, MSWord
1.2. Látványterv elkészítése	5	50 000	1 belsőépítész (V)	szerződés alapú
1.3. Megvalósíthatósági tervek elkészítése	5	0	2 történész (M), 1 gazdasági vezető (M), 1 közönségkapcsolati munkatárs (M)	PC, MSWord
1.4. „T-lakás” és „Galyasi-lakás” gyártási tervének elkészítése	3	40 000	1 belsőépítész (V)	szerződés alapú
1.5. „Állambiztonsági piramis” gyártási terve	2	20 000	1 belsőépítész (V)	szerződés alapú
1.6. „Kartoték szekrény” gyártási terve	2	20 000	1 belsőépítész (V)	szerződés alapú
1.7. Közönséghasznosítási és kommunikációs terv készítése	2	0	2 történész (M) 1 múzeumpedagógus 1 közönségkapcsolati munkatárs (M)	PC, MSWord
2.Reklámgrafikai és informatikai elemek		50 000		
2.1. Kiállítási szövegek elkészítése	15	0	3 történész (M)	levéltári dokumentumok
2.2. Egységes arculat (grafikai) kialakítása	2	40 000	1 reklámgrafikus (V)	szerződés alapú
2.3. Tablók, molinók, betűmatricák, kartonok digitális munkálatainak elvégzése	15	0	3 informatikus (M)	PC, CorelDraw
2.4. Interjúk, videók elkészítése plazmára és projektorra	3	0	2 informatikus (M)	PC, Adobe Premier
2.5. Érintőképernyős terminál tartalmának létrehozása, feltöltése	3	0	1 informatikus (M)	PC, CorelDraw
2.6. Honlap elkészítése	2	10 000	1 informatikus (M)	PC, Delphi
2.7. Meghívó és plakát digitális munkálatainak elvégzése	1	0	1 informatikus (M)	PC, CorelDraw
3. Kiállítási tárgyak és festmények előkészítése		50 000		
3.1. Kiállításon szereplő festmények kiválasztása	15	0	1 művészettörténész (M)	-
3.2. Tárgyak gyűjtése (a múzeumi raktárból és a lakosságtól felhívásra)	30	0	2 történész (M)	raktárhelyiség
3.3. A „lakások” bútorzatának gyűjtése	30	0	2 történész (M)	raktárhelyiség
3.4. Kiállításra kerülő tárgyak, bútorok kiválasztása	3	0	2 történész (M)	-

3.5. Restaurátori feladatok elvégzése	5	30 000	1 restaurátor (M)	festékek, pácol, ecsetek, vegyszerek
3.6. Világítástechnika kialakítása	2	20 000	2 műszaki munkatárs (M)	reflektor (2db)
4. Az installációk és a kiállítás fizikai megvalósítása		1 530 000		
4.1. Árajánlatok bekérése, összegyűjtése	20	0	1 műszaki (M) 1 történész (M)	-
4.2. Szerződések megkötése	10	0	1 műszaki csoportvezető (M) 1 történész (M) 1 informatikus (M) 1 gazdasági vezető (M) 1 intézményvezető (M)	-
4.3. Reklámgrafikai elemek legyártása	5	350 000	1 reklámgrafikai stúdió (V)	szerződés alapú
4.4. Árnyékoló rendszer felszerelése	1	450 000	1 árnyékolástechnikai cég (V)	szerződés alapú
4.5. A „lakások”, a „Piramis” és a „Kartoték szekrény” elkészítése, installálása	5	680 000	1 faipari vállalkozás (V)	szerződés alapú
4.6. Az installációk berendezése, a festmények és reklámgrafikai elemek felszerelése	3	50 000	2 műszaki munkatárs (M) 2 történész (M) 1 restaurátor (M) 3 informatikus (M) 1 takarító (M)	fogók, drótok, vonalzők, szikék, ragasztó,
4.7. Megnyitásra kész állapot jóváhagyása	1	0	1 intézményvezető (M)	-
5. Projektmenedzsment				
5.1. Alapító okirat elkészítése	1	0	1 intézményvezető (M)	PC, MSWord
5.2. Projekttstáb összeállítása, szabályok rögzítése	5	0	1 kurátor (M)	PC, MSWord
5.3. Projektciklus kialakítása	1	0	1 kurátor (M)	PC, MSWord
5.4. Projektprofil és projekttulajdonosi profil elkészítése, szerződésstratégia	1	0	1 kurátor (M)	PC, MSWord
5.5. PBS/WBS és GANNT diagram elkészítése	1	0	1 kurátor (M)	PC, MSWord, MSProjekt
5.6. Projektmonitoring és kontrolling	folyamato- san	0	1 kurátor (M)	PC, MSWord, MSProjekt
5.7. Projekt értékelése	1	0	összmunkatársi tevékenység (M)	PC, MSWord
Összesen		1 760 000		

2. táblázat: Tevékenységek a Megfigyelt Művészet című időszak kiállítás létrehozása során — Table 2: Activities during the arranging of temporary exhibition The Observed Art

4. ábra: WBS diagram — Fig. 4: WBS diagram

- egységes arculat (grafikai) kialakítása → meghívó, plakát digitális kivitelezése,
- tárgyak gyűjtése a múzeumi raktárból és a lakosságtól felhívásra → kiállításra kerülő tárgyak, bútorok kiválasztása,
- kiállításra kerülő tárgyak, bútorok kiválasztása → restaurátori feladatok elvégzése,
- kiállításon szereplő festmények kiválasztása → restaurátori feladatok elvégzése,
- gyártási tervek elkészítése → világítástechnika kialakítása,
- gyártási tervek elkészítése → árajánlatok kérése, gyűjtése,
- tablók, molinók, betűmatricák, kartonok digitális munkálatainak elvégzése → árajánlatok kérése, gyűjtése,
- árajánlatok kérése, gyűjtése → szerződések megkötése,
- szerződések megkötése → reklámgrafikai elemek legyártása,
- szerződések megkötése → árnyékoló rendszer felszerelése,
- szerződések megkötése → a „lakások”, a „Piramis” és a „Kartoték szekrény” elkészítése, felállítása,
- a „lakások”, a „Piramis” és a „Kartoték szekrény” felállítása és restaurátori feladatok elvégzése és reklámgrafikai elemek legyártása → az installációk berendezése, a festmények és reklámgrafikai elemek felszerelése,
- az installációk berendezése, a festmények és reklámgrafikai elemek felszerelése → megnyitásra kész állapot jóváhagyása.

Jól látható, hogy a kiállításrendezés legtöbb feladata befejezés-kezdés kapcsolatban áll egymással. Az esetpélda tevékenységei és azok logikai kapcsolatai a legtöbb kiállítási projekt esetében legalább részben hasonlóak. Nyilvánvaló, hogy az a kurátor, aki projektmenedzsment ismeretek birtokában elkészíti a kiállítási projektterv részeként a tevékenységek közötti logikai kapcsolatok elemzését, hatékonyabban képes ellátni tervező, szervező és ellenőrző szerepét. A tevékenységek ilyen módon átlátása teszi képessé ugyanis a komplex rendszerben való gondolkodásra.

Az esetpéldában bemutatottnál nagyobb mélységben is taglalhatóak egy időszaki kiállítás tevékenységei. Azonban jelen esetpélda bemutatásakor fontos szempont, hogy jól általánosítható mintát mutasson, ami nem vész el az apró részletekben. Ugyanis jól általánosítható példa által könnyebben belátható a projektmenedzsment hasznossága az időszaki kiállítások létrehozásában.

PROJEKTTERVEZÉS INFORMATIKAI PROGRAM SEGÍTSÉGÉVEL

A projektek tervezéséhez több módszer áll rendelkezésre:

- GANNT diagram (vizuálisan jól átlátható, egymás alatti oszlopok időskálán elhelyezve, 100–150 tételeig látható át maximum),
- L.O.B. diagram (ismétlődő feladatok tervezéséhez ideális),
- CPM diagram (hálódigram a kritikus út módszerével, korlátlan mennyiségű tevékenység, a nyilak magukat a tevékenységeket mutatják),
- predencia diagram (elsőbbségi hálódigram, korlátlan mennyiségű tevékenység kezelése, a nyilak csak a tevékenység irányát mutatják) (HENKEY-IMREH 2010).

Az esetpélda tervezéséhez a GANNT diagram tűnik tulajdonságai alapján a legalkalmasabbnak. A diagramot kézzel, illetve számítástechnikai támogatással is el lehet készíteni. Az esetpélda GANNT diagramja egy projekttervező szoftver, a Microsoft Project 2007 segítségével készült el.

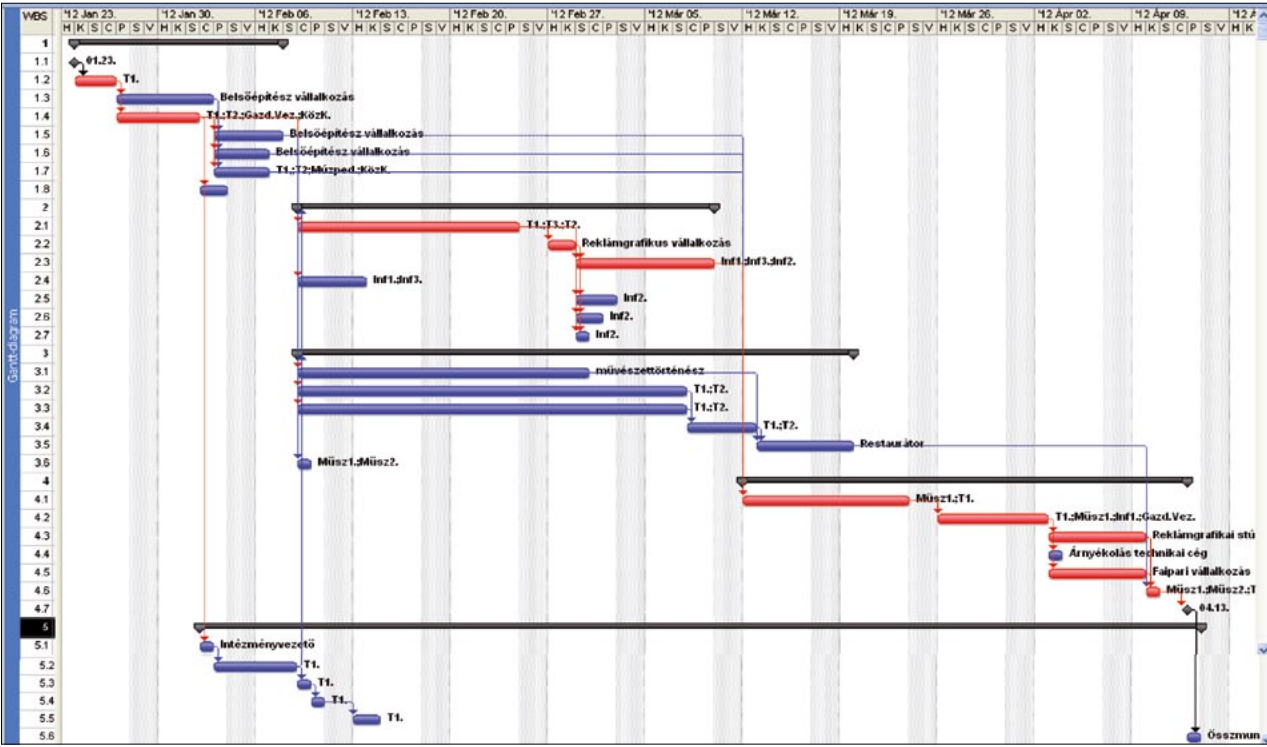
Ezen program nagymértékben képes megkönnyíteni a projekttervezés folyamatát. Először a tevékenységeket kell felvinni, valamint az azok teljesítéséhez szükséges időtartamot. Az erőforrások neveit, azaz a tevékenységet elvégzők neveit is megadjuk az adatok bevitelkor. Rögzítjük a tevékenységek megelőző tevékenységeit is. Alapértelmezetten az ezekkel való kapcsolatot befejezés-kezdésnek veszi a program. Természetesen van lehetőség befejezés-befejezés, kezdés-kezdés kapcsolatok létrehozására is. A tevékenységek bevitelét mutatja az 5. ábra. A program talán legfontosabb tulajdonsága az, hogy miután megadtuk a legelső tevékenység kezdőpontját, ahhoz képest kiszámolja a többi tevékenység időtartamát, azok logikai kapcsolatának függvényében. Az esetpélda ilyen módon elkészített GANNT diagramját a 6. ábra mutatja be. Az ezen a diagramon látható oszlopok tevékenységeikkel való azonosítását a WBS kódjuk segíti elő. Az összefoglaló feladatokat a fekete vastag vonalak jelzik. Alattuk találhatóak a tevékenységek és az azokat logikai kapcsolataiknak megfelelően összekötő nyilak. A felső sorban található naptárbeosztásnak köszönhetően könnyen nyomon követhető a projektterv időben való alakulása. Az oszlopok mellett olvasható a tevékenységet elvégzők neve is. Pirossal jelöltük az úgynevezett „kritikus út”-hoz tartozó tevékenységeket. Ezek azok a tevékenységek, amelyek nem rendelkeznek tartalékidővel, azaz amennyiben ezek a tevékenységek nem készülnek el a terv szerinti időben, akkor a projekt nem lesz képes a továbbiakban tartani a megvalósítás

Microsoft Project - 23_03_Megfigyelt_Művészet_április_ra_igazított_kontrollig_nélkül_hosszú_kritikus_út

T1.

	WBS	Tevékenység neve	Időtartam	Kezdés	Befejezés	Megelőző	Erőforrások nevei
1	1	Kiállítási terv elkészítése	11 nap	Hét 12.01.23.	Ked 12.02.07.		
2	1.1	Döntés a kiállítás rendezés előkészületeinek megkezdéséről	0 nap	Hét 12.01.23.	Hét 12.01.23.		Intézményvezető
3	1.2	Koncepció és relevancia elkészítése	3 nap	Ked 12.01.24.	Csü 12.01.26.	2	T1.
4	1.3	Látványterv elkészítése	5 nap	Pén 12.01.27.	Csü 12.02.02.	3	Belsőépítész vállalkozás
5	1.4	Megvalósíthatósági tervek elkészítése	4 nap	Pén 12.01.27.	Sze 12.02.01.	3	T1,T2;Gazd.Vez.;KözK.
6	1.5	"T-lakás" és "Galyasi-lakás" gyártási tervének elkészítése	3 nap	Pén 12.02.03.	Ked 12.02.07.	4,5	Belsőépítész vállalkozás
7	1.6	"Állambiztonsági piramis" gyártási terve	2 nap	Pén 12.02.03.	Hét 12.02.06.	4,5	Belsőépítész vállalkozás
8	1.7	"Kartoték szekrény" gyártási terve	2 nap	Pén 12.02.03.	Hét 12.02.06.	4,5	T1,T2;Műzped.;KözK.
9	1.8	Közösségshasznosítási és kommunikációs terv készítése	2 nap	Csü 12.02.02.	Pén 12.02.03.	5	
10	2	Reklámgrafikai és informatikai elemek	22 nap	Csü 12.02.09.	Pén 12.03.09.	35	
11	2.1	Kiállítási szövegek elkészítése	12 nap	Csü 12.02.09.	Pén 12.02.24.	5	T1,T3,T2.
12	2.2	Egységes arculat (grafikai) kialakítása	2 nap	Hét 12.02.27.	Ked 12.02.28.	11	Reklámgrafikus vállalkozás
13	2.3	Tablók, molinók, betűmatricák, kartonok digitális munkálatainak elv	8 nap	Sze 12.02.29.	Pén 12.03.09.	12,11	Inf1,Inf3,Inf2.
14	2.4	Plazma és projektora interjúk, videók elkészítése	3 nap	Csü 12.02.09.	Hét 12.02.13.	5	Inf1,Inf3.
15	2.5	Érintőképpel működtethető terminál tartalmának létrehozása, feltöltése	3 nap	Sze 12.02.29.	Pén 12.03.02.	11,12	Inf2.
16	2.6	Honlap elkészítése	2 nap	Sze 12.02.29.	Csü 12.03.01.	11,12	Inf2.
17	2.7	Meghívó és plakát digitális munkálatainak elvégzése	1 nap	Sze 12.02.29.	Sze 12.02.29.	11,12	Inf2.
18	3	Kiállítási tárgyak és festmények előkészítése	28 nap	Csü 12.02.09.	Hét 12.03.19.	35	
19	3.1	Kiállításon szereplő festmények kiválasztása	15 nap	Csü 12.02.09.	Sze 12.02.29.	5	művészettörténész
20	3.2	Tárgyak gyűjtése (a múzeumi raktárból és a lakosságtól felhívásra)	20 nap	Csü 12.02.09.	Sze 12.03.07.	5	T1,T2.
21	3.3	A "lakások" bútorzatának gyűjtése	20 nap	Csü 12.02.09.	Sze 12.03.07.	5	T1,T2.
22	3.4	Kiállításra kerülő tárgyak, bútorok kiválasztása	3 nap	Csü 12.03.08.	Hét 12.03.12.	20,21	T1,T2.
23	3.5	Restaurátori feladatok elvégzése	5 nap	Ked 12.03.13.	Hét 12.03.19.	22,19	Restaurátor
24	3.6	Világítástechnika kialakítása	1 nap	Csü 12.02.09.	Csü 12.02.09.	6,7	Műsz1,Műsz2.
25	4	Az installációk és a kiállítás fizikai megvalósítása	24 nap	Hét 12.03.12.	Pén 12.04.13.		
26	4.1	Árajánlatok kérése, gyűjtése	10 nap	Hét 12.03.12.	Pén 12.03.23.	6,7,8,13	Műsz1,T1.
27	4.2	Szerződések megkötése	6 nap	Hét 12.03.26.	Hét 12.04.02.	26	T1,Műsz1,Inf1,Gazd.Vez.
28	4.3	Reklámgrafikai elemek legyártása	5 nap	Ked 12.04.03.	Hét 12.04.09.	27	Reklámgrafikai stúdió
29	4.4	Árnyékoló rendszer felszerelése	1 nap	Ked 12.04.03.	Ked 12.04.03.	27	Árnyékolás technikai cég
30	4.5	A "lakások", az "Piramis" és a "Kartoték szekrény" elkészítése, felállítása	5 nap	Ked 12.04.03.	Hét 12.04.09.	27	Faipari vállalkozás
31	4.6	Az installációk berendezése, a festmények és reklámgrafikai elemek felszerelése	1 nap	Ked 12.04.10.	Ked 12.04.10.	30,28,23	Műsz1,Műsz2,T1,T2,Inf1,Inf2.
32	4.7	Megnyitásra kész állapot jóváhagyása	0 nap	Pén 12.04.13.	Pén 12.04.13.	31	Intézményvezető
33	5	Projektmenedzsment	52 nap	Csü 12.02.02.	Pén 12.04.13.		
34	5.1	Alapító okirat elkészítése	1 nap	Csü 12.02.02.	Csü 12.02.02.	5	Intézményvezető
35	5.2	Projektterv összeállítása, engedélyek nyújtása	4 nap	Pén 12.02.03.	Sze 12.02.08.	34	T1

5. ábra: GANNT diagram adatainak bevitele — Fig. 5: Data input of the GANNT diagram

6. ábra: GANNT diagram — Fig. 6: GANNT diagram

kitűzött időpontját. Ez természetesen egy nagy nyilvánosság előtt meghirdetett kiállítás megnyitója esetén elfogadhatatlan lenne bármely kiállítóhelytől. Mivel a kiállítások fokozottan érzékenyek a megvalósítás időpontjának betartására, az ilyen projektekben kiemelt fontossággal bír a kritikus út ismerete. A kiállítási projektet vezető, az 5. és a 6. ábrán T1-gyel jelölt kurátor egyik legfontosabb feladata tehát, hogy figyelemmel kísérje a „kritikus út” tevékenységeit, és mindent megtegyen annak érdekében, hogy azok ne lépjenek túl a határidőket.

PROJEKTKONTROLLING ÉS MONITORING

A projektmonitoring passzív ellenőrző eszközöket biztosít, pillanatképet adva a tényleges állapot és a projektterv adatainak összehasonlításáról. Erre ráépülve a projektkontrolling aktív, folyamatos ellenőrzést és irányítást jelent. A projektkontrolling a projektvezetés azon összetevője, melynek segítségével nyomon követhetjük, ellenőrizhetjük a teljes folyamatot. Alkalmazásával a tervezett és a tényleges folyamatok közötti különbségek harmonizálása érhető el. Ebben az időszak kiállítás projektben is számos alkalommal kellett újrachangolni kisebb részcélokat, hogy a megkívánt minőségű és esztétikai értékű időszak kiállítás jöhessen létre. A projektterv betartásához szükséges a projektirányítás és az ahhoz kapcsolódó projektellenőrzés. A projektirányítás felel a konkrétan bekövetkező projektteseményekért, kezdeményezi a kijelölt feladatok végrehajtását, és biztosítja a célok elérését. Időszaki kiállítás megvalósítására irányuló projekt esetében az előzetesen meghatározott tevékenységek folyamatos figyelése, valamint a határidők és a költségvetés állandó jellegű nyomon követése jellemzi (HENKEY–IMREH 2010).

A kiállítási projekt végrehajtása során mindvégig szükséges volt biztosítani, hogy a kitűzött részcélokat a kitűzött időpontokra, a hozzájuk rendelt költségkerettel és erőforrásokkal valósítsuk meg. Ez folyamatos ellenőrzést kívánt meg, melynek több eszköze volt. A szabályokat tartalmazó alapító okirat, munkakimutatás, tevékenység/felelős táblázat és kommunikációs terv biztosítja a kiállítási projekt lebonyolításának a keretét. A kommunikációs tervben rögzített heti találkozók alkalmával minden terület (történeti, informatikai, műszaki, gazdasági) tevékenységének felelős vezetője beszámolt az elmúlt héten elért eredményeiről, majd rögzítettük a következő héten elérendő célokat. Természetesen a projekttervben meghatározottal minden esetben összehasonlítottuk a folyamatban lévő tevé-

kenységeket, a GANNT diagramon folyamatosan bejelöltük az elvégzett munkákat, illetve az azokban való előrehaladás mértékét. Kiemelt figyelmet kaptak a „kritikus úton” lévő feladatok. Ezeknek a halaszthatatlansága a projekt megvalósítása során a projektstáb minden tagja számára egyértelmű és világos volt.

A PROJEKT ÉRTÉKELÉSE

A projekt értékelését szükséges elvégezni annak megvalósulását követően. Fel kell tenni a megrendelő szervezetnek a kérdést: sikerült-e elérni a projekt elindítása-kor meghatározott idő-, minőség- és költség célkitűzéseket? A válasz egyértelműen pozitív. A projektmenedzsment eszköztárával elkészített projektterv segítségével maradéktalanul sikerült elérni a kitűzött célokat. A projektterv segítségével az időszak kiállítást sikerült megfelelően megtervezni, és a megvalósítás szakaszaiban is ellenőrizhetőek és alakíthatóak voltak a folyamatok. A váratlan események száma és hatása optimális szintre csökkent, a tevékenységek kiszámítható módon valósultak meg mind a tervezett költségek, mind a tervezett határidők szempontjából. Az intézmény munkatársai elfogadták a projektvezető kurátor által felvázolt szabályokat, működési kereteket, ez nagymértékben javította a munkafolyamatok minőségét. A *Megfigyelt Művészet* című kiállítás sikerét jelzi a több mint száz sajtómegjelenés és a több mint ötezer látogató.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozatban bemutatott eset, illetve annak elemzése jól példázza, hogy a projekt módszer alkalmazásával a korábbiakhoz képest szerényebb anyagi lehetőségek mellett is lehetséges olyan időszak kiállításokat létrehozni, amelyek megfelelnek a minőségi elvárásoknak. Lehetséges tartani a bővebb forrásokkal jellemezhető időszakokban megszokott, éves időszak kiállítások számát és minőségét is.

A projekt módszer alkalmazását a *Megfigyelt Művészet* című időszak kiállítás kritikusnak tekinthető projektjén keresztül mutattam be. Ennek esete példaként való bemutatása mellett szövegezett, hogy olyan összetett időszak kiállítás, amely létrehozásában a projektmenedzsment eszköztárát tudatosan alkalmazta a jelen dolgozat írója. Az összetettsége jóval nagyobb volt egy átlagos kiállításéhoz képest, hiszen a kiállított tárgyak mellett jelentős szerepet kaptak az audiovizuális és informatikai megoldások is. A reklámgrafikai elemek

terveit is informatikusok készítették el. A kiállítóterben pedig érintőképernyős terminálok, projektor és plazmaképernyők működtek, melyeken a projekt keretében készült videofelvételek futottak, valamint a kiállított „lakások”-ra „hallgatózó kagylók”-at szereltek, melyekben amatőr színészekkel felolvasatott eredeti dokumentumok szóltak meg. Emellett a kiállításnak angol és magyar nyelvű honlapja is volt.

A projekt- és projekt tulajdonosi profil felől közelítve egy olyan esete példára volt szükség a dolgozat célkitűzéseinek ábrázolásához, ahol egy viszonylag bonyolult kiállítást a legalacsonyabb költséggel, ugyanakkor elegendő időkerettel rendelkező, muzeológusokat, informatikusokat és műszaki munkatársakat alkalmazó kiállítóhely készít el. A *Megfigyelt Művészet* esete példa a fenti paramétereknek megfelelt, így különösen alkalmas a projektmenedzsment folyamat-optimalizáló hatásának bemutatására, mert kiemelt fontosságú szempont volt a magas minőség elérése a lehető legalacsonyabb költség szint mellett.

A különböző funkcionális vezetőkkel történt egyeztetéseket követően megállapítottam, hogy az Emlékpont tervezési, szervezési, végrehajtási és ellenőrzési feladat elvégzésére alkalmas, így csak azon feladatok kivitelezésére kerestünk külsős partnereket, amelyek esetében az feltétlenül szükséges volt. Az esete példánál a tradicionális szerződéstípust választottuk ki, tehát a tervezési és kivitelezési feladatok elkülönültek. A projekt tulajdonos intézmény mindegyik feladat kapcsán a legjobb ajánlatot adó partnerrel külön kötött szerződést. Ebből következően a kiállítás egészének létrehozásáért a felelősséget a múzeum vállalta. Ezért cserébe viszont a költségek csökkentek.

A projekt tervezés elsődleges szerepe az, hogy átláthatóvá tegye a folyamatok megvalósulása és a hozzájuk szükséges idő, valamint az erőforrások közötti összefüggéseket. Az e célból elkészülő projektterv segítségével tudjuk tehát hatékonyabban menedzselni erőforrásaink felhasználását. Az esete példa munkalebontási szerkezetének (WBS) kialakítása és felhasználásának jelentősége a későbbiekben azt mutatja, hogy a WBS talán a leghatékonyabb és legfontosabb projektmenedzsment módszer. Ugyanis a munkalebontási szerkezet létrehozásakor meghatároztuk a projekt során elvégzendő tevékenységek listáját, és az ahhoz szükséges erőforrásokat (emberi/pénzügyi/idő). A WBS teljes körű (tér)képet ad a feladatokról, amivel elkerülhetővé válnak a „kifejtett” feladatok okozta problémák. Csak a jól elkészített WBS és tevékenységlista alapján lehet feltárni a különböző

feladatok közötti logikai kapcsolatokat, amihez az interdependencia elemzés nyújt még segítséget. Az esete példa tevékenységei és azok logikai kapcsolatai a legtöbb kiállítási projekt esetében legalább részben hasonlóak, ezért azok általánosan is képesek az időszak kiállítások létrehozásának jellemző folyamatait bemutatni. Ezek meghatározását követően kerülhetett sor a projektterv elkészítésére, informatikai program segítségével. A projekt komplexitásához a GANNT diagram kialakítása tűnt a legmegfelelőbbnek. Itt a legfontosabb eredménynek a „kritikus út” kirajzolódását tartom, hiszen a program vizuálisan ábrázolja azon tevékenységeket, amelyek nem rendelkeznek tartalékidővel, azaz amennyiben azok nem készülnek el a terv szerinti időre, akkor a projekt nem lesz képes a továbbiakban tartani a befejezés tervezett időpontját. Természetesen minden más tevékenység és azok közötti logikai kapcsolat vizuális, naptáron történő ábrázolása is nagyon hasznos segítség az időszak kiállítások létrehozói számára. Hiszen annak használatával nyomon lehet követni a projektet megvalósulása alatt, ami nem csak a kurátor-projektvezetőnek, hanem az egész stábnak nagyon hasznos. Folyamatosan jelen volt a megbeszéléseken a GANNT diagram, ami elősegítette a projekt előrehaladásának folyamatos ellenőrzését is. A projektterv által megteremtett átláthatóság gördülékennyé tette az esete példa megvalósítását is. A projekt módszer alkalmazása előtti kiállítások létrehozásához képest jelentősen csökkent a „váratlan események” száma és súlya. Tehát a kitűzött cél, költség- és időtényezők könnyebben tarthatóvá váltak, a menetközben felmerülő problémák időben felismerhetővé és ezáltal kezelhetővé váltak. Továbbá a korábbi tapasztalatokhoz képest a projekt megvalósítása jóval gördülékenyebben haladt. Kevesebb félreértés, kevesebb konfliktus volt a megvalósításban résztvevők között. A projektmenedzsment alkalmazása nemcsak az időszak kiállítás létrehozásának folyamatát tette könnyebbé és hatékonyabbá, hanem a projektben résztvevők közötti összhangot is jelentős mértékben fejlesztette. A sikeres projekt pedig növelte a projekt tulajdonos intézmény és annak valamennyi, a projektben résztvevő munkatársának az önbecsülését is. Joggal tekinthettek ugyanis a létrehozott kiállításra saját sikerükként.

Véleményem szerint a dolgozat egyértelműen alátámasztja, hogy a projekt módszerrel lehetséges az időszak kiállítások megvalósításának optimalizálása. Így a korábbiakhoz képest szerényebb körülmények között is lehetséges igényes és összetett kiállításokat létrehozni. A projektmenedzsment által nyújtott munkavégzési struktúrának és módszerességnek köszönhetően az

időszaki kiállítás létrehozásában résztvevők is sokat fejlődhetnek, hiszen a korábbiakhoz képest nagyobb teljesítményt tudnak elérni. A résztvevők öröme és elégedettsége fontos, mert az a hosszú távú siker alapja. Végso soron a sikeres kiállítás a legjobb alap egy még sikeresebb kiállításához.

Bízom benne, hogy az alapvetően értékek megőrzésére és bemutatására vállalkozó múzeumok és kiállítóhelyek körében a projektmenedzsment módszer használata mihamarabb általánossá válik, hogy mindannyiunk hasznára minél több értéket teremthessenek.

IRODALOM

- HENKEY-IMREH 2010 Henkey István – Imreh Szabolcs: *Projektmenedzsment alapjai*. 2010/2011. 2. (tavaszi) félév. Elektronikus jegyzet. SZTE-GTK, Szeged 2010.
- GHAURI-GRØHAUG 2011 Pervez Ghauri – Kjell Grøhaug: *Kutatásmódszertan az üzleti tanulmányokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011.
- GÖRÖG 1996 Görög Mihály: *Általános projektmenedzsment*. AULA, Budapest 1996.
- VERZUH 2006 Eric Verzuh: *Projektmenedzsment*. HVG Zrt., Budapest 2006.

PROJECT MANAGEMENT IN THE TEMPORARY EXHIBITIONS – A CASE STUDY: EXHIBITION “THE OBSERVED ART”

Tamás MÉSZÁROS

It is important for museums and exhibition places to maintain the public interest constantly. The most appropriate tool for this goal is temporary exhibition. Visitors can be mostly attracted by modern and new exhibitions representing topics being in the centre of attention. Their organisation is a serious challenge for exhibition places. The method of project managing brings closer success in arranging exhibitions. Specialists who apply the method of project management chose effectiveness, accuracy and high quality. The method can be effectively applied not only in industrial environment, but also in cultural and educational fields, so, on the whole, more complex, more interesting, more successful exhibitions than earlier, can be organised.

Being the curator of the exhibition *The Observed Art* opened in the Emlékpont (Memory Point) Exhibition Place of the Tornyai János Museum and Educational Centre on April 14th 2012, I applied the means of the method, that is why I bring them as examples for representing the possibilities of its museum adaptation. The formation of the project cycle of the example shows all the periods of the process starting from the idea of the temporary exhibition up to the analysis of the afterlife of the realised exhibition, including milestones separating these periods from each other. The appliance of project cycle gives a basis for the perspicuity.

An important task during the planning is the analysis of interdependencies. In this way we can uncover the chronological order and logical relations between activities necessary for the organisation of the exhibition. We should also analyse the uncertainties. The tool for finding interdependencies and uncertainties is the project profile, that shows the results of the analysis in a visually easily interpreted way. The project owner profile is appropriate for representing the capabilities

of the exhibition place and of its aims appointed in connection with the project. These two profiles help to chose the optimal contract strategy.

Making the project plan we can more effectively manage the exploitation of our resources. For that we need a list of activities and then a diagram of work breakdown structure supporting the visual overview (Fig. 4). Having this at disposal we can precisely define all the activities connected with the temporary exhibition and assign all the resources necessary for organising it. After completing the list of activities and the diagram of work breakdown structure, we have to make a project plan of realistic timing as the continuation of the planning of the exhibition project. For that we have to define the time necessary for different tasks and the logical relationship between different tasks. The uncovering of the tasks that can be completed parallel with each other, while the definition of tasks that can be realised only one after another refers to the activities influencing the planned time of opening the exhibition. The latter, with their chronological order, depict the critical way of the project. Using the data defined during the timing, we can easily make the project plan with a software like Microsoft Project. At the end of the process we get the GANNT diagram (Figs 5–6), that, projected onto the calendar, depicts the running of the project's tasks also visually.

After careful planning people involved in the exhibition can easily complete the project plan in a well scheduled way. The process of execution can be well traced with controlling and monitoring. The method of project management can improve the level of the exhibitions.

Translated by Valéria Kulcsár

Mészáros Tamás
Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ
Emlékpont Kiállítóhely
6800 Hódmezővásárhely
Andrássy út 34.
E-mail: meszaros81@gmail.com

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE — LIST OF ABBREVIATIONS

Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientarium Hungaricae (Budapest)	MFME – MonumArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica (Szeged)
AnnEug	Annals of Eugenics (London)	MFME–StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
AnnHN	Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)	MKCSM	Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
Antaeus	Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	MMF	Makói Múzeumi Füzetek (Makó)
		OpusHung	Opuscula Hungarica (Budapest)
Anthrop. Anz.	Anthropologisher Anzeiger (Stuttgart)	RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
		RégKut	Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
AnthrH	Anthropologia Hungarica (Budapest)	Satu Mare	Satu Mare. Studii și Comunicări (Satu Mare)
AnthrKözl	Anthropológiai Közlemények (Budapest)	SlovArch	Slovenská Archeológia (Bratislava)
AR	Archeologické Rozhledy (Praha)	StudCom	Studia Comitatusia (Szentendre)
ArchA	Archaeologia Austriaca (Wien)	SzMMÉ	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő (Budapest)		
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)	ZM	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)	BTM	Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)
Cumania	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)	JAM	Jósa András Múzeum (Nyíregyháza)
		MFM	Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)	TJM	Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)	átm.	átmérő
		falv.	falvastagság
		h.	hosszúság
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)	há.	hasátmérő
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest	ltsz.	leltári szám
Fontes ArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)	m.	mélység
		ma.	magasság
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)	NA	Néprajzi Adattár
		pá.	peremátmérő
Human Biol	Human Biologica Budapestiensis (Budapest)	RégAd	Régészeti Adattár
		sz.	szélesség
HumEvol	Human Evolution (Florence)	szerk.	szerkesztő
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)	tá.	talpátmérő
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)	Abb.	Abbildung
		Ed.	Editor
MFME – MonArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica (Szeged)	Fig.	Figure
		Hrsg.	Herausgeber
		Taf.	Tafel

A Múzeumi Műhely eddig megjelent kötetei

1. Dömötör János emlékkönyv. Tanulmányok a 80 éves Dömötör János tiszteletére. Szerk.: Nagy Vera, Hódmezővásárhely 2002.
2. Fülöp Erzsébet: Mária. Szerk.: Nagy Vera, Hódmezővásárhely 2003.
3. Dömötör János: A Tornyai János Múzeum 100 éve. Szerk.: Nagy Vera, Hódmezővásárhely 2004.
4. Trogmayer Ottó — Koncz Margit — Paluch Tibor: Hétezer éves kerámiaművészet. Szerk.: Bende Livia — Lőrinczy Gábor, Hódmezővásárhely 2005.
5. Hombár. Múzeumi Műhely 5. Múzeumi tanulmányok. Szerk.: Nagy Vera, Hódmezővásárhely 2008.
6. Hombár. Múzeumi Műhely 6. Múzeumi tanulmányok. Szerk.: Nagy Vera, Hódmezővásárhely 2011.
7. Nagy Vera: A hódmezővásárhelyi Majolika telep. Hódmezővásárhely 2012.